

Türkmenistanyň Bilim ministrliği
Döwletmämmet Azady adyndaky
Türkmen milli dünýä dilleri instituty

Jemgyýeti öwreniş ylymlary kafedrasy

“Türkmenistanyň jemgyýetçilik durmuşyny öwreniş”

(T Ü R K M E N I S T A N Y Ň T A R Y H Y)

dersinden umumy okuwlaryň ýazgylarynyň

T O P L U M Y

A ş g a b a t – 2010

**1-nji tema: GIRIŞ. Türkmenistan iň gadymy döwürde
(gadymyýet – b.er. öň III-nji müň ýyllyk).**

– 2 sagat

MEÝILNAMA:

1. Türkmenistan iň gadymy zamanda.
2. Neolit döwri. Jeýtun medeniýeti.
3. Eneolit zamynynyň sungaty we ynanjy.
4. Bürünç asyry. Altyndepe zamany.

1. Türkmenistan iň gadymy zamanda.

Türkmenistan öz taryhynyň gadymlygy bilen dünýä taryhynda uly orun tutýar. Arheologiýa tapyndylarynyň netijesinde Türkmenistanda iň gadymy adamlar takmynan 1mln. ýyl mundan öň ýaşap geçendigi hakda çaklamalar bar. Adamzadyň hakyky adam bolmak hadysasy soňky 1-1,5mln. ýyllardan başlap, 35-40müň ýyl mundan ozal kämillige ýetipdir.

Türkmenistanyň territoriýasy hem adamzat jemgyýetiniň iň gadymy ojalaryndan hasaplanýar. Günbatar daglyk raýonlarda häzirki Balkan welaýatynyň dürli ýerlerinde gadymy adamlaryň mekanlary tapyldy. Olardan Krasnowodsk ýarym adasynda ýerleşen Ýangyja, Kesgirbulak, Begarslan we başga-da birnäçe gowaklary mysal getirmek bolar. Gadymyýetde ýaşan adamlar ilki daşdan, soňra misden we bürünçden ýasalan zähmet gurallaryny nazara almak bilen iň gadymy döwri daş asyry diýip bölýär.

1. Paleolit – grekçe iki sözden: paleýos gadymy we litos – daş sözünden ybarat bolup 2,5 mln. ýyl mundan öňden, b.er. öňki XI müňýyllygyna çenli döwri öz içine alypdyr.
2. Daş asyryň 2-nji döwri Mezolit (orta daş asyry), b.er. öňki XI – VII müň ýyllyklar.
3. Daş asyrynyň 3-nji döwri Neolit (täze daş asyry) b.er. öň VII müňýyllykdan – V müňýyllyga çenli. Biziň eramyzdan öňki V müňýyllygyň ikinji ýarymynda Eneolit ýagny mis daş asyry başlanýar we b.er. öňki IV müňýyllygyň ahyryna çenli döwri öz içine alypdyr. Biziň eramyzdan öňki III müňýyllykdan başlap tä b.er. öňki II müňýyllygyň ahyryna çenli döwür bürünç asyryna degişlidir.

Çaklamalara görä, Türkmenistanyň territoriýasynda iň gadymy adamlar irki paleolit döwri günortadan, ýagny Aziýanyň öňdäki daglyklaryndan gelipdir. Olar Horasan doglaryndan geçip Türkmenistana gelipdirler.

Ol döwüre degişli ýadygärlikleri Ýangyja we Garateňňir stansiýasynyň ýanynda ýüze çykaryldy. Olar takmynan b.er. öňki 300 müňýyllyk döwre degişlidigi kesgitlenildi. Ondan başgada Çüli çayynyň ýokary akymynda ýerleşýän Damjasuw diýen ýerden birnäçe zähmet gurallary (nukleus, gazawlar) tapyldy. Şeýle gurallar Sumbar we Çendir derýalarynyň jülgeleriniň birnäçe ýerinde tapyldy.

Şeýle-de Garabogazyň günorta – gündogar kenarlarynda ýerleşýän Janagyň II Goýmat diýen ýerinde ussahana galyndysynyň üsti açyldy. Ol ýerde-de gazawlar, nukleuslar, ujy ýiti iki tarapy ýiteldilen gurallar tapyldy.

Has irki paleolit zamanynyň adamlary ot ýakmany bilmändir, ýöne olar dürli tebigy şetleriň döreden oduny öz durmuşlarynda ulanypdyrlar. Soň-soňlar adamlar otdan peýdalanmagy başarypdyrlar. Iň gadymy adamlar Krasnowodsk ýarym adasynda, Janakda, Uzboýda, Sumbar-Çendir derelerinde, Merkezi Köpetdagyň töwereklerinde, Sarahsyň günortasynda, Badhyz baýyrlyklarynda, Köýtendag etrabyň Bulakdere jülgesinde, Gowurdagyň ýakynyndaky Balahana dagynda ýaşapdyrlar. Ol ýerlerde şol döwre degişli daşdan ýasalan zähmet guralary tapyldy. Bu zähmet gurallary bilen agaç, süňk kesmek ýa-da örän inçe zergärçilik işini ýerine ýetirmek üçin amatly bolupdyr. Deşewaçlaryň kömegi bilen deriden egin-eşik tikip, azyk önümlerini salar ýaly halta-meşik edinipdirler. Bu döwürde adamlar düzlüklerde ýerküme, çatma gurup ýaşan bolmaly. Giçki paleolit döwri, b.e. öňki 35-40 müňýyllyklarda Türkmenistanda hem enelik urugy bolupdyr. Şol döwürde erkekler bilen aýallaryň arasynda zähmet bölünşiği ýüze çykypdyr. Erkek adamlar awçylyk, balyk tutmak, zähmet gurallaryny öndürmek, urugy gorap saklamak, aýallar bolsa ir-iýmit çöplemek, öý işlerini etmek, çagalara seretmek bilen meşgullanypdyrlar.

B.e.öň XI-VII müňýyllyklarda ýaşan adamlaryň gonalgalary Balkan welaýatynda köp duş gelýär. Muňa mysal edip; Krasnowodsk ýarym adasyndaky Jebel gowagy we Kesgirbulak, Garabogaz kölüniň gündogarynda ýerleşýän Hoja suw, Depeçanak, Balkan dagynda ýerleşýän Gaýly hem Damdamçeşme, Garailim, Uzboýyň aşaky akymynyň ugurlarynda ýerleşýän Kelkör, Aktam I, Seňraýy we ş.m.

Mezolit döwrüniň adamlary awlan haýwanlarynyň derisini eýlemegiň, agaçdan, süňkden, daşdan dürli görnüşli gurallary ýasamagy başarypdyrlar. Olar süňkden iňňe ýasap geým – gejim hem dikipdirler. Giçki mezolit döwri adamlar haýwanlary eldekileşdiripdirler. Jebel gowagyndan tapylan daş gurallaryň giçki mezolite, keramik önümleriň bolsa neolitiň irki we giçki döwürlerine, irki бүрүнч асырына degişlidigi subut edýär. Kaspiň ýakasyndaky Gubaseňňir burnunyň gaýaly belentliginiň düýbünden irki neolit döwürüne degişli monjuk ýasalýan ussahanasy tapylypdyr.

2. Neolit döwri. Jeýtun medeniýeti.

Türkmenistanyň günorta raýonlarynda neolit zamanynyň medeniýeti “Jeýtun medeniýeti” diýen at bilen taryha girdi. Jeýtun, ýagny ol at şol zamanyň ýadygärligi bolan Jeýtun obasynyň ady bilen baglansykydyr. Jeýtun obasy Aşgabat şäherlerinden 30 km. demirgazykda ýerleşýär. Bu oba iň gadymy ekerançylaryň obasydygy anyklanyldy. Jeýtunlylar dänäniň ekilmeginiň esasy goýanlar hasaplanylýar. Jeýtunlylaryň oturymly ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgul bolan döwründe dünýäniň köp böleginde adamlar ýabany ösümlikleri ýygnamak, aw awlamak bilen meşgul bolupdyrlar.

Zähmet gurallary öňki döwürdäki ýaly daşdan bolmagyna galsada, ol has kämilleşipdir. Süňkden we daşdan ýasalan gurallar ýylmanypdyr. Çakmak daşlary dişäp, agaja ýa-da gamyşa geýdirip orak ýasapdyrlar.

Oturymly ekerançylyk ilatyň köpelmegine getirýär. Alymlaryň hasaplamalaryna görä, Jeýtunda düzümi 5-6 adamdan ybarat 35-40 maşgala hojalygy bolupdyr. Onuň jemi ilaty 200-240 adam töwerekleri bolupdyr. Her bir maşgalanyň hojalyk gap-gaçlary, bezeg şaýlary maşgala degişli jaýlarda saklanypdyr. Emma iýmit süýşirintgileri, däne, we ş.m. aýry-aýry maşgala hojalygynyň hususy jaýynda dälde, ähli oba üçin umumy bolan jaýda ýerleşdirilipdir. Şeýlelikde, jeýtunlylaryň zähmeti-de, hojalygy-da umumy bolupdyr.

Munuň özi jemgiýeçilik gatnaşygynda enelik urugyna degişlidir. Jeýtundaky ilatyň ýaşayyş jaýlary palçykdan bolup, esasan bir giň otagdan ybarat bolupdyr. Ýaşayyş jaýlarynyň gapdalynda hojalyk jaýlary hem ýerleşipdir.

Gyzylarbat bilen Mäne-Çäçe oazisi aralygynda Jeýtun medeniýetine degişli, Çopandepe, Togalakdepe (Gökdepe sebitine), Bamy (Bäherden), Çagylyly we Monjukly depe (Kaka sebitinde) – jemi 40-a golaý obajyklaryň barlygy anyklandy.

Ekerançylyk bilen bir hatarda hojalygyň maldarçylyk pudagy hem öz ornuny tutup başlaýar. Jeýtundan eldeki edilen geçiniň süňki tapyldy. Emma welin et, iýmiti esasan ýabany geçileriň, goýunlaryň keýikleriň we ş.m. hasabyna bolupdyr.

3. Eneolit zamanynyň sungaty we ynanjy.

Maddy we ruhy medeniýetiň barha kämilleşmegi adamlaryň estetiki isleglerini hem artdyrypdyr. Palçykdan-toýundan ýasalan gap-gaçlary reňklemek, nagyşlamak, aýal-adam şekilleri (heýkeler), haýwan şekillerini gap-gaçlaryň ýüzüne gara we gyzyl reňk bilen çekmek eneolit döwri üçin häsiýetli zatdyr. Eneolit döwriň keramiki önümlerinde häzirki zaman haly nagyşlary köp duş gelýär. Diýmek, türkmen haly sungatynyň kökleri 5-6 müň ýyllyklara uzalyp gidýär. Eneolit zamanynyň adamlarynda güne ynanmak ыrмы has mese-mälim duýulýar. Günün şekillerini beýan edýän tegelek nyşanlar gap-gaçlaryň nagyşlarynyň arasynda-da, aýal şekiliniň (heýkeliniň) budunda hem duş gelýär. Gün şekillerinde görkezilen nyşanlaryň birnäçesi şol zamanyň ekerançylyk kalendary bolaýmagy mümkindir diýen pikir hem bar.

Käbir zatlarda, keramikada we möhürleriň ýüzünde adamlaşdyrylan ösümlik şekilleri (fetişizm) örän çylşyrymly halda beýan edilipdir. Beýle ýagdaý diňe bir Türkmenistanyň eneolit zamany üçin häsiýetli bolman, eýsem Ýakyn Gündogar ýurtlarynyň sungaty we ruhy medeniýeti üçin hem häsiýetlidir. Şoňa görä-de, ol şekiller “ömür daragtyny” alamatlandyrypdyr. Ömür daragtynyň iň ilkinji agajy hurma agajy diýlip çaklanylýar.

Hurma agajy barada, onuň miwesi barada türkmenleriň arasynda henize-bu güne çenli aýratyn dini ynanjyň bardygy ýöne ýerden däl bolsa gerek. Ýagny yslam dinine ynanýan adamlar oraza tutup, agyz beklänlerinde, gün ýaşandan soňra agyzlaryny hurma bilen açsalar, oňa gowulygyň alamaty hökmünde garaýarlar.

Eneolit döwürde adamlaryň o dünýä hakynda ynançlary bolupdyr. Olar diňe bir diri gezip ýören adamlar hakynda däl-de, eýsem merhumlar barada hem aladalanypdylar Adam ölse-de, onuň ruhy ýaşayar, ol diri adam ýaly ýymitlenýär diýen düşünje şol zamanyň adamlarynda bolupdyr. Oňa merhumlaryň mazarynda içi azyk, suwuklukly gap-gaçlaryň goýulmagy güwä geçýär.

Eneolit zamanynda eýýäm sosial deňsizlik ýüze çykan bolmaga çemeli. Sebäbi käbir merhumlaryň baş ýa-da ayak ujunda 1-2 gap-gaç goýulsa, başga birleriniňkide olaryň telimsi goýlupdyr.

Adamlary jaýlamagyň belli bir düzgüni bolupdyr. Olary ýörite gonamçylykda jaýlaman, ýaşalyan ýerlerde, jaýlaryň polunyň aşagynda jaýlapdylar. Şeýle etmek bilen olarda ölen adamlaryň täzeden dünýä inmek umytlary boupdyr. Şoňa görä-de merhumlar diri wagtynda ýaşan mekanlaryndan daşlaşdyrylmadyr.

Merhumlary бүкүп jaýlamak usuly giň ýaýrapdyr. Şol zamanyň adamlarynyň düşünesine görä, adam çagalykda enesiniň içinde nähili ýatan bolsa, ölenden soň hem şeýle halda jaýlamaly diýlip pikir edilipdir.

Maşgalada täze bäbeğiň – çaganyň bolmagyna ozalky “ölen çaganyň gaýdyp gelmegi” diýlip düşünişdiler. Bu döwürde ilkinji metal mis ýüze çykýar. Türkmenistanda eneolit biziň eramyzdan öňki V müňýyllykda döreýär we b.er. öň III müňýyllyklara çenli dowam edýär. Şeýlelikde, eneolit biziň ýurdumyzda Ýewropadan tas 2 müň ýyl diýen ýaly ozal peýda bolýar.

Eneolit döwründe keramiki gap-gaçlaryň 1/3 biri diýen ýaly nagyşlar bilen bezelipdir. Geometriki nagyşlardan başlap, örän ýönekeýleşdirilen agaç, şahlary arkasyna tarap mazaly gaňrylan geçi we nämedigi mälüm bolmadyk toýnakly haýwanlaryň şekillerini belli edilipdir. Haýwan şekiliniň arasynda barsa meňzeş ala-mulalary hem ýygy-ýygýdan duş gelýär. Olardan başgada guşlaryň, aýratyn hem bürgüdiň şekilleri eneolit döwründe giň ýaýrapdyr.

Eneolit zamanynyň nagyşlary üns berilip öwrenilende, onda Eýran, hatda Mesopotamiýa ýaly gadymy gündogar ýurtlarynyň we Türkmenistanyň baryp 5-6 müň ýyl mundan ozal her bir-birlerine özara täsirleriniň ýetendigine güwä geçmek bolýar.

Mazarlardan dürli görnüşdäki monjyklar we asyklar, kähalatda bolsa şaý-sepler tapylýar. Olarda daşlaryň dürli görnüşlerinden, şol sanda gymmat bahaly mawy, gyzyl ýa-da narynç reňklileri hem bar. Şol gadymy zamanlardan egin – eşikler saklanmadyk bolsa-da, monjuklaryň birnäçesi geýim – gejime dakylandyr diýip aýtmaga esas bar.

Metaldan ýasalan zatlar diňe bir ýüze çykman bilen çäklenmeýär. Eýsem has köpeliýär. Altyndan we kümüşden ýasalan zatlar metalyň üns berlip işlenendigine güwä geçýär.

Eneolit adamlary antropologik görnüşi boýunça süýri kelleli (dolihosefal) ýewropapisint tipe degişlidir. Umuman eneolit döwri geljeki burunç asyry wagtynda Türkmenistanyň territoriýasynda synpy jemgiýetiň ýüze çykmagynda esasy şertleri döredipdir.

Eneolit zamanynyň ýene-de bir häsiýeti aýratynlygy hojalykda suwarymly ekarançylygyň mundan beýläk-de kämilleşmegi, emeli suwaryş desgalarynyň – kanallarynyň döremegidir.

4. BÜRÜNÇ ASYRY. ALTYNDEPE ZAMANY.

Ol ikinji metal asyry bolup, Türkmenistanda b.er. öň III-II müň ýyllyklary öz içine alýar. BÜRÜNÇ mis bilen galayynyň birleşmeginden emele gelen metaldyr. Daşdan ýasalan zähmet gurallaryny, ýaraglary we bezeg – şaý-esbaplaryny BÜRÜNÇ önümçilikden gysyp çykardy. Önümçiligiň ýöriteleşdirilen görnüşleri çuňlaşyp başlar. Magdan gözlegi, ony gazyp almak, metal işläp bejermek, çig mal we onüm alyş-galyşy artyp başlar. Bu döwürde enelik urugyndan atalyk urugyna doly geçilýär. BÜRÜNÇ döwrüniň ýene-de bir häsiýetli aýratynlygy şol zamanda ozaklylara garanynda has ýokary tertipli taýpa birleşikleri döräp, olaryň administratiw merkezleri, goranyş berkitmesi bolan şäherlerde ýerleşipdirler.

Şeýlelikde BÜRÜNÇ zamanynyň ilkinji şäherler ýüze çykyp başlar. Şol döwürde dörän şäherlerden biri Altyndepe bolup, ol Kaka etrabyňyň Mäne we Çäçe obalarynyň 3 km. gündogarynda ýerleşýär. Bu ýadygärlik ýuzdymyzda iň gadymy siwilizasiýanyň bolndygyny subut edýär. Altyndepe goranyş berkitmesi, Mesopotamiýa ybadathanasyna meňzeş düýpli desgalar, ýaşayyş jaýlary, Hindistandan getirilen pil süňklerini öz içine alýan hazynalar, toýundan ýasalan aýal-heýkejikleri tapyldy.

Şäherde senetçilik we hünärmentçilik aýratyn ösüpdir. Senetçiligiň metal işläp bejeriş pudagy ýöriteleşdirilipdir. Metaly gyzdyryp ýençmek, eridip guýmak tehnologiýasy tapylypdyr. Şeýlelikde, metalyň tehnologiýasynyň kämilleşmegi ekarançylygyň giňelmegine ýardam edipdir. Zähmet öndürjiliginiň ösmegi öz nobatynda ilkidurmuş obşına gurluşynyň dargamagyna we hususy eýeçiligiň ýüze çykmagyna getiripdir. Altyndepede sosial deňsizligiň bolandygy ylma mälimdir. Serdarlaryň, ruhanylaryň jaýlanan mazarlarynda altyn, kümüşden, BÜRÜNÇden ýasalan möhürlere, ýüzüklere, gymmat bahaly monjuklara duş gelmek bolýar. Ruhanylaryň jaýlanan otagyndan altyn, ýasalan öküz we möjek kelleleri tapyldy.

Metaldan, gymmat bahaly daşlardan, şirmaýy-pil süňkden ýasalan hususy möhürler, şaý-sepler şäher senetçiligi üçin häsiýetli zatdyr. Tapylyan möhürler, hususy eýeçiligiň has aýdyň mysalydyr. Altyndepe we Namazgadepe ýaly şäher tipli gadymy ýadygärliklerden tapylyan köp sanly heýkeljikler esasan aýal şekilleri suratlandyrypdyrlar. Her bir maşgala hojalygynda şeýle heýkeljikleriň birnäçesini saklanypdyr. Adamlar meýdan işlerine gitmezinden ozal şol şekillere tagzym edipdirler. Şeýlelikde, olar öz ruhy isleglerini kanagatlandyrypdyrlar hem-de işdäki şowlulyk heýkellere tagzym etmek bilen gös-göni baglanyşykly diýip düşünişipdirler.

Agzalan heýkelleriň başgada bir täsin tarapy, olaryň eginlerinde, kähalatda bolsa göwsüniň gapdallarynda haýsydyr bir ýa-da birnäçe bellikler bar. Olar ýörite ýazylypdyr. Ine, şol nyşanlar iň gadymy zamanlaryň hat-ýazuw elipbisi bolýarmy hem mümkindir diýlip çaklanylýar.

Altyndepede geçirilen arheologiýa gazuw-agtaryş işleri maddy we ruhy gymmatlyklardan başga-da, gadymy adamlaryň fiziki keşbi we ömri barada ençeme maglumatlar berdi.

Tapylan adam süňk galyndylaryna görä 4-5 müň ýyl mundan ozal Altyndepede ýaşan illatyň 2/3 essesi 35 ýaşyna ýetmän ölüpdirlär. Çaga ölümi juda köp bolupdyr. 60-70 ýaşyna ýeten adamlar gaty seýrek bolupdyr. Spesialistleriň – antropologlaryň maglumatlaryna görä, Altyndepede 5 müň töwerekleri ilat ýaşan, olaryň ömrüniň ortaça uzaklygy 23 ýaş töwerekleri bolupdyr. Ilatyň aglaba köpüsi uzyn boýly bolupdyr. Ilat eýýäm altyn, kümüşden ussatlyk bilen her hili zatlar ýasapdyrlar. Altyndepede – Hindistanda, Pakistanda, Mesopotamiýada öndürilen zatlaryň tapylmagy, ilatyň şu döwletler bilen gatnaşykly bolandygyna şaýatlyk edýär.

Biziň eramyzdan öňki II müňýyllygyň ortalarynda dünýäniň gadymy siwilizasiýasy bolan Altyndepede ýaşayş birden kesilipdir. Şäher öz ugruna taşlanypdyr, ybadathana boşap galypdyr, senetçilik we sungat pese düşüpdir. Şol döwürde Günorta Türkmenistanyň medeniýetinde yz galdyran ýene bir ýadygärlik Namazgadepe-de hem şonuň ýaly ýagdaý bolup geçipdir.

Alymlaryň çaklamagyna görä, bu şäherleriň boşap galmagy tebigy geografik şertler bilen baglanyşykly bolmaly. Ýüzlerçe ýyl peýdalanylan ýerleriň şorlap, ekerançylyk üçin amatsyzlaşmagy, ýa-da birnäçe ýyllap yzygiderli gurakçylyk bolmagy mümkin.

Ilatyň köp bölegi Murgap derýasynyň aşak akymyna ýa-da Amyderýanyň orta akymyna göçüp gitmäge mejbur bolupdyr. Şeýle ýagdaý b.er. öňki II müň ýyllyklaryň ortalarynda Murgap derýasynyň aşak akymlyrynda Marguş ýurdunyň, b.er. öňki I müň ýyllykda bolsa Margiana we Baktriýa diýlip atlandyrylan Merkezi Azia medeniýetleriniň täze merkezleriniň döremegine itergi beripdir.

Marguş ýurdunyň ilatyny Kopetdagyň eteginden we Gündogar Eýrandan göçüp gelen adamlar düzüpdir. Olaryň gatyşmagynda Marguşyň ilaty kemala gelipdir. Oturymly ýerler demirgazykda Kelleli diýen ýerden başlap, Gündogara Tahyrbaýa çenli birnäçe gadymy irrigasion jülgeleri emele getiripdir. Ol ýerlerden Marguş ýurduna degişli 150 den gowrak gadymy mekanyň galandygy ýüze çykarylady. Ýurduň merkezi häzirki Garagum etrabyň Moskwa daýhan birleşiginiň golaýyndaky Göňürdepe bolupdyr.

Mundan başgada b.er. öňki II-I müň ýyllyklaryň sepgidinde ilat esasan: Sarahs oazisinde, Badhyz baýyrlyklarynda Murgabyň aşaky akymynda, Amyderýanyň orta we aşaky akymlyrynda ýaşapdyr.

Bürünç asyrynyň we demir asyrynyň sepgidinde Günorta-Günbatar Türkmenistanda (gadymy Dahistanda-Yzzatguly bilen Madawdepede, Paraw baýyrlarynda, Bamyda, Börmede) oturymly ekerançy – çarwa taýpalar ýaşapdyrlar. Irki demir asyry zamanasynda Köpetdagyň eteginde Ýelkendepe, Ýaşyldepe, Ýassydepe, Garadepe ýaly täze oturymly ýerler ýüze çykapdyr.

Biziň asyrymyzdan öňki I müň ýyllygyň birinji ýarymynda Günorta – Gündogar Türkmenistanda esasan hem Amuderýanyň orta akymlyrynda hemişelik oturymlylyga geçip, ekerançylyk bilen meşgullanýan ilat kemala gelipdir. Şonuň

ýaly ilatly punktlaryň galyndylaryň birnäçesi häzerki Lebap welaýatynyň Kerki etrabyňyň territoriýasynda (Çöplidepe, Beggala, Kerkiçi we başgalar) ýerleşýärler.

Türkmenistanyň gadymy illatyny belli bir territoriýada ýaşayan dil, medeniýet we gelip çykyşy boýunça biri-birine ýakyn tire birleşmeleri düzüpdir. Şonuň ýaly birleşmeler hojalyk, harby-garanyş we social maksatlar sebäpli döräpdir. Onuň düzümine anyk haýsy tiräniň girendigi entek doly mälim däl, çünki käbir tire birleşmeleriniň, halkyýtleriň düzümine dürli dilde gürleýän ownuk tireler hem goşulypdyr.

Tire birleşmeleri b.er. öňki VIII-VI asyrda iri syýasy birleşmelere öwrülenleride bolupdyr. Şol döwürde döwlet gurluşygynyň aýry-aýry alamatlary bolan uly syýasy birleşmeler Horezmde döräpdir. Onuň merkezi Harasmiýa bolupdyr.

Edebiýat

1. Массон В.М., Окладников А.П. “Первобытнообщинный строй на территории Туркменистана” (от каменного века до раннежелезного века). История Туркменистана, т-1, книга-1. Ашхабад 1957г.
2. Массон В.М. Племена и народности Туркменистана в VI-IV вв. до н.э. В книге Истории Туркменистана т-1, книга-1. Ашхабад 1957г.
3. Массон В.М. Разложение Первобытнообщинный строй и зарождение древней Государственности. Там же...
4. Массон В.М. Страна тысяча городов. АН СССР. Москва наука. 1966 г., стр. 148
5. Гутлыев Г. Раскопки Гараой-депе. Ашх. 1982 г.
6. Губаев А. Археология Туркменистана Ашх. 1989 г.
7. Массон В.М. древние земледельцы на юге Туркменистана Ашх. 1959 г.

2-nji tema: Türkmenistan Oguz han Türkmen eýýamynda. – 6 sagat

1-nji sapak. – 2 sagat Türkmenistan gadymy döwürde. (b.er. öňki I müňýyllyk – b.er. VI asyry).

MEÝILNAMA

1. Türkmenistanyň territoriýasy ahemeniler dinastiýasynyň häkimiýeti astynda.
2. A. Makedonskiniň Merkezi Aziýany (Orta Aziýa) basyp almagy.
3. Selewkiler döwleti we ýerli ilatyň olara garşy göreşi.

1. Türkmenistanyň territoriýasy ahemeniler dinastiýasynyň häkimiýeti astynda.

Biziň eramyzdan öňki VI asyryň ortalarynda Eýranyň territoriýasynda Ahemeniler döwleti döräpdir. Bu dinastiýany esaslandyryjy Ahemen atly adam bolupdyr. Ahemeniň özi baradaky taryhy maglumat ýök. Şoňa göräde, onuň mifiki urug başlygy bolýmagy hem mümkindir diýen çaklama bar. Her niçik bolsada ol b.er. öň VIII-VII asyrlara degişli bolupdyr. 675-640-njy ýyllarda pars taýpalaryna Ahemeniniň ogly Çişpiş ýölbaşçylyk edipdir. Emma ol döwürde heniz döwlet dörämändir.

Eýranda Ahameniler döwleti b.er. öňki VI asyrda döräpdir we 200 ýyl ýaşapdyr. Döwleti esaslandyryjy Kir II (558-530ý.ý.) bolupdyr. Bu taryhda dünýäniň onlarça ýurtlaryny we halklaryny özüne birleşdiren ilkinji döwlet bolupdyr. Ol döwlet gadymy Gündogaryň güýçli imperiýalarynyň biri hasaplanypdyr. Ol gysga wagtyň içinde Wawilony, Siriýany, Kiçi Aziýany, Müsüri boýun egdiripdir. Dörän ilkinji ýyllarynda Günorta Türkmenistanyň dag etegi zolagynda ýerleşýän ilaty-da özüne tabyn edipdir. Döwleti esasladyryjy Kir II uzak wagt geçmänke, Merkezi Aziýanyň köp ýerini – Horezmy, Baktriýany, Margiýanany, Sogdianany dyza çökeripdir. Bu ýerlerde massagetler, derbikler, daýlar (dahlar) ýaşapdyrlar Kir II uly goşuny Uzboýuň häzirki gurap galan ugry bilen akan Tünüderýadan geçip, çarwa taýpalaryň ýaşan ýerlerine aralaşypdyr. Onuň goşuny çarwa taýpalarynyň hökümdary bolan Tomiris diýen aýalyň ýölbaşçylygyndaky goşyn tarapyndan b.er. öňki 530ý çym-pytrak edilipdir.

Tomiris äri ölenden soňra patyşa bolupdyr.

Kir Tomirise sawçy iberip, eger razylyk berse özüne aýal edinip aljakdygyny habar berpdir. Tomiris “Kire aýal däl-de, meniň ýurdum gerekdir diýip”, onuň maksadyna düşüniپ razylyk bermändir. Şondan soňra Kir urşa taýýarlyk görüp başlaýar. Şazada aýal jar çekdirip Kire “Sen bu bet päliňden el çek, seniň maksadyňa yetjekdigiň ýa-da yetmejekdigiň belli däl. Ýörişiňi bes et-de öz ýurduňa agalyk et. Eger-de ony etmejek bolsaň, onda biz goşunyňyzy üç günlük yza çekeli welin, arkayyn biziň ýuzdumyza geç, söweşi şol ýerde başlarys. Eger-de ony islemeseň, sen üç günlük öz ýurduňa tarap yza çekil, biz seniň ýurduňda urşa girişeli” diýipdir.

Kir öz goşunyny derýadan bir günlük yza çekipdir we şol ýerde lager gurapdyr. Şöweşe ukypsyz birnäçe adamy lagerde, goşda galdyryp, goşunlary bilen yene-de derýa tarap dolanypdyr.

Massaget otrýadlarynyň üçden biri, Kiriň harby lagerine gelip, ol ýerdäki adamlary öldüripdirler. Soňra Kiriň ýeňiş üçin taýýarlap goýan çakýrlardan içip serhoş bolýarlar we uklap galýarlar. Kir dolanyp gelende lagerde bolan işlere göz ýetirip massagetleriň birnäçesini öldürip; beýlekileriniň ellerini zynjyrlapdyr. Olaryň arasynda Tomirisiň ogly Spargapif hem bar eken.

Tomiris Kire ýüzlenip: “Sen meniň oglumy söweşde ýeňip ýesir almadýň. Sen ony mekirlilik bilen çakýrdan gandyryp serhoş yagdayda ele saldyň. Maslahatymy alsaňa oglumy berde, özüňem gelen yzyň bilen öz ýurduňa gaýt. Eger-de ony etmeseň, seniň gana suwsap geleňine görä, men seni gandandan goýraryn” diýipdir.

Kir Tomirisiň aýdanlaryna üns bermändir. Şondan soň uruş başlanypdyr.

Köp wagtlyk söweşden soňra massaget goşunlary ýeňipdirler. Pars goşunlarynyň köpüsi, şol sanda patyşa Kiriň özi hem şol uruşda ölüpdir. Grek awtorlarynyň ýazmaklaryna görä, söweşde Kir 200 mün adam ýitiripdir.

Şazada aýal Tomiris bir tulumy uruşda ölen pars goşunlarynyň ganyndan dolduryp, onuň içine hem Kiriň kellesini atyp “gana suwsadyň, gana hem gark bol” diýenmiş. Ganly we Kiriň kellesi salnan tulum kiriň öz ýurduna iberilipdir.

Şeýlelikde, dünýäniň köp ýurtlaryny basyp alan Ahemenit patyşasy Kir II massaget şazadasy Tomirisiň elinde ölüpdir. Kir ölendenden soňra onuň ogly Kambis (b.er. öň 530-522 ý.), ondan soň, Dariý I (522-486 ý.) patyşa bolýar.

Kir II ölendenden soň onuň mirasdüşerleri ilata goşun üçin, adam, ulag, iýmit bermäge borçly edipdir. Bu bolsa b.er. öňki 523-522 ý. halk gozgalagyna getiripdir. Bu gozgalyň hakynda Behistun ýazgyllarynda gürrüň edilýar. Iň uly gozgalaňa Margianada Fraat ýolbaşçylyk edipdir. Fradany goňşy Sak taýpalary hem goldapdyr.

Bu gozgalaňy Baktriýanyň satraby Dadariş basyp ýatyrypdyr. We 55 mün adamy öldürip, 65, mün adamy ýesir alypdyr. Fradanyň özi bolsa Margiananyň soýuzdaşy bolan skiflere tarap gaçypdyr. Emma birnäçe wagtan soňra ony ýesir alypdyrlar we 521-nji ýylyň 27 noýabrynda jezalandyrypdyrlar.

Merwde bolan gazgalaňy orta Aziýanyň beýleki ýerlerinde hem duýgydaşlyk tapypdyr. Parfiýada we saklaryň arasynda Ahemenitlere garşy çykyşlar bolupdyr. Soňra şeýle hereketler Orta Aziýanyň çäginde çykyp Girkaniýa (Kaspi deňziniň Günorta-Gündogar kenarlary) we Ermeni ýurtlaryna çenli ýetipdir.

Orta Aziýanyň halklary Ahemenitler döwletiniň düzümine girmek bilen Aziýanyň, Afrikanyň köp sanly halklary ýaly pars patyşalary üçin agyr salgytlar tölemeli bolupdyrlar. Baktriýalylar, sagdylar, parfýanlar, horezimliler we saklar Ahemenit patyşasynyň hazynasyna salgyt töläpdirler. Gerodotyň ýazmagyna görä, Orta Aziýa halklarynyň Ahemenitlere tölemeli salgytlarynyň ýyllyk mukdary kümüşe öwüreniňde 400 tonnadan gowrak bolupdyr.

Ahemenit döwletiniň merkezi şäherlerinde köşk-ymaratlar gurmak üçin satraplardan gurluşyk materiallary we ş.m. getirilipdir. Diňe bir Dariý I-iň Suzy şäherindäki salnan köşki bezemek üçin Baktriýadan, Sogddan we Horezimden gymmat bahaly daşlary getiripdirler.

Dariý I söweşleriň 19-nda ýeňiş gazanypdyr we daşary yurt patyşalarynyň 9 sanysyny ýesir alypdyr. Ol Ahemenitler döwletiniň içinde we daşynda bolan tolgunyşyklaryň birnäçesini ýatyrypdyr. Ol öz döwletine birleşdiren dünýäniň güýçli döwletleri bolan Wawilony, Müsüri, Siriýany, Palestinany, Midiýany, Kiçi Aziýany we başgalary satraplara (welaýatlary) öwürükdir. Onuň edara äden döwründe ýurduň patyşalygy 24 satrapa bölünipdir. Parfiýa, Margiýany, Girkaniýa, Ariýa,

Dariý I oturymly oazisi tiz basyp alypdyr, emma çarwa halklar – saklar oňa berk gaýtawul beripdirler.

Biziň er. ön 517-nji ýylda Dariý saklara garşy ýöriş edipdir. Saklaryň taýpa serdary Skunhy ýesir alypdyr. Saklardan ýylky çopany Sirak sak patyşasy bilen dilleşip, Dariniň goşunlaryny heläk edipdir. Ol Dariniň ynamyna girmek üçin öz ýüz-gözünü dyrnaçaklap perişan edipdir. Ony bu ýagdaýa salan sak patyşasy diýip aýdypdyr. Ine, şondan ar almak üçin pars goşunlaryny saklaryň üstüne äkitmäge taýardygyny aýdypdyr. Dariý Siraga ynanyň, onuň yzyna goşuny bilen düşükdir. Sirak Pars goşunlaryny suw-sölsuz çöl-beýewana alyp gidipdir. Olar ýedi gün ýol ýöränlerinden soňra goşun we olaryň ulaglary suwsuz çölüň içinde horlanyp ölüp başlapdyrlar. Dariý goşunlarynyň bir bölegi zordan Baktriya barypdyr. Şeýlelikde, Dariý saklara garşy ýörişinde uly zyýan çekipdir.

Dariý 35 ýyllap patyşalyk sürükdir. Emma Dariý 1 ölenen soňra onuň ogly Kserkisiň tagta geçen döwründe, Ahemenit imperiýasynyň dürli satraplarynda birnäçe tolgunyşyk bolupdyr.

Biziň er. öňki IV asyryň başlarynda Ahamenitler döwleti gowşap onuň gündogaryndaky çäkleri daralyp ugraýar. Biziň er. öňki IV asyryň ortalarynda köşkdäki agzalalyklar, gan döküşikler Ahemenitler döwletiniň merkezi häkimiýetini ymykly gowşadypdyr. Şonuň ýaly ýagdaýda Ahemenitler döwleti b.er. öňki 334-nji ýylda 22 ýaşly Iskender Zulkarneýniň ýölbaşçylygyndaky grek-makedon goşunlarynyň garşysyna urşa girmäge mežbur edilipdir. Iň soňky Ahemeni hökümdary Dariý III-niň goşuny yzly-yzyna ýeňlişe sezawar bolupdyr. Onuň goşuny dört ýyla çeken garşylykdan soň grek-makedon leşgeri tarapyndan doly-derbi-gadym edilipdir. Dariý III b.er. öňki 330-njy ýylda öz ýakyn adamlary – Baktriýanyň satraby Bessiň ýölbaşçylygyndaky Eýran han-beglri tarapyndan ýesir alnyp öldürilipdir.

2. A. Makedonskiniň Merkezi Aziýany (Orta Aziýa) basyp almagy.

Biziň er. öňki 330-njy ýylyň ortalarynda Aleksandyr Makedonskiý Günbatar Türkmenistanyň territoriýasynyň esli bölegini-de öz içine alýan Girkaniýa Satraplygynyň çäklerine aralaşypdyr. Ol ýerde oňa Girkaniýanyň we Parfiýanyň Dariý III tarapyndan bellenen satraby Fratern we parsalaryň atly han-begleri özleriniň tabynlygyny mälim edipdirler. Girkaniýa söweşsiz boýun egipdir. Şondan soň Iskender Zulkarneýniň asly parfiýaly Atminapy Girkaniýanyň we Parfiýanyň satraby edip belläpdir. Onuň hereketine gözegçilik etmek üçin öz dostlarynyň biri bolan Tlepolemi goýupdyr. Girkaniýada goşunyna iki hepdeläp dynç berenden soň, Aleksandr Makedonskiý Parfiýa tarap ýola düşükdir. Parfiýa hem oňa hiç hili

garşylyksyz boýun bolupdyr. Ol b.er. öňki 330-329-njy ýylyň gysyny öz goşuny bilen Parfiýada gyşlapdyr.

Aleksandr Makedonskiý Girkaniýanyň we Parfiýanyň territoriýasyndaka, Baktriýanyň satraby Bess ýurduň paýtagty Baktriýada özüni “Aziýanyň patyşasy” diýip yglan edip, “ArtakserksIII” diýen tagt adyny alypdyr. Şondan soň ol parsalaryň patyşasy hökmünde özüniň Aleksandr Makedonskä garşy göreşde goldanmagyny halkdan haýyş edipdir. Bessi Baktriýa satraplygyndan başga Sogd satraplygy-da, Ariý satraplygy-da goldapdyr.

Biziň er. önki 329-njy ýylda Aleksandr Makedonskiý Parfiýadan Ariý satraplygyna ugrapdyr. Onuň gelýän habaryny äşiden Ariý satraby Satibarzan Parfiýa bilen serhetdeş Susiýa şäheriniň eteginde (Mäne – Çäçäniň golaýynda) serkerdäniň öňünden çykyp, özüniň onuň tarapyna geçýändigini aýdypdyr.

Aleksandr Makedonskiý gidenden az wagyt geçensoň, Satybarzan grekleriň gözegçi otrýadyny gyryp Aride gozgalan turzupdyr. Bu habary eşiden Aleksandr Makedonskiý uly goşun bilen iki günde 110 km. Ýöl geçip Ariý welaýatynyň paýtagtyna gelýär we gozgalaňa gatnaşan adamlardan oç alýar. Şondan soň Aleksandr Makedonskiý gelip çykyşy boýunça eýranly Arsy Ariý welaýatynyň satraby diýip yglan edip, öz ýörişini dowan edipdir.

Aleksandr Makedonskiý öz goşuny bilen Hyrat jülgesine baryp ýetende, Satibarzan 2 müň adamdan ybarat atly guşuny bilen Ariý ýurdunda ýene-de peýda bolýar. Ilat ony öz “hakyky patyşasy” hökmünde kabul edip, onuň hökümlerini doly ýerine ýetirip başlaýär. Bu habary eşiden Aleksandr Makedonskiý 6 mün adamdan ybarat bolan pyýada we 600 adamdan ybarat atly goşuny serkerdeler Artabazyň, Karanyň we Erigiýanyň ýölbaşçylygynda Arini doly boýun egdirmek üçin iberýär. Söweşden öň iki tarapdan başa-baş söweşe Satibarzan we Erigiýa çykýär. Bu çaknyşykda Satibarzan agyr ýaralanýär we wepat bolýär. Grek goşunlary Satibarzany goldan obalary weýran edipdir. Ariý satraby Ars bolsa tussag edilip Aleksandr Makedonskiniň ýanyna eltilipdir.

Aleksandr Makedonskiniň ýörişi we Ariý ýurdunda bolan gozgalanlaryň rehimsiz basylyp ýatyrylmagy häzirki Türkmenistanyň şol sonda Sarahs oazisiniň köp obasynda ýaşaýşyň kesilmegine sebäp bolupdyr. Urşuň netijesinde köp sanly irrigasion kanalar ýumrulypdyr, köne Sarahs galasy uly weýrançylyga sezawar edilipdir. Aleksandr Makedonskiý 328-nji ýylyň ýazynda Hindiguş daglaryndan geçip, Baktriýa aralaşypdyr. Muny eşiden Bess öz goşunynyň güýjüne ynamy bolman, Amyderyýadan geçip, demirgazyga tarap çekilipdir. Şol yerde Bessiň öňki egindeşleri ony tussag edip, Aleksandr Makedonskiniň serkerdeleriniň birine beripdir. Makedonskiý Termez bilen Bosaganyň aralygynda Amyderyýadan geçip, Sogdiananyň jümşine tarap ýörişini dowam edtiripdir. Yurduň merkezi şäheri bolan Marakandany eyeläpdir. Bu ýerde oňa garşy Sogdy han-begleriniň biri Spitamen halk gozgalaňyny başlapdyr. Bu gozgalaň Türkmenistanyň häzirki Lebap welaýatynyň Farap we Çärjew etraplarynda ýaşan ilat hem işeňňir gatnaşypdyr.

Biziň er. ön 328-nji ýylda Spitamen öldürilen hem bolsa bu gozgalaň üç ýyla golaý dowam edipdir.

Aleksandr Makedonskiý merkezi Aziýanyň ähli bölegini basyp alan hem bolsa, ol Horezme, şol sanda Demirgazyk Türkmenistanyň ilatyny boýun

egdirmäge synanyşyk etmändir. Muňa Spitameniň gozgalaňy hem-de çarwa taýpalaryň güýçli garşylygy sebäp bolan bolsa gerek.

Aleksandr Makedonskiý täze basyp alan ýerlerinde hökmürowanlygyny pugtalandyrmak üçin ýerli han-beglri öz tarapyna çekmäge synanyşyk edipdir. Ol boýun egdirilen welaýatlarda öz täsirini nika gatnaşyklary arkaly berkitmäge-de çalşypdyr. Onuň özi Sagdianada ýaşan Oksiart atly baktriýaly begiň Roksana atly gazyna öýlenipdir, ýöne bu nikadan çagasy bolmandyr şonuň üçin ol Ahemenit patyşalarynyň ikisiniň: Artakserks Ohyn (Artakserks III) we Dariýa III gyzlaryna öýlenipdir. Onuň ýökary mertebeli serkerdeleriniň 80 Aziýaly begleriň gyzlaryna öýlenipdir, 10 mün ýönekeý esger ýerli gyzlar bilen patyşanyň hasabyna toý tutupdyr. Ýerli ilatdan bolan 30 mün ýaş ýigit bolsa girew goýlan adamlar hökmünde grek-makedon goşunyna esgerlige alnypdyr. Geçirilen çäreler ýerli ilatda nägilelik döredipdir.

Isgender Zülkarnaýn Makedon patyşasy Pilip II-niň 4-nji aýaly Olimpiadadan bolan oglydyr. Isgender çagalykda örän duýujy, gaharjan bolupdyr. Atasy ogluny terbiýelemek üçin ony şol zamanyň belli filosofy 40 ýaşly Aristotele berýär. Aristotel oňa adamsöýümlilik, dogruçylyk, rehimlilik hem-de edep filosofiyasyny öwredipdir.

Emma muňa garamazdan Isgender başga ýurtlara, halklara äsgermezlik edipdir. Şoňa görä-de dünýäni grek-makedon tabnlygyna salmak ideýasy onuň aňyndan soň – soňlar hem çykmadyr.

Isgenderiň kakasy Pilipp II hem – patyşa üçin diňe grek-makedon ýurdy yeterlik däl diýen sözi telim gezek gaýtalapdyr. Isgenderiň Gündogara, şol sanda Orta Aziýa eden ýörişiniň maksady şondan ybarat bolmagy. Ol dogry sözli bolupdyr. Günleriň birinde kakasy toýda şerap içip ogluna – gylç çenäpdir, emma serhoş halda aýagynyň üstünde durup bolmän, bir gapdala ýykylypdyr. Şonda ol kakasy barada “Bir oturan ýerinden turup başga ýere dogry ýöräp geçip bilmeýän adam Aziýa tarap harby ýöriş guramakçy” diýip ýaňsypdyr.

Isgenderiň fiziki keşbi barada aýdylanda, onuň jan saglygy onçakly gowy däl eken. Boýny we eginleri az-kem gyşyk, emma gözleri welin hüwiniňki ýaly ýiti bolupdyr. Isgender b.er. öňki 323-nji ýylda 33 ýaşynyň içinde aradan çykypdyr. Onuň öz ajalyna ölmän, köşge ýakyn adamlar tarapyndan awy berlip öldürilen bolmagy mümkin.

Sebäbi ömrüniň ahýrynda ol makedoniýaly goşunlara gaty rehimsiz garap başlapdyr. Hindi ýörişinden gaýdyp gelenden soňra makedoniýalylardan 600 adamyň kellesi kesilipdir.

3. Selewkiler döwleti we ýerli ilatyň olara garşy göreşi.

Isgender Zülkarneýn ölendenden soň onuň imperiýasy bada-bat diýen ýaly dargapdyr. Şeýle ýagdaýda Türkmenistanyň demirgazygyndan başga territoriýasy onuň goşun serkerdesi Silefk I-niň gol astyna düşüpdir Selefk I-niň Spitaminiň gyzy Apamadan bolan ogly Antioh I Söteriň ýurdu dolandyran ýyllarynda (280-261) Margianada, Arida gurluşyk işleri başlanypdyrlar. Ol bu ýer-de Margiana Antiohiýasy şäheriniň düýbünü tutupdyr. Bu şäheriň harabaçylyga häzir Gäwürgala ady bilen Baýramaly şäheriniň 3-4 km. demirgazygynda ýerleşýär. Tutuş

Margiananyň territoriýasyny berkitmek maksady bilen uzynlygy 250 km. bolan gorag diwary gurulypdyr.

Antioh I döwründe Murgap derýasynyň ýökary akymlarynda ýene bir Antiohiýa şäheri gurulypdyr. (häzirki Tagtabazar etrabyň territoriýasyndaky Merwerut atly orta asyr şäheriniň töwereginde).

Türkmenistanyň territoriýasyndan geçýän Hindistany we Baktriýany Derýaaralyk (Mesopotamiýa) hem-de Siriýa bilen birikdirýän söwda ýollary gaýtadan janlanyp başlapdyr. Grek medeniýeti ellinizm Türkmenistana aralaşypdyr. Ýerli ussalar Grek syngatyny ýerli medeniýet bilen utgaşdurupdyr.

Antioh I döwründe ýurtda dolandyryşyň administratiw reformasy geçirilipdir. Uly satraplyklaryň dereginde ownuk administratiw birlikler döredilipdir. Netijede Parfiýa satraplygy Astawena, Parfiyena hem-de Apawarktikenä ýaly welaýatlara bölünipdir. Bu reforma basylyp alnan ýurtlaryň dolandyrylmagyny yeňilleşdirmek hem-de uly satraplyklaryň döwlete garşy baş götermek howpunyň önüni almak üçin edilipdir.

Parfiýanyň, Margiananyň hem-de Baktriýanyň ykdysady taýdan ýökary göterilip başlamagy ol ýeleriň garaşsyzlyga bolan ymtýlyşyny hem artdyrypdyr. Munuň özi ahyrsoňunda b.er. öňki III asyryň ortalarynda Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan ilatyň selewkileriň agalagyndan doly azatlyga çykmagyna getiripdir.

2-nji sapak. – 2 sagat
Türkmenistan Parfiýa, Grek-Baktriýa döwründe.

MEÝILNAMA

1. Türkmenleriň Beýik Parfiýa döwleti.
2. Grek-Baktriýa döwleti.
3. Gadymy Horezm.

1. Türkmenleriň Beýik Parfiýa döwleti.

Biziň er. öňki III asyryň ortalarynda selewki patyşalarynyň Baktriýadaky dikmesi Diodot hem-de Parfiýadaky satraby Andragor bölünip aýrylyp, özlerini özbaşdak hökümdar diýip yglan edipdirler. Şeýlelikde, Baktriýa topragynda Diodotyň ýolbaşçylygynda başynda sap Grekler duran özboluşly Grek-Baktriýa patyşalygy emele gelipdir. Parfiýa hökümdary Andragor bolsa häkimligi öz elinde uzak saklap bilmändir. Tizara Oh (Tejen ýa-da Etrek) derýasynyň jülgelerinde ýaşan dah tayıpalarynyň düzümine giren parnlaryň başda durmagynda Andragora garşy halk gozgalaňy başlanypdyr. Gozgalaň b.er. öňki 247-nji ýylda parnlaryň serdarlary, doganlar Arşagyň we Tridatyň ýolbaşçylygynda häkimiýetiň ýerli halkyň eline geçmegi bilen tamamlanypdyr. Parfiýa döwleti döräpdir. Arşak patyşa diýlip yglan edilipdir, emma ol tiz wagtda söweşde wepat bolupdyr. Ýurduň patyşalygyna Tridat saýlanypdyr. Parfiýa patyşalary eýýäm Arşagyň döwründen başlap öz ýerlerini giňeltmek, täze ýurtlary basyp almak syýasatyny ýöredilipdirler. Olar ilki bilen Girkaniýanybasyp alypdyrlar, beyle yagday olary Selewkiler bilen uzak wagtlaý urşmaga mejbur edipdir. Mitridat I-ň döwründe (b.er. öňki 178-138 ý.ý.) Parfiýalylar selewkilerden belli-küli üstün çykypdyrlar. Mitridat I Midiýany eýeläpdir, häkimligini Mesopotamiýada ýetiripdit. B.er. öňki 141-nji ýylda ol Wawilonyň-da patyşasy diýlip yglan edilipdir. Şeýlelikde, b.er. öňki II asyryň 50-nji ýyllarynda Parfiýa selewkileriň Tigr derýasyna çenli bolan ýerlerini eýeläpdir. Bu bolsa selewkileriň parfiýalylardan gürrüňsiz ýenlendigini aňladýar.

B.er. öňki II asyryň ahylarlaryna çenli bolan döwürde gündogarda Grek-Baktriýa döwletine aralaşan çarwa sak taýpalaryna bir welaýaty bolup bermäge mejbur bolupdyrlar. Ol welaýat taryhda “Sakystan (Seýistan)” ady bilen bellidir.

Parfiýalylaryň günbatar syýasatynda Mitridat II döwründe (b.er. öňki 123-87 ý.ý.) häzirki Eýran we Mesopotamiýanyň ýerlerini özüne birikdiripdirler. Mitridat II-ä “patyşalar patyşasy” ady hem berlipdir.

Günbatar syýasatynda Parfiýalylar güýçli Rim imperiýasy bilen çaknyşmaly bolupdyr. Biziň er. Öňki 65-nji ýylda uzaga çeken Parfiýa-Rim urşu başlanypdyr. Parfiýa-Rim urşundaky esasy söweşleriň biri Parfiýa serkerdesi Süren bilen Rim serkerdesi Krassyň arasynda b.er. öňki 53-nji ýylda Demirgazyk Mesopotamiýanyň Karry şäheriniň golaýynda bolupdyr. Söweş Krassyň goşunyň derbi-dagyn edilmegi, özüniň bolsa ölümi bilen gutarypdyr. Bu söweşden soň Parfiýa patyşalary ýurduň paýtagtyny Tigr derýasynyň çep kenarynda ýerleşen Ktesifon şäherine göçürpdirler. Soň Parfiýa, Siriýany, Kiçi

Aziýany, Palestinany hem basyp alypdyr. Parfiýa patyşalaryna dünýäniň 100 den gowrak şäheir boýun bolupdyr.

Şol welaýatlaryň, şäherleriň üstünden uly gatnawly ýöllar geçip, halkara ähmiýete eýe bolupdyr. “Beýik ýüpek ýoly” adyna eýe bolan ol ýöllar Hytaýyň, Hindistanyň, Ewropanyň arasyndaky halkara söwda bilen baglanyşykly bolan haryt ýükli kerwenleriň gatnawlaryny amala aşyrmakda möhüm rol oýnapdyr.

B.er. I asyryň ahyrlarynda II asyryň başlarynda Parfiýa imperiýasy gowşap başlaýar. Imperiýanyň welaýatlary özbaşdaklyga ymtylýar. Girkaniýada bölünip aýrylmak ideýasy güýçlense, Margiana öz- başdakdygyny yglan edýär.

B.er. I-nji asyrynda Baktriýa topragynda Kuşan imperiýasy döräpdir. Ol Parfiýa döwletiniň gündogaryndaky gazaply bäsleşige öwrülipdir. Bu döwletleriň arasynda uzaga çeken uruşlar bolupdyr. Bu uruşlar ysgyndan düşüp barýan Parfiýa döwletiniň has-da gowşamagyna täsir edipdir.

II-nji asyryň birinji ýarymynda dargap barýan Parfiýanyň üstüne Rim goşunlary birnäçe gezek çozuş edýär. 200 ýyl çemesi dowam eden Rim-Parfiýa bäsleşigi iň soňunda Parfiýanyň ýenlişi bilen tamamlanýär. Netijede, 224-nji ýylda, 470 ýyl ýaşan we dünýäniň iň güýçli imperiýalarynyň biri bolan Parfiýa patyşalygy ýaşamagyny bes edýär. Parfiýa patyşalygynyň dargamygy diňe Parfiýa-Rim uruşlary sebäpli däl. Ol her bir uly imperiýanyň, özi goňşy halklaryň ýerlerini zorluk arkaly basyp alýan döwletiň taryhynda bolýan kanunalaýyk hadysadyr.

Parfiýa patşalygynyň iletynyň hojalygy köp pudakly bolupdyr. Illat, ekerançylyk, maldarçylyk, hünärmentçilik, söwda, awçylyk we hojalygyň beýleki pudaklary bilen meşgullanypdyr.

Parfiýaly ekerançylar bugdaý, arpa, jöwen, süle, künji, pagta, üzümçilik, şaly we beýleki ekinleri ekipdirler. Bu ýer-de irrigasion kanallar, suw desgalary gurlupdyr. Maldarçylykda iri şahly mallary we gara mallary idedipdirler. Köpetdägyň eteginde atlar, gylýallar, düýeler şol wagtyň adamlarynyň esasy ulag serişdeleri bolupdyr. Mundan başgada Parfiýada hünärmentçilik we söwda uly orun tutupdyr. Mitridat I döwründe kümüşden zikgelenen “drahma” pul birligi bolupdyr. Parfiýa puly goňşy ýurtlaryň hemmesinde uly hyrydarlykdan peýdalanyldy.

Parfiýa zamanynda goňşy ýurtlarynda ata watanymyzyň kä bir ýerini özüne birikdiren bir näçe döwlet döräpdir. Şolaryň biri Grek-Bahtriýa döwletidir. Bu döwlet ilkinji döwürlerde selewkilere garşy göreşde Parfiýany goldap çykyş edipdir. Soň – soňlar bu syýasaty Grek-Bahtriýa döwletiniň Greklerden ybarat bolan ýökary gatnaklary goldamandy.

Şondan soň selewkileriň şasy Antioh III Grek-Bahtriýa patşalygyna tabyn etmek üçin onuň çäklerine aralaşypdyr. Şeýlelikde, b.er. öňki 208-nji ýylda Ariý (Tejen) deýasynyň golaýynda, köne Sarahs şäheriniň golaýynda iki goşunyň arasynda gazaply söweş bolupdyr. Söweşde Grek-Bahtriýa döwletiniň patşasy Yewtidemiň goşunlaryny ýeňipdir. Ewtidemiň özi Bähdi (Balh) şäherine gaçypdyr.

Antioh III Yewtidemi ýeňen hem bolsa, ol Grek-Baktriýa patşalygynyň döräpligini ykrar etmäge mejbur bolupdyr.

Ýewtideniň we onuň ogly Dementriň hökümdarlygy eden ýyllary Grek-Baktriýa patyşalygy örän güýçlenipdir. Ýöne b.er. öňki II asyryň ortalarynd özara oňuşmazlyklar, uruşlar zerarly döwlet ençeme ownuk patyşalyklara bölňüppdir. Bu ýagdaý Gre-Baktriýa patyşalygynyň demirgazygyndan gelen çarwa ýueýji taýpalary üçin şol ownuk patyşalalyklary basyp almagyna harby şert döredipdir. Şeýlelikde b.er. öňki 140-130-njy ýyllarda Gre-Baktriýa patyşalygy ýaşamagyny bes edipdir.

Soňky ýyllarda geçirilen arheologik barlaglar Lebap welaýatynyň Hojambaz, Halaç, Kerisi, Çarwaňy etraplarynyň territoriýasynda b.er. öňki III asyryň ikinji – II asyryň birinji ýarymynda ýaşan iletynyň Gre-Baktriýa patyşalygyny düzüminde bolandygyny anyklady. Murzebeggala şol döwürde kerki oazisiniň merkezi bolup hyzmat edipdir.

2. Gadymy Horezm.

Ýurdumyzyň territoriýasynda medeniýetiň ösen ýerleriniň biri Horezm topragydyr. Ol b.e.öňki IV asyryň ahyrlaryndan b.e.öňki I asyrdaky Amyderýanyň aşak akymlarynda giň territoriýany öz içine alýan uly döwlet birleşmesine öwürilipdir. Gadymy Horezm döwleti Orat Gündogaryň in bir uly güýçli ösen medeniýetli döwletleriniň biri hasaplanypdyr.

Horezm b.e. öňki I asyrdan tä b.e. I asyryna çenli aralykda merkezi häzirki Daşkendiň golaýyndaky bolan Gaňly döwletiniň çetki serhetýaka ýerleri hökmünde onuň düzümine giripdir. Biziň eramyzyň I asyrynda häzirki Owganystanyň territoriýasynda dörän Beýik Kuşanlar döleti Horezm ýerlerini-de basyp alypdyr. III asyrdaky özbaşdaklyk gazanypdyr. Gadymy Horezm oazisini ikä bölýän Amyderýanyň iki kenarynda-da şäherler, galalar gurulypdyr. Olar taryhy edebiýatda Galalygyr, Küýzeligyr, Gamdymgala, Maňňyrgala, Toprakgala, Akjagelin, Şasenem, Köne Was ýaly atlar bilen mälimdir. Şol galalar Horezm döwletiniň syýasy, medeni, hojalyk administratiw merkezleri bolupdyr. Gadymy Horezmiň iletý kimler kân? Gadymy geograf Strabon horezmlileri massaget tire birleşmesiniň bir bölegi hasaplapdyr. Horezmliler esasan ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar. Oazisinde eýýäm gadymy döwürlerden başlap, uly suw desgalary gurupdyrlar. Kanallary, ýaplary gazypdyrlar. Dogdan, Çermenýap ýaly kanallar şolaryň has ulularydyr. Çaklamalara görä b.e.öňki V-b.e. I asyrlarynda Amyderýanyň aşak akymlarynda 1,3 mln. ga. Suwarymly ýer bar eken. Olar dürli miweli baglary, tehniki ekinlerden künji we pagta ekilen bolmagy ähtimaldyr. Horezmli daýhanlar belli bir derejede maldarçylyga-da üns beripdirler. Hünärmentçilik Horezmiň gadymy iletynyň hojalygynda uly orun tutupdyr. Gadymy Horezm şäher galalarynda ýörite ussahanalar döräpdir. Gadymy horezmliler metal işlä bejermegi başarypdyr. Olaryň ýaýyň ujuna geýdirmek üçin ýasan peýkamlary Ýewraziýa düzlüklerinde ýaşan skifleriňkä örän meňzeş. Zergärler aýal-gyzlar üçin bezeg şaýlaryny, bilezik, ýüzük, monjuk ýasapdyrlar. Monjuklaryň arasynda çüýşeden ýasalanlary-da bolupdyr. Demirçi ussalar demirden orak, pyçak ýaly zähmet gurallaryny ýasapdyrlar. Gadymy Horezmiň iletý mata dokamaga-da ussat ekenler. Horezmliler jaý gurluşygyna-da üns beripdirler. Olar jaýlary bezemekde geň erginini ulanypdyrlar. Horezmiň gadymy

ilatynyň öz haty-da bolupdyr. Biziň eramyzdan öňki I asyrda dörän bu hata “Gangly haty” diýlip at berilipdir. Horezmliler zoraasträçylyk dinine uýupdyrlar. Horezmliler merhumyň jesedini däl-de, onuň süňlerini jaýlapdyrlar. Onuň üçin jesetgap (ossuari) ýasalypdyr (palçykdan, alebastr, daşdan). Sungat önümi bolan bu jesetgaplar, daşyndan seretseň hakyky sungat eseridir. Gadymy Horezmlilerde meýit ýakmak däbi-de bolupdyr. IV asyrda Orta Gündogar ýurtlarynyň durmuşynda uly etnik prosessler bolup geçipdir. Bu döwürde Horezme çarwa taýpalaryň, alanlaryň we gunlaryň täsiri güýçli bolupdyr.

3-nji sapak. – 2 sagat
Kuşan döwleti. Sasanylar zamanasy.

MEÝILNAMA

1. Türkmenistan Kuşanlar döwründe.
2. Türkmenistan Sasaniler döwletiniň düzüminde.
  - a) Dolandyryş ulgamy;
  - b) Salgyt syýsaty we harby reformasy.
3. Sasaniler döwrüniň dini düşünjesi we medeniýeti.

1. Türkmenistan Kuşanlar döwründe.

Ýueýji taýpalary Grek-Baktriýa döwletini basyp alandan soň, onuň ýerleinde baş sany hanlyk döredilipdir. Geraý hanyň ogly Kujula Kadfiz ýuäýjileriň baş hanlygyny birleşdirmegi başarypdyr. Şeýlelikde ol “uly hökümdar” diýip yglan edilipdir we täze Kuşan imperiýasyny esaslandyrypdyr. Kuşan döwleti Owganystanyň territoriýasynda döredipdir. Döwlet b.e. I-IV asyrlarynda ýaşapdyr. Onuň merkezi ilki Kabul sebitlerine, soňra bolsa demirgazyk Hindistana (häzir Pakistanda) Peşewara geçirilipdir. Kuşan döwletiniň dili baktriýa dili, dini bolsa budda bolupdyr. Döwletiň Kuşan ady “Gowşuan” diýen sözden bolupdyr. Gowşuan taýpalary ilki Hytaý sebitlerinde ýaşap, soňra Gazagystanyň we Orta Aziýanyň territoriýasy bilen Owganystana aralaşypdyrlar. Biziň eramyznyň başlarynda şol taýpanyň ady bilen baglanyşykda Amyderýany hem Gowşuý (Guwşuý) diýlip atlandyrypdyrlar.

Kuşan döwletini esaslandyran grek-baktriýa döwletine gutarnykly zarba uran çarwa taýpalarynyň nesilleri bolupdyrlar. Hytaý ýazuw çeşmeleriniň berýän maglumatyna görä, Baktriýany boýun egdiren çarwa taýpalaryň biri Kuşanlar – gowşuanlar bolupdyr we olar hökümet başyna geçipdirler.

Kuşan döwletiniň ilkinji patyşasy Kudzul Kadfiz (Kadfiz I) bolupdyr.

Kuşan patyşalygy Baktriýany, Hindistanyň demirgazyk etraplaryny, Orta Aziýanyň köp bölegini, şol sanda Horezmi we Türkmenistanyň häzirki Lebap welaýatyny öz içine alypdyr.

Kadfiz I aradan çykandan soňra onuň ogly Wima Kadfiz (Kadfiz II) patyşa bolýar. Ol tagtda 30 ýyl töwerekleri oturypdyr. Kadfiz II döwründe Kuşan döwletiniň territoriýasy has giňelipdir. Hindistanyň jümmüşine aralaşypdyr. Ol möhüm pul reformasyny geçiripdir. Onuň edara eden döwründe Kuşan döwletiniň öz puly zikge edilip başlanypdyr.

Wima Kadfiz (Kadfiz II) ýurduň giň territoriýasyny dolandyrmak üçin, içki döwlet gurluşy boýunça käbir çäreleri-durmuşa geçiripdir. Aýry – aýry welaýatlarda satrap dolandyryş sistemasy girizilipdir. Satrap başlyklaryna öz pullaryny zikge etmeklige çenli giň hukuk beripdir. Beýle etmeginiň sebäbi, uly imperiýany diňe bir merkezden dolandyrmak kyn bolupdyr. Pullaryň ýüzünde hindi-grek, hindi-sak we hindi-parfiýa hatlary ýazylypdyr. Puluň düzüw ýüzünde grek, arka tarapynda bolsa Hindi rowaýaty ýazylypdyr.

Kuşan döwletiniň gülläp ösen döwri patyşa Kanişkanyň edara eden (78-123ý) ýyllary bolupdyr. Kanişka döwründe Kuşan imperiýasynyň territoriýasy Hindistandan Aral deňzine çenli giňelipdir. Ol “şalaryň şasy” diýen belent titula eýe bolupdyr. Şol zamanda Kuşan döwletiniň paýtagty Peşawara geçirilipdir.

Türkmenistanyň demirgazyk etraplary Kuşan döwletiniň sostawyna giripdir. Onuň şeýledigine Horezmden tapylan Kuşan pullary şaýatlyk edýär.

Patyşa Kanişka döwründe Türkmenistanyň günorta – gündogar raýonlary, Amyderýanyň ýokary we orta akymlyary Kuşan döwletiniň düzüminde bolupdyr. Kerki – Çärjew aralygyndaky arheologiki ýadygärliklerde gazuw-agtaryş işleri netijesinde Kuşan döwrüniň medeni gatlaklary, maddy we ruhy medeniýete degişli zatlar (keramika önümleri we heýkeller) we pullar tapyldy.

Şol zamanda Amyderýanyň orta akymlarynda Beşir, Kerki, Mürzebek we Köýten gadymy ekerançylyk oazislere öleşdirilipdir. Beşir we Esenmeňli galalary Kuşan döwrüniň şäher tipli obalary bolupdyrlar.

B.e. II-III asyrlarynda Orta Aziýaly dindarlar Gündogar Türküstana köpçülikleýin eňipdirler. Olar şol ýerde ýaşan ilatyň arasynda buddany wagyz-nesihat edipdirler. Buddha Hytaýa hut şolaryň täsiri netijesinde ýaýrapdyr. Şol dindarlardan ikisi An Şi-gao we An-Sýuan gelip çykyşlary boýunça parfiýaly bolupdyr.

Kuşan döwründen başlap buddizm Türkmenistanyň günorta-gündogar etraplarynda ýeterlik derejede yz galdyrypdyr. Gadymy Merwiň Gäwürgalasyndan budda ybadathanasy tapyldy. Ybadathana b.e. I-II asyrlaryna degişli bolupdyr. Ol ýerden Buddha hudaýynyň ägirt uly (beýikligi 0,75 m, ýetýän) kelle skulpturasyny tapyldy.

Kuşan patyşalygynyň gülläp ösen döwri b.e II asyry bolupdyr. Bu döwürde suwaryş desgalary artypdyr, ekerançylyk giňelipdir, söwda, medeni gatnaşyklar ösüpdir. Imperiýanyň ykdysady ýagdaýyny ýokary götermek üçin Kuşan döwleti suwaryş setlerini giňeltmäge aýratyn uly üns beripdirler. Amyderýanyň sag kenarlarynda uly suwaryş kanallary gurlupdyr.

2. Türkmenistan Sasaniler döwletiniň düzüminde.

3. Sasaniler döwrüniň dini düşüňjesi we medeniýeti.

III asyryň başlarynda içki we daşky gapma-garşylygyň netijesinde Parfiýa patyşalygy dargap başlaýar. Şeýle ýagdaýda häkimiýet Sasanyň nesillerini eline geçipdi. Bu dinastiýanyň wekili Artaşir III 224-nji ýylda Parfiýa patyşasy Artaban V-ni doly. Ýeňlişe sezawar edipdi. Şondan soň goňşy ýurtda – Sasanylar döwleti döräpdi.

Täze dörän Sasanylar döwleti gyzga wagtyň içinde Margianany, Kopetdagyň demirgazyk eteklerini, Dahysatany, hatda Amyderýanyň çep kenaryndaky ýerleri özüne berikdirindi. Hörezmi, Beýik Kuşanlar döwletini basyp alma olara başartmandy. Sasanylaryň häzirki Türkmenistanyň ýerlerinde öz agalygyny berkarar etmegi sasany-eftaly bäsdeşlegi esasynda bolup geçipdi. IV asyra başlanan bu bäsdeşlik ahyrynda eftalylaryň peýdasyna taamamlanypdyr.

Taryhy maglumatlara görä, sasanylar eftanylardan goranmak üçin V-VI asyrlarda araçäkde ýüzlerçe kilometer uzalyp gidýän goranyş diwanlaryny

döredipdirler. Ol araçäk Gurgen derýäsanyň sebitlerinde başlap, etek ýerlerine çenli ýetipdir. Sasanylar goranmak üçin V asyrdaky Merw etrabynda ermeni we gürji ilatyndan ybarat harby punktlary hem esaslandyrypdyrlar.

Sasanylar döwründe häzirkiki türkmen ýerleriniň sosial-ykdysady we medeni ösüş pesse gaçypdyr. Oňa Dahystanyň, gadymy Merwiň we tutuş Margiananyň ösüşiniň bökdelmegi-de şaýatlyk edýär. Sasanylar döwründe ýurdumyzyň ilatynyň dini ykymlary köp görnüşli bolupdyr. Bu döwürde oda sejde etmek bilen baglanyşykly zoroasträçylik döwlet dini diýip ygylan edilipdir. Mundan başgada, maniheýçilik, hristosçylyk, nudaizm, buddizm ýaly dinler hem bolupdyr.

Sasanylar döwründe Merw hristosçylyk teologiyanyň merkezi şäherlerinde biri bolupdyr.

Sasany patyşasy Bahram Gurus döwründe (420-438 ý.ý.) Baýram aly şäheriniň 35 km. Demirgazyk-gündogarynda ýerleşýän Kuşmeýhanyň golaýynda sasanylar bilen eftalylaryň arasynda gazaply söweş bolupdyr. Ol Bahram Gurus ýeňşi bilen gutarypdyr. Şondan soň sasanylar serhedi Amyderýanyň kenar ýakalarynda çenli baryp ýetipdir. Emma bu üstünlik uzak dowam etmändir. Çünki olaryň arasynda 484-nji ýylda bolan uruş eftalylaryň peýdasyna tamamlanypdyr. V asyryň ikinji ýarymynda Merkezi Aziýada güýçli öwrülen Eftalilar döwleti kaspíý deňzinden tä Amyderýa çenli, Murgap we Tejen derýalarynyň ýökary akymalaryny, Garagum çöllüginä öz düzümine birleşdiripdir. Şeýlelikde, häzirkiki Türkmenistanyň ýerleri tutuşlygyna diýen ýaly Eftalylaryň döwletiniň düzümine giripdir.

Gadymy türkmen hatlarynyň bir görnüşini döredenleriň biri eftalylardyr. Gündogar Türkmenistandan VII-VIII asyrlara eftaly haty tapyldy. Onda 25 harp bolup, hat kesseligine çepden saga ýazylypdyr. Eftalylaryň durmuş barada Gündogaryň beýik şahyry Ferdowsiniň ady belli “Şanamasy” eftalylara bagyşlanan çeper eseridir.

Gadymy ata-babalarymyzyň V-Vi asyrlardaky taryhy Türkmen hakanlyk bilen baglydyr. Hanlygyň düýbünü tutan türki dilli hanlaryň aşina taýpasyndan bolan Tumyndyr. Ol 522-nji ýylda Altaý sebitlerinde ýaşayan türki dilli taýpalar, şol sanda oguzlary töweregine jemläp, täze döwleti “Türki kaçanlary” döredipdir. Bu döwlet baryp 745 ýylda döwlet hökmünde ýaşamagyny bes edipdirler.

M. Kaşgary “türk” sözüni Huhun oglunyň ady we terjimede “Taňryýalkan” diýmekdir diýip düşündirýär. Ol gadymy türki dillede güýçli, batyrgaý diýmegi-de aňladypdyr. D. E. Eremeev öňki döwürlerde uzak gündogarda ýaşan çarwa saklara eýranlylaryň “ýyndam atly turlar”, olaryň ýurduna bolsa “Turan” diýlendigini belleýär.

Ata-babalarymyzyň ýerleriniň Türki kaganlygynyň düzümine girmegi eftaly-sasany gapma-garşylygyny ýitileşmegi şertlerinde bolup geçipdi. Şeýle halatda sasanylar VI asyryň 60-njy ýyllarynda Türk kaganlygy bilen belleneşip eftalılara garşy soýuz baglaşýarlar.

Urşun netijesinde basylyp alnan ýerleri sasanylar-Türk kaganlygy bilen paýlaşypdyrlar. Merkezi Aziýanyň günorta-Günbatar ýerleri sasanylara, demirgazyk-günbatar bölegi bolsa Türki kaganlyga degişli edilipdir. Türki kaganlyga häzirkiki Türkmenistanyň günorta-günbatar ýerlerine aralaşmagy güýşlenipdir. Bu bolsa ýurdumyzyň ýerlerinde giň möçberi etniki prosesleriň –

öňden bäri oturymly we täzeden göçüp delen türki, parsy dilli taýpalaryň garym-gatym bolmagyna getirdi. Netijede, täze birleşmäniň – türkmen halkynyň kemala gelmeginiň düýbi tutuldy.

Edebiýat

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserleri. T.2 - Aşgabat, 2009
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserleri. T.1 - Aşgabat, 2008
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. - Aşgabat, 2008
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygynyndysy. - Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
7. Решидеддин. Огузнама. Ашгабат, 1990.
8. Türkmenistanyň taryhy. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplaryna niýetlenen gysgaça okuw gollanmasy. I-nji kitap. Aşgabat, 1994.
9. Гундогдыев О. Великие полководцы средневековья в истории туркмен. Ашхабад, 1998
10. Durdyýew M.B. Nusaý Parfiýa döwletiniň paýtagty. Aşgabat, 1992.
11. Масон В.М. Старая Ниса резиденция парфянских царей. Л., 1985.
12. Parfiýa şalarynyň genji-hazynalary. Aşgabat, 1991.
13. Türkmen galalary hakyndaky rowaýatlar. Aşgabat, „Miras“, 2004.
14. Türkmen taryhynda döwlet meselesi. Stambul, 1996

**3-nji tema: Türkmenistan Gorkut ata Türkmen
eýýamynda.**

– 2 sagat

Türkmenistan arap halyflygynyň düzüminde (VII-XIII asyrlar).

MEÝILNAMA

1. Türkmenistany araplaryň basyp almagy. Araplara garşy halk gozgalaňlary.
2. Yslam dininiň ýaýramagy. Muhammet Pygamberiň taryhy keşbi. Gurhan.
3. Tahyrylar döwleti: Safarylar döwleti. Samanylar döwleti.

VII asyrdä Arabystanda Arap Halyfaty-döwleti döräpdir. Halyfatyň gol astynda Eýran, Yrak, Siriýa, Palestina, Liwiýa, Alžir, Tunis, Marokko, Ispaniýa, Kawkazyň bir bölegi, Orta Aziýa, Owganystan, Hindistanyň demirgazyk-günbatar ýerleri girýär. Şeýle-de Sisiliýa we Malta, Wizantiýa imperiýasynyň ep-esli bölegi geçýär.

Araplaryň Horasana ilki gelen goşunlaryna Basra hökümdary Abdalla ibn Emir (649-655 ý.) ýolbaşçylyk edipdir.

651-nji ýylda araplar Türkmenistanyň günorta raýonlarynda peýda bolýarlar. Olar Horasany tutuşlygyna eýeleýärler. Nusaý we Abywert şäherleri araplara garşylyk görkezmeden tabyn bolupdyrlar. Nusaý häkimi özi arap goşun başlygynyň ýanyna baryp, ylalyşyk teklipe edipdir. Ylalyşyga görä Nusaýlylar araplara 300 müň dirhem pul tölemeli bolupdyr. Abywerdiň häkimi Bahmana hem araplara 400 müň drahma pul tölemäge kaýyl bolupdyr. Sarahsýň häkimi araplara ilki bada garşylyk görkezipdir. Emma araplaryň harby güýjüne hötde gelip bilmän Sarahsýň häkimi Zaduýe ýarasyk teklipe edipdir. Häkim ilkinji nobatda özüne ýakyn 100 adamy aýamaklygy araplardan haýyş edipdir.

Merwiň häkimi Mahyýa hem araplar bilen ylalyşyk baglaýypdyr. Şertnama boýunça Merwliler 2 mln. 200 müň drahma pul tölegini tölemeli bolupdyr. Salgydyň agyrlыgy zerarly Merw häkimi araplara oglan-gyz, ýaly we beýlekileri bermeli bolupdyr. Şertnama boýunça arap goşunlary ýaşar ýaly ýer we jaý bermeli bolupdyr. Ol barada taryhy rowaýatlarda şeýle rowaýat saklanypdyr.

Bir gün Merwiň patyşasy geçip barýarka, bir aýal adam ýabyny suwa ýakyp duranmyş. Ol şol aýalyň adamsyny çagyryp, Ýabyny suwa ýakmak erkegiň işi, sen bolsa öz aýalyňa buýrupsyz onuň sebäbi name? Diýip sorapdyr. Ol adam, “meniň öýümde arap esgerleri ýaşaýarlar. Eger-de, men aýalymy öýde goýup, ýabyna suwa ýakmaga gitsem, öýdäki esgerlerden çekinyärim, şonuň üçin hem men seýtmeli boldum” diýip düşündiripdir.

Merwiň ilaty arap goşunlaryna ýaşaýyş jaýyny bermäge gaty näryza bolupdyrlar. Beýle ýagdaý araplara garşy halk gozgalaňrynyň başlamagy- na sebäp bolupdyr. 665-nji ýylda bu ýagdaýa gahar eden Merw ilatynyň gozgalaň etmek howpy döwründe ýerli häkim haraý isläp, arap goşunlaryna ýüz tutupdyr. Halyf Alynyň edara eden döwründe Merw häkimi Mahyýa Kufa şäherine çagyrylypdyr. Aly Mahyýa “Merw welaýatynyň hökümdary” diýen kepilik – ynanç hatyny

beripdir. Şol hata görä Merwiň iri ýer eýeleri, aşaky goşun başlyklary, oba kethudalary, hemme obalar araplar üçin jan başyna salgyt “Jizza” tölemeli bolupdyr.

Araplar Dehistanyň töwregini gurşap alypdyrlar. Emma tiz wagtdan soňra patyşa Suluň özi ýaraşyk tekliپ edipdir. Ýaraşygyň şerti boýunça Dehistanyň we Jürjanyň ilaty araplara kämillik ýaşyna ýeten her bir jan başyna salgyt tölemeli bolupdyr. Ondan başgada, ýerli ilat araplaryň harby güýjüne ýardam etmeli bolupdyr. Dehistanlylar arap goşunlaryna ýaşayyş jaý bermeli, ýol belet bolup, ýöreljek ugry salgy bermeli edilipdir. Şertnama baglaşylandan soňra ýerli ilat arasynda närazylyk artyp başlapdyr. Araplara jan başyna salgyt tölemekden boýun gaçyrypdyrlar. Beýle ýagdaý araplara öz şertlerini we dinlerini ilatyň boýnuna zorluk bilen dakma bahana bolupdyr. Araplaryň Jürjan we Dehistan sebitlerine 650-nji ýyldaky çozuşyna Seyit ibn As ýolbaşçylyk edipdir. Ol Kaspi deňziniň günorta – gündogarynda Jürjan welaýatyna giren Tamis şäheriniň derwezesi açylsa, hiç kimi öldürmejekdigi barada söz beripdir. Ilat şäheriň derwezesini açanda, arap goşunlary kürsap urup giripdirler we ilaty tutuşlaýyn diýen ýaly gyrypdyrlar. Musaýyň, Abywerdiň häkimleri hem garşylyk görkezmezden, araplara boýun bolýarlar. Nyzak Tarhanyň baştutanlygynda (709-710) garşylyk görkezen Sarahs ilatyny araplar rehimsiz gyrypdyr. Dahistan topragy 100 müňden gowrak arap goşunyna güýçli gaýtawul görkezen (ol Buheýra galasynda) Dehistan patyşasy Sul 716-nji ýylda ýaraşyk soramaga mejbur bolupdyr. Dehistan patyşasy Sul arap goşunlarynyň serkerdesi Ýezide adam iberip, ýaraşyk tekliپ edipdir. Sul öz dogan – garyndaşlary bilen galadan çykanyndan soňra araplar ilaty talapdyrlar we 14 müň ýesiri gyrypdyrlar. Sul Dehistandan çykyp Jürjan şäherine gidipdir. Emma tiz wagtdan soňra arap goşunlary ony hem gabapdyrlar. Dehistandaky ýaly şert bilen ýaraşyk tekliپ edilýär. Sul dogan-garyndaşlaryndan 300 adamy halas edipdir. Ýaraşyk baglaşylandan soňra Ýezid Tabarystana tarap yza çekilýär. Emma öz ogly Abdylla Mamar al Yaşkury 4000 goşun bilen galdyryar we Dehistanyň hökümdary wezipesine belleýär. Araplar ýuwaş-ýuwaşdan Kaspiden Hörezme çenli aralygy eýeläpdir. VIII asyryň başlarynda Horezm döwleti özbaşdaklygyny saklap gelýärdi. Araplar gelen döwründe bu ýerde dinastiýa ara göreş tutaşypdyr. Horezm şa Çaganyň özi araplardan kömek sorapdyr. Araplaryň Horasandaky hökümdary Kuteýba uly goşun bilen 712-nji ýylda Horezmşanyň garşydaşlaryndan oç alýär. Ol şanyň garşysyna çykyş eden, şanyň öz dogany Hurzady öldürýär, 4000 sany ýesir alnan adamlar hem öldürilipdir. Bu wakadan soňra dönüklükde aýyplanan şanyň özi ilat tarapyndan öldürilýär. Kuteýba gaýtadan gelip ilatdan oç alýär. Ölen şanyň ogly Aşkajamuk tagta çykarylýär. Kät şäherinde oturan Horezm şasyna kömekçi hökümdar edip Kuteýba öz dogany Abdyllany belleýär. Arap hökümdarlary Gürgençde ornaşýarlar. Kuteýba birnäçe ýylyň dowamynda Amyderýä bilen Syrderýanyň aralygyny hem boýun egdirýär. Araplar bu territoriýa “Mawerennahr” (Derýanyň aňyrsy) ýa-da iki derýanyň aralygy ady bilen halytlygyň esasy welaýatlarynyň biri bolýar. Arap basyp alyşlary ähli ýerde bolşa ýaly weýrançylykly bolupdyr. Garşylyk görkezen şäherler ýumrulypdyr.

Araplar tarapyndan ýerli ilatdan köp mukdarda salgyt ýygnaýypdyr. Ekilýän ýerden alynýan salgyda “hyraç”, adam başyna ýygnaýany salgyda “Jyza”

diýlipdir. Ilkibada yslam dinine geçenlerden salgyt alynmandyr, soňabaka salgyt hemmelerden hem ýygnaýypdyr.

Araplar yslam dinini ornaşdyrmak bilen öňki dinleri gysyp çykarypdyr. Ýerli hat-ýazuw ulanylman galdyrypdyrlar. Osen medeni ojaklar, edebi miras ýök edilipdir. Netijede, ylmyň, sungatyň ösüşi bökdelpdir. Şonuň üçin türkmen halkynyň taryhy çeşmesi bolan Oguz-Orhon ýazuwy geljekki nesiller üçin ýat bolup galypdyr. Gadymy Parfiýa, Horezm ýazuwlary, “Awesta” ýaly medeni ýadygärlikler barada diňe ýatlamalar galypdyr. Geljekde Gündogaryň dünýä-belli alymlary öz eserlerini mejbury ýagdaýda arap hatynda döredipdirler. Arap agalygy Türkmenistanyň ýerli ilatynyň etnik düzümine hem güýçli täsir edýär we ýerli ilatyň bir bitewi halk bolup kemala gelmegini gijikdirýär. Araplaryň bir topary Türkmenistanda mydamalyk galyp, ýerli ilatyň düzümine goşulyşyp gidenleride bolupdyr. Olar Türkmenistanyň taryhynda öz gelip çykyşyny, rowaýatlara görä, “araplar taýpasy”, şeýle hem, “öwlat taýpalary” (ata, magtym, müjewür, seýit, hoja, şyh) ady bilen bellidir. Bu taýpalar türkmen halky kemala gelende, onuň düzümine goşulyp, bir bitewi halky döredipdir.

Arap basybalyjylary diňe ilaty araplaşdyrmak bilen çäklenmändir. Olar Türkmenistanyň ýerlerini eýeländen soň ýerli ilatdan köp münlerçe hojalygy öz bähbitleri üçin ata watanyndan, göçürpdirler VIII asyryň 80-nji ýyllarynda Amyderýa boýlaryndan, Horezmden, Balhdan, Gürgençden birgiden taýpa-tire bölekleri Anadola sürlüpdir. Şolardan düzülen goşun bölekleri goňşy Wizantiýa (Rim imperiýasynyň gündogar bölegi) bilen bolan serhedi ynamly gorapdyrlar. Geljekki halyflar döwründe hem häzirki Türkmenistanyň ýerlerinden günbatara ilatyň göçüp barandygy hakda maglumatlar bar. Ikinji tarapdan, bärden göçürilipeätilenler ol ýerleriň ilatynyň türkmenleşmegine güýçli täsir edýärler.

Arap basyp alyslary, ykdysady, milli we dini sütem ýerli ilata agyr degipdir. Ilat aýaga galmaga mejbur bolupdyr. Araplaryň öz arasynda hem agzybirlik ýök eken. Ýökary häkimiýet üçin olaryň arasynda dinastiýa bäsdeşligi bolupdyr. Bäsdeşlik dolandyryňan omeýalar (661-750) we olara garşy durýan abbasyýalar (749-1258) arasynda möwç alypdyr.

VIII asyryň 30-njy ýyllaryndaky abbasyýalaryň tarapdary Haris ibn – Süreýjin gozgalaňy netijesiz tamamlanypdyr. 747-750-nji ýylardaky

Merkezi Aziýa halklarynyň arap agalygyna garşy Abu Muslimiň baştutanlygyndaky Merw töwereklerinde başlanan gozgalaň dolandyryan omeýalary tagtdan agdaryar.

Häkimiýet başyna gelen abbasyýalar halk köpçüliginiň durmuşyny gowulandyрмаýar, sebäbi dolandyryňan bir arap dinastiýa beýlekisi bilen çalşyrylýär.

Mazdakçylaryň hereketi hem soňra abbasyýalara garşy gönükdirilen bolýar. Ýöne indi ol hereket “hurramylaryň hereketi” (Mazdagyň aýaly Hurramynyň) ady bilen belli bolupdyr. Arap basybalyjylaryna garşy göreşde olar gyzyly nyşan göteripdirler. Şonuň üçin olara “gyzyly baýdaklylar” (parsça surhy - älem) diýilýär.

Araplara garşy aýgytly göreş Mukannanyň baştutanlygynda bolupdyr. Onuň hakyky ady Haşym ibi Hekim bolup, elmydama ýüzi ýaşyl ýüpek mata bilen

ýapylgy gezyän eken. Şonuň üçin onuň Mukanna (ýüzi perdeli) lakamy öz adyna öwrülýär.

Mukanna Merw töwereklerinde Kaza diýlen obada garyp maşgalada dünýä inipdir. Ol ýaşlykda egin-eşik ýuwup gazanç edipdir. Yetginjek wagty Abu Muslimiň gazgalaňyna baş goşupdyr. Şonuň üçin ol Bagdatda zyndana salnypdyr. Ondan gaçyp, öz mekany Merw töwereklerine gelýär. Haşym al-Ahwar ýüzi gözi dörmeksiz, kellesi kel, bir gözi çasy eken.

776-783-nji ýyllarda tutaşan bu gozgalaň gatnaşyjylar arap agalygynyň syýasy hem-de emläk deňsezliginiň soňuna çykmagy şygar edinipdirler. Gozgalaňçylar köplenç ak eşik geýipdirler. Şonuň üçin bu gozgalaň “ak lybaslylaryň gozgalaňy” hem diýlipdir. Gozgalaň бүтін Mawerennahry öz içine alypdyr. Şeýle-de bolsa, ol 783-nji ýylda basylyp ýatyrylypdyr. Mukanna ýesir düşmejek bolup, lowlap ýanýan oduň içine özüni oklapdyr. Ol Mahammet pygamberiň gyzy Patmanyň neslindendigi üçin özüni şeyitlerden diýip aýdypdyr.

Gozgalanyň ýenilmeginiň esasy sebäbi ilki başda gozgalaňçylara goşulyşan iri ýer eýeleriniň araplaryň tarapyna geçmegi bolýar, sebäbi gozgalaňçylar şol bir wagtda emläk deňsizligine garşy hem göreş alyp barypdyrlar. Gozgalaňçylar toparlarynyň sany-da, tertip düzgüide, ýaraglanysy-da halyflaryň goşuny bilen deňeşdirilende pes bolupdyr.

Gozgalaň ýenilse-de, onuň taryhy ähmiýeti ulydyr. Halkyň gahar gazaby araplaryň ýerli ilat barada alyp baran öz syýasatyny ýumşatmaga mežbur edipdir. Öň salgyt töleýänler bergisini üzyänçe, olaryň boýnyndan ýörite belgi asyp goýulýan eken. Gozgalaňdan soň şeýle kemsidiji belgiler galdyrylýär.

Araplaryň asly mekany Arap ýarym adasydyr. Şol wagtlar VII asyrdan bu regionyň ilatynyň köp bölegi çarwalar (beduwinler) bolupdyr. VII asyryň başlarynda araplarda täze dini taglumaty – Yslam ýüze çykypdyr. Yslam dinini esaslandyran Muhammet Mekke şäherinden eken. Ol 570-nji ýyllar töwerekleri Mekgede eneden dogulýär. Muhammediň çagalyk döwri örän agyr bolupdyr. Ol kakasy Abdyllany görmändir. Ol eneden bolan wagty atasy söwda – satyg bilen başga ýerde eken. Soňra bolsa obasyna gelmän ýolda ölüpdir.

Muhammet alty ýaşyndaky ejesi Emine (wepaly) aradan çykýär. Şondan 3-4 ýyl geçenden soň atasy Abu al-Mutallibam aradan çykýär. Soňra Muhammedi daýysy Abu Talyp terbiýelemäge alýar. Muhammet ýaşlykdan söwda-satyg işine baş goşýar. Ol mekgeli baý täjir aýal Hatyja hyzmatkär bolýar. Soňra 595-nji ýylda olar goşuny birikdirilýärler. Muhammet şol wagtlar 24, Hatyja bolsa 40 ýaşdan hem ýokarda eken. Muhammet Hatyjanyň üçinji äridir. Öňki iki äriden iki ogly bir gyzy bar eken. Muhammet Hatyja aradan çykýança, onuň üstüne aýal almandyr. Olar 25 ýyl är-aýal bolup ýaşapdyrlar. Onuň Hatyjadan 2 ogul 4 gyzy bolupdyr. Ogullary Kasym we Abdallah çagalykda aradan çykypdyr. Muhammediň gyzlaryna Zeýnep, Rukaýy, UmmGülsüm we Patma diýipdirler. Pygamberiň gyzlarynyň iň soňkysy Patmadan nesil galyp, beýlekilerinden galmandyr. Muhammet öýlenenden soňra, ep-esli wagtlap söwda – satyg bilen meşgullanypdyr. Emma soňra, takmynan 40 ýaşlarynda söwdany taşlap, yslam dinini wagyz-nesihat edip başlaýär.

Yslam – bu Allatagala ýeke-täk diýip oňa boýun egmek, oňa bütin kalbyň bilen yhlas etmek, allañ dini wesýetlerine iman getirmek diýmekdir. Yslam – VII asyryň birinji ýarymynda Arabystanyň günbatarynda Hijazda döredi. Yslamda dünýäde ähli bolup geçen, we boljak zatlary hudaý kesgitleýär, hemme zat allañ erkine bagly, adamyň durmuşynda bolýan zatlar onuň maňlaýyna ýazylypdyr diýilýär. Ýeke hudaýlygy Muhammet pygamberden öň hem wagyz edipdirler. Ol ideýanyň tarapdarlaryna hanyflar diýipdirler. Hanyflar her taýpanyň öz hudaýlarynyň bolmagyna garşy bolupdyrlar, we ähli taýpalar üçin ýeke-hudaýlygy ündäpdirler sebäbi öňler olarda 360 hudaý bolupdyr. Alla kureýş taýpasynyň hudaýy eken. Ol ýaradyjy diýen manyny berýär. Kureýş taýpasy allanyň Hubalyň şekili çekilen idoly saklar ýaly jaý gurup oňa al-Kaba diýipdirler. Kābe sözi kub sözünden, ýagny şol daşyň görnüşiniň kub şeklinde bolmagyndan gelip çykypdyr.

Muhammet adamlaryň agzybirliğini üpjün etmek maksady bilen hudaýyň ýerdäki wekili hökmünde halkyň öňüne batyrlyk bilen çykyp, öz ideýasyny beýan edipdir. Muhammet Gurhan hakynda gürrüň edende, bu kitap hudaý hakynda nekaýat däl-de, hudaýyň hut janly sözleri diýipdir. Gurhan sözi arapça “okuw okamak” diýen manyny aňladyp, yslam dininiň düzgünlerini, talaplaryny öwredýän kitapdyr. Taryhy çeşmeleriň ýazmagyna görä, Muhammet Pygamber Mekke şäheriniň ýanyndaky Hyra dagynda ýalňyz ybadat edip otyrka, Jebraýyl perişde Pygambere aýatlary okap berer eken. Ol hem öz gezeginde beýleki musulmanlaryň arasynda Gurhany şeýle ýol bilen ýaýradypdyr. Ulamalaryň tassyklamagyna görä, bu iş 23 ýyl dagy dowam edipdir.

Gurhan 114 süreden durýär. Süreler öz nobatynda aýatlara bölünýär. Aýat sözi “bellik nyşan, gudrat” diýen manyny aňladýär. Gurhanyň uzyn süreleri kitabyň öňki sahypalarynda, gysga hem-de iň köneleri bolsa yzynda ýerleşdirilipdir. Sesli okamaga oňalyly bolar ýaly Gurhanyň teksti juz diýilýän 30 bölege ýa-da huzban diýilýän 60 bölege bölünipdir. Gurhanda ýerleşdirilen goşgularyň sany dürli: 6204-6236. onda 77934 söz bar. Gurhan genial edebi ýadygärlik we taryhy çeşmedir.

Gurhanyň tekstleri Muhammet pygamberiň ýaşan döwründe ýazylmandyr. Ondaky goşgular, aýatlar heniz dagynyk ýagdaýda bolupdyr. Gurhanyň dagynyk tekstini tertibe salyp ýygyny etmeklikde Pygamberiň egindeşleri Abu Bekiriň, Osmanyň hyzmatlary uludyr. Keramatly kitabyň düýbünden ýitip germek howpy bolupdyr. Sebäbi ony ýatdan bilýän adamlaryň köpüsi uruşlarda ölüpdirler. Şoňa görä-de 633-nji ýylda Abu-Bekir ýaş ýigit Zeýt ibn Sabete bu jogäpkärli işi tabşyrypdyr. Abu Bekir ölendenden soňra Gurhanyň belli bir redaktory bolmandyr. Diňe 650-nji ýylda Hezreti Osman bu işi öz üstüne alýar we bu işi ýene-de Zeýt ibn Sabete tabşyrypdyr. Gurhanyň esasy originaly, ýagny Osmanyň Gurhany Medinede galdyrylypdyr, ondan göçürme nusgasy Özbekistanyň Daşkent şäherindäki Musulmanlaryň baş dini edarasyna saklanýar.

Yslam dinine uýýan we Muhammet Pygamberiň wesýetlerini berjaý edýän adamlara musulmanlar diýlip olara 5 sany parzy ýerine ýetirmek talap edilýär.

Araplaryň Orta Aziýa gelmegi bilen yslam dini ýaýrap başlapdyr. Din ahlak taýdan päklik, ýetim-ýesire hossarlyk, ejize hemaýat, ogry jümriglige garşy göreş we başga-da şolar ýaly ençeme wagyz – nesihatlar edipdir. Dini ymaratlaryň:

medreseleriň, metjitleriň we minaralaryň salynmagy şäher gurluşygyna, sanitar-gigiýena ýagdaýynyň gowulanmagyna ýardam edipdir.

Yslam dini musulmanlardan hökmäny baş parzy ýerine ýetirmegi talap edýär:

1. keleme öwürmek ýa-da hudayyň ýekedigine ýürekden we dilden ykrar etmek.
2. baş wagtynda namaz okamak.
3. Remezan aýynda oraza tutmak.
4. hüşür, zekat bermek.
5. Mekgä zyýarat etmek.

Keleme: - lä illähä illalohu Muhammädu resul-yllah, Äşhädu ällä illähä illalohu wä äshädu ännä Muhammädan abduhu wäresuluh.

Yslamda jenaýat we raýat hukuklary:

Musulman sud işi Ýewropa ýurtlaryndakydan tapawutlanyp, zyýan getiren we zyýan çeken taraplardan uzak wagtlap sorag-jogap, olary kagyza geçirmek ýaly artykmaç hysyrdyly işlerden gaça durup, meseläni tiz çözüpdir. Musulman hukugynda jenaýatkäriň günäsini boýnuna dakmak üçin gynamaklyga tenine – dabanyňa ot basmak, suwa gark etmek we ş.m. zatlara ýol berilmeýär.

Gurhan tarapyndan gadagan edilýän meý içmekligiň azat musulman üçin 40-80, gul üçin bolsa 20-40 gamçy urmak jeza çäresi boludyr. Ogurlyk üçin çep eliniň barmaklaryny, üçinji gezekki ogurlyk üçin çep elini kesmek ýa-da zyndana salmak jezalary berlipdir. Yslam dininden ýüz öwürmek hem jenaýat hasaplanypdyr.

Maşgala we nika hukugy barada yslamda, alan gelni üçin belli derejede mähr tölemeli eken. Mähriň möçberi gelin ediniýän tarapyň gurbuna bagly bolupdyr. Mähr gelniň ata-enesiniň däl-de, hut gyzyň- gelniň öz şahsy eýeçiligine degişli bolupdyr. Hukuk boýunça aýalyňa degişli emläge äriň ygtyýarlylygy bolmandyr. Maşgalany ekläp saklamak, öýe seretmek, çagalary iýdirmek, geýdirmek çykadjylary erkek adama degişli bolupdyr.

Söwda – satykda çekip berilýän zatlary ýeňil çekip bermek, süýde suw garyp aldap satmak jenaýat we günä hasaplanypdyr. Şerigat ata-enä öz çagasyny gul edip satmaga rugsat etmeýär.

Sud etmek işini kazy alyp barydyr. Şerigat sudunda aklawjy we garalawjy bolmaýar. Ol wezipeleriň ikisinde kazy ýerine ýetiripdir. Sud işinde subutnamanyň üç görnüşi nazarda tutulýar: günäni boýun almak, şaýatlaryň görkezmesi we kasam anty. Bu şertlerden has jogapkärliги ant-kasam bolup, egerde kasam edilende Hudaýyň ady agzalsa, has ynandyryjy hasap edilýär.

Orta asyr musulman şäherlerinde yslamyň dini we ahlak düzgünlerini berjaý edilmegine, onuň bozulmagynyň ýüze çykmagyna garşy gözegçilik adýan gulluk bolupdyr. Şol gullugyň işgäri şäherde namaz okalmagyna geleňsizlik edilmegine, azançynyň öz wagtynda dindäri metjide çagyrmagyna (azan aýtmak) azançynyň öz wagtynda dindary metjide çagyrmagyna gelmezligine, daşda-içde serhoş adamlaryň bolmazlygyna, kelle goçgünli oýunlaryň oýnalmazlygyna, her hili ýaramaz neşekeşlige gözegçilik etmäge borçly bolupdyr.

Muhammet pygamberiň oruntutarlaryna halyflar ýa-da çaryýarlar diýilipdir. **Hezreti Abu Bekir** (568-634 ýý). Muhammet pygamberiň oruntutary. 632-634 ýý

– Halytlyk edýär. Ol Gurhan barada ilkinji alada eden adam Abu Bekir pygamberiň üçinji aýaly Äşäniň kakasydyr.

Hezreti: Omar ibn – al – Hatap. (581-644) Ol halytlyk eden (634-644) döwri Yslam dini Yraga, Siriýa Müsüre we Liwiýa ýaýraýar. Ol basyp alan ýerlerinde agyr salgytlar alypdyr. Onuň döwürde **diwan** – **maliýe** hasabat gullugy döredilipdir. Diwan pars sözi bolup, spisok diýen manysy aňladýär. Ol spisoga bakna ilatdan pul serişdesini almaga hukugy bolan aýry-aýry adamlar giripdir. Ilkinji bolup pygamberiň dul galan aýallary ýazylypdyr. 644 ý. Omar gullaryň biri tarapyndan öldürilýär.

Hezreti Osman ibn – Affan (644-656) ol omeýatlary baý täjirlerinden bolupdyr. Ol halytlyga gelende 70 ýaşynda eken. Onuň döwründe Yslamyň kada – kanunlary kämilleşipdir. Musulmanlaryň keramatly kitabyna “Osmanyň Gurhany” hem diýilýär. Ol pygamberiň giýewsi bolupdyr. Osman Omeýat urugyndan bolan garyndaşlaryny ýerli hökümdarlyga we goşun başlyklygyna aýratyn köp çekipdir. Şeýlelikde olar döwletiň hazynasyny we ýerini öz bähbitleri üçin peýdalanyrdylar. Beýle ýagdaý halk gozgalaňyna getiripdir. Gozgalanşylar onuň öýüni gobapdyrlar we 656 ý. ony öz öýünde öldüripdirler.

Hezreti Aly ibn Abu Talyp (656-661) Muhammet pygamberiň doganoglany hem-de giýewsi – (Patmanyň adamsy). Ony Osmanyň syýasatyndan näryza adamlar dolgapdyrlar. Pygamberiň dul aýaly Äşe (Abu bekiriň gyzy), Osmanyň doganoglany, Siriýanyň hökümdary Muawiýa Alynyň halyf bellennemegine garşy bolupdyrlar. Häkimlik ugrundaky göreşde musulmanlar ikä bölünipdir: ýagny Alynyň tarapdarlary – şaýylara, onuň garşydaşlary bolsa – sünnülere bölünlipdirler. Aly şaýylaryň birinji ymamy we şaýy ymamalarynyň şejere başy hasaplanýär. Aly 661-nji ýylda metjide girip barýarka ýaralanýar we şondan soň uzak ýaşaman aradan çykýär.

V asyrdan Arap halyflygy ägirt giň territoriýany özüne birikdiripdir. Bu bolsa ýurdy dolandyrmakda uly kynçylyk döredipdir. Halyflygyň düzümine girýän dürli-sosial-ykdysady derejedäki welaýatlaryň özara hojalyk gatnaşyklary hem öwerlikli bolmandyr. Emläk deňsizligi esasdaky çykyşlaryň, şeýle hem milli-azat edijilik hereketiniň ýitileşmegi, goşundaky agzalalyk halyflygy opurypdyr. Ellerinden giden ekin meýdanlaryny jemläň harbylaryň we ýerli iri ýer eýeleriniň separatistik (merkeze boýun bolmazlyk) çykyşlary bu prosesi has hem güýçlendiripdir. Halyflyk entäk formal taýdan bitewiligini tä 1258-nji ýylda mongollar Bagdady basyp alýança saklasa-da, onuň bazasynda birnäçe özbaşdak döwletler döräpdip.

Şeýle döwletleriň biri Tahyrylar döwleti bolýar. Halyflykdaky kynçylykly ýagdaýlar Horasanyň ýökary göterilmegine we özbaşdaklyga ymtylmagyna mümkinçilik berýär. 821-nji ýylda bu ýere häkim bellenen Tahyr ibi Huseýin tizden özbaşdak dolandyryp başlaýär. Öz adyna altyn pyl zikgeledýär. 822-nji ýylda ol halyfyň gizlin içalysy tarapyndan zäherlenip, tarpa – taýyn aradan çykýär. Şeýle-de bolsa, Tahyryň ady 873-nji ýyla çenli dowam eden Tahyrylar dinastiýasyny esaslandyryjy hökmünde taryha giripdir.

Tahyrylaryň iň görnükli hökümdarlarynyň biri Abdalla ibn Tahyr (828-844) bolupdyr. Ol köp goňşy welaýatlary özüne tabyn edipdir. Halyfa formal taýdan garaşly bolup galsada, Abdalla gol astyndaky ýerlerde ýerden-suwdan

peýdalanmagy kadalaşdyrypdyr. Şonuň görkezmesi boýunça “Kärizler hakynda kitap” (kitab el kuny) düzülipdir. Raýatyndaky daýhan gozgalaňlaryny, iri ýer eýeleriniň pitnelerini basyp ýatyrypdyr. Oguzlara garşy göreş Abdallany ynjalykdan gaçyrypdyr.

IX asyryň ahyrynda merkezi Buhara şäherinde bolan Samanylar döwleti Türkmenistanyň köp ýerini özüne boýun edýär. Dinastiýany esaslandyryjy Ysmaýyl ibi Ahmet (874-907) Mawerannahra, Horezme, Merw töwereklerine agalygyny ýöredýär. Syýasy ýagdaýlaryň durnugyşmagy öndüriji güýçleriň ösmegine mümkinçilik berýär.

Orta asyr awtorlary hem-de arheologik tapyndylar Arap halyflygy döwründe ata-babalarymyzyň hojalygynyň köp pudakly bolandygyna şaýatlyk edýärler. Meselem, Merwde hojalygyň esasy pudagy suwarymly ekerançylyk bolupdyr. Iri kanallar, owunjak ýaplar, suw howdanlary ol ýerde suwarymly ekerançylygyň esasy düzüpdur. Ownukly – irili suwaryş ýaplary Dehistandyr Horezmde-de köp eken. Dürli görnüşli jykyrlary işletmek üçin mallar, suwuň akym güýji ulanylypdyr. Ekerançylyk suwarymly we düme görnüşinde bolupdyr. Ekerançylar arpa, bugdaý, dary ýaly galla ekinlerine uly üns beripdirler. Künji, şaly, üzüm injir, gawun hem ekilipdir. Pagtanyň, ýüpekçiligiň mesgeni hökmünde Merw sebitleri giňden tanalypdyr. Kendir matalaryň dokalyndygyny, halyalaryň gummaty haryt bolandygyny dürli çeşmeler tassyklaýar.

Hojalygyň esasy pudaklarynyň biri maldarçylyk bolupdyr. Maldarçylyk Köpetdag eteklerinde Merwde, Dehistanda, esasan hem Sarahsdyr, Horezmde ösüpdur. Ol ýerlerde dowarlar, sygyrlar, düýeler köp sanly eken.

Hojalyk üçin aýgytlaýjy ähmiýetde bolmasada, awçylyk Kaspiý deňziniň kenarlarynda balykçylyk hem dowam edipdir.

Horasan we Horezm şol döwürde ösen senetçilik merkezi hökmünde tanalypdyr. Merw, Nusaý, Gürgenç şäherleri senetçiligiň ösen merkezleri bolupdyr. Şol ýerlerden küýze peçleriniň, demirdir çüýşe lokgalarynyň tapylmagy oňa doly şaýatlyk edýär. Belli bir derejede söwda alnyp barlypdyr. Horasanly, Horezmli täjirler öz mekanlaryndan uzakda söwda edipdir. Olar Russiýa, ondan aňryk Yewropa ýurtlaryna baryp ýetipdir. Rus täjirleri bolsa olaryň ýurtlarynda öz harytlaryny satypdyr. Olar sütüklü derileri, gylyçdyr sowutlary, berýöza agajyny we ş.m. zatlary köp getiripdirler.

Gürrüň edilyän döwürde ikta eýeçiliginiň mazmuny üýtgäp başlaýar. Öň miras galdyrylmaýan, satylmaýan ikta ýerleriniň indi miras galýan eýeçilige öwürlmek meýli ýüze çykýär. Şeýle hukuga jemgyýetiň barly, gatlagynyň wekilleri eýe bolupdyrlar.

Garyp daýhanlar, senetçilik we öý hyzmatkärleri ezilýän gatlagy düzüpdur. Salgytlaryň aşa agyr bolmagy, iri ýer eýeleriniň ýeri-suwy öz ellerinde toplamagy daýhanlaryň tozmagyna, olaryň kärendeçilere, talabanlara, şäher garyplaryna öwürilmegine eltipdir.

Sosial-ykdysady sütemiň güýçlemegi emläk deňsizligine garşy göreşiň esasy sebäbi bolupdyr. Şeýle mazmunly çykyşlar juda uly bolmasa-da, ýygy-ýygydan gaýtalanyp durupdyr.

Samanylar döwleti (875-999) merkezleşdirilen, dolandyryş apparaty tertipleşdirilen görnüşde bolupdyr. Döwletiň başynda durýan emir Bagdat halyfy tarapyndan resmi taýdan tassyklanypdyr. Köp meseläni ýörite diwanlar (ministirlikler) seredipdir. Olaryň arasynda ilçiler, poçta, kazy, girdeji hem çykdaýy, goşun üpjünçiligi we beýleki diwanlar uly ähmiýete eýe bolupdyr. Goşunyň baş serkerdesine “sypahsalar” diýlipdir.

Goşunyň esasy bölegini hakyna tutma esgerler düzüpdir. Olaryň has tapawutlananlarynyň serkerdelige, hatda ýökary gulluk derejelerine ýeteni bolupdyr. Samanylaryň opolçeniýeler (meýletin goşun) hem bolupdyr. Oňa köplenç orta we ownuk ýer eýeleri, çarwa taýpalardan toplananlar giripdir.

Ýer eýeleriniň özara uruşlary, olaryň döwlete garşy çykyşlary samanylaryň häkimiýetini ýuwaş-ýuwaşdan gowşadypdyr. Agyr sütme sezewar edilen daýhan köpçüliginiň çykyşlary samanylaryň ýagdaýyny has-da kynlaşdyrypdyr. Merkezi döwletiň gowşamagy ýerlerde özbaşdaklyga meýli güýçlendiripdir.

X asyryň ikinji ýarymynda Samanylar döwleti çagşap başlapdyr. 962-nji ýylda öňki sypahsalar Alp Tegin Gazna şäherini eýeläp, özbaşdak hökümdarlyk döredipdir. Onuň oruntutarlary öňki gulam Söbük tegin (oguzlaryň gaya taýpasyndan), onuň ogly Mahmyt Gazna döwründe bu hökümdarlyk güýçli döwlete öwürlipdir.

Emir Mahmyt Gazna (998-1030) 999-nji ýylda Samanylar dinastiýasyny agdarýar. Gaznawylar dinastiýasyny esaslandyrmak bilen, ol Semireçýe etraplarynda dörän Garahanylar döwletine-de güýçli zarba urýar.

Mahmyt Gaznanyň döwleti dolandyryş guramalary kadalaşan, gulamlardan durýan hakyna tutma güýçli goşunly döwlet eken. Muňa garamazdan, gaznawylar imperiýasy zor bilen birikdirilen bölek – бүçek welaýatlardan duransoň, juda berk bolmandyr. Salgytlaryň gaty ýökarlandylyrmany bilen daýhanlaryň närazylygy hem artypdyr. Ýökary gatlagyň wekilleri hem gaznawy zulumyna çydap bilmändir. Mahmyt Gaznawynyň köşgünde şol döwrüň iň güýçli alymlary bolan Abu Ali ibn – Sina, Al-Buruni, Abu Nasyr Arrak, Hristianlar Abu Masihi, Abul Haýyr Hammar we başgalar jemlenipdir. Mömün han Awisenna gitmegi teklipe edýär. Emma ol Gürgene soň Nusaya we başga şäherlere gaçýar. Sebäbi Mahmyt Gaznawy sünnilerden başga dine yýýanlara – şaýylara, hristianlara we ş.m. rehimsiz darapdyr. Awisenna şaýy bolupdyr.

Mahmyt gaznawy döwletiň içinde içalylygy giňden ulanypdyr. Her bir ýerli häkimiň ýanyndaky döwlet gullukçylarynyň köpüsi onuň içalylary bolupdyr. Ogly Masudyň yzyna ýörite içaly goýupdyr.

Edebiýat

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserleri. T.2 - Aşgabat, 2009
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserleri. T.1 - Aşgabat, 2008
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. - Aşgabat, 2008
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. - Aşgabat, 2007
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007
7. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. Aşgabat, 2001 ý.
8. Türkmenistanyň taryhy. Aşgabat, 1994 ý.
9. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. (gadymy eýýamdan X asyr aralygy). Aşgabat “Magaryf”, 1995 ý.

4-nji tema: Türkmenistan Görogly beg Türkmen eýýamynda. – 10 sagat

1-nji sapak.

Beýik Seljuk Türkmen döwleti. – 2 sagat

MEÝILNAMA

1. Seljuklar birleşmesiniň döremegi.
2. Seljuk - gaznawy gatnaşyklary.
3. Seljuklar imperiýasynyň döremegi. Seljuk soltanlary, olaryň içerki we daşarky syýasaty.

1. Seljuklar dinastiýasynyň düýbünü tutan saltyklar nesli gelip çykyşy boýunça oguzlaryň gynyk urugyndandyr. Diýmek, seljuklar oguzlaryň bir şahasydyr. XI – asyrdan näbelli awtor tarapyndan ýazylan “Mäliknamada” Seljugyň kakasynyň Tokakdygy aýdylýar. Zahir ed-Din Nişapurynyň XII – asyrdan ýazan “Seljuknama” eserinde dinastiýany esaslandyran adam Kerikuçi hojadyr. Ol takmynan IX – X – asyryň I-nji ýarymynda ýaşapdyr.

Kerikuçi hojanyň Tugşurmuş atly oglundan 3 ogul : Sarçyk, Togrul we Arslan dünýä inipdir. Sarçyk tokak Seljugyň kakasydyr, ýöne Seljuklar meselesi bilen gyzyklanýan alymlaryň köpüsi **Tokagy** Seljugyň kakasy hasaplaýarlar. Seljuk kämillik ýaşyna ýetende, ýabgu (patyşa) ony emirlige belleýär we oňa Sübaşy (emir, goşunbaşy) çinini berýär. Ýabguwyň hereketlerinden närazy Seljuk onuň garşysyna bir bada çykyp bilmejekdigini aňyp: “Mallarymyza öri meýdany darlyk edýär” diýen bahana bilen öz toparyny alyp, täze mekana göçýär. Olar Jent sebitinde Syrderýanyň orta akymalarynda mesgen tutýarlar. Şeýlelikde, X-asyryň ortalarynda Garadagyň eteklerinde, gadymy guzlaryň ýurdunda täze seljuklar dinastiýasynyň düýbi tutulýar. Ony esaslandyryjy Seljuk X – asyryň başlarynda dünýä inipdir. Käbir maglumatlara görä, ol 1010 –njy ýylda 107 ýaşynda aradan çykypdyr we Jent topragynda jaýlanypdyr. Bu döwürde olaryň hataryna gelip çykyşy boýunça biri – birine ýakyn oguz türkmen we beýleki taýpalar goşulypdyr.

Dinastiýany esaslandyryjy Seljugyň 4 ogly: Ysraýyl (Arslan), Mikail Ýunus we Musa bolupdyr. Ysraýylyň syýasy durmuşda uly agramy bolmandyr. Mikail hem ir aradan çykypdyr. Seljugyň kiçi ogly Musa ýabgu Kalýan diýipdirler. Seljuklar dinastiýasyny dolandyrmakda Seljugyň kiçi ogly Musa we agtyklary Togrul beg, Muhammet, Çagry beg (Dawut) esasy rol oýnapdyr.

Seljuklar ýurtda dinastiýa hökmünde emele gelip başlan döwründen öňki tiredeşleri bilen, göreşe girişdiler. Olar ilkinji nobatda Aral kölüniň, Demirgazyk Kaspiý kenar sähralaryny eýelän Günbatar oguz taýpalarynyň Serdarlary bilen çaknyşýarlar. Şeýle başdeşlik netijesinde X-asyrdan oguzlar ikä bölünýär. Olaryň demirgazyk (Ýañkent) toparyna öňküsi ýaly “oguzlar” diýseler, günorta bölümüne “Seljuklar”. (Gündogarly awtorlarda – “türkmenler”) diýip at berýärler.

XI-XII - asyrlar seljuklaryň asyrydyr XI – asyryň 20-nji ýyllarynyň başlarynda olar iki dogan Çagry begdir Togrul begiň baştutanlygynda häzirkir

Özbekistanyň Buhara welaýatynyň Nur Buhara diýen daglyk raýonyna göçüp barýarlar. Olaryň töweregine oguz iliniň, beýleki türkî taýpalaryň birleşmegi güýçlenýär. Merkezi Gazagystanda, Hazaryň kenarlarynda, uly Balkandyr Maňňyslakda ýaşayan oguz – türkmen taýpalarynyň bir umumy birleşmä jemlenmegi bolup geçýär. Uly harby güýje öwrülen bu birleşme Seljuklaryň baştutanlygyndaky türkmen ilini döredýär.

Seljuklar kem-kemden günorta, häzirki Türkmenistanyň ýerlerine süýşüp ugrapdyr. Olaryň bu hereketi iki döwlet, ýagny X – XI – asyrlaryň sepgidinde Merkezi Aziýanyň, Owganystanyň we Eýranyň köp ýerini birleşdiren Garahanylar döwleti we Gaznawylar döwleti bilen baglanyşyklydy. Çünki Mawerannahr ýerleri – Amyderýa çenli bolan aralyk Garahanylara, Amyderýanyň çep tarapy Gaznawylara degişlidi. Şeýlelikde, seljuklaryň ýurdymyzyň ýerlerine aralaşmagy, bir tarapdan, garahany – gaznawy urşuna, ikinji tarapdan, garahanylaryň özara tagt, ýer yurt ugrundaky goh – galmagalyna gabat gelipdi. Şonda Seljuk begzadalary garahanylaryň dawalaryna gatnaşyp özara ikä bölünipdirler. Olaryň bir topary Ysraýylyň ýolbaşçylygynda garahanylaryň Buharany we Samarkandy dolandyryjy emiri Aly Tegini, beýleki topary Dawut Çagry begiň we Muhammet Togrul begiň ýolbaşçylygynda Bugra (Bogra) hany goldapdyrlar.

Bu bolsa seljuklara agzalalyk we köp ýitgi getiripdi. Sebäbi garahany agzalalygynda Bugra hany gaznawy soltany Mahmyt hem goldapdy. Şeýlelikde, ol oňuşmazlyk garahany – gaznawy – Seljuk bäsdeşligine öwürlipdi. Şonda Mahmyt Gaznawy Seljuk soltany Ysraýyly aldap ele salyp, ony Hindistana Kelejar galasyna sürgünlige iberipdi. Ol şol ýerde 1034-nji ýylda aradan çykypdy.

Bu wakalardan soň Mawerannahrdaky seljuklar iki topara bölünipdir. Olaryň bir topary häzirki Türkmenistanyň ýerlerine takmynan 1025-nji ýylda aralaşyp başlaýar. Mahmyt Gaznawynyň razylygy boýunça olara çarwaçylyk we ekerançylyk üçin mes toprakly Sarahs, Abywert we Ferawa ýerlerinde ornaşmak miýesser edipdir.

2. Seljuklaryň Horasana göçüp gelmegi bilen türkmen meselesi ýüze çykýar. Gaznawylar olardan salgyt – hyraç ýygnap ugraýar. Salgydyň möçberiniň köpelmegi 4 – müň çemesi öýli seljuklar bilen gaznawylaryň aragatnaşygyny ýitileşdirýär we ahrynda urşa getirýär. Mahmyt Gaznawy Ferawda seljuklary ýeňýär. Seljuklar Balkan, Dehistan we Kerman taraplara göçmäge mejbur bolýarlar. Olaryň bir topary Balkanda we Dehistanda galsa, ikinji topary Eýranda – Kermanda we Ysphyhanda mesgen tutunýar. 1025 – 1035 –nji ýyllar seljuklaryň Horasanda uly güýje öwrülen ýyllarydyr. 1027 – 1028 –nji ýyllardaky kiçi uruşlarda ýeňilendigine garamazdan, olar gaznawylara dynçlyk bermändirler. Bu meselede seljuklary Horasanyň ýerli ilaty-da goldapdyr, sebäbi ýerli ilat üçin-de gaznawylar salgyt ýygnaýjy basybalyjylardy. Seljuklar gelip çykyşy boýunçada öňden bäre Balkanda, Maňňyslakda ýaşayan oguzlaryň nesilleri bilen garyndaşdylar. Şeýlelikde, seljuklaryň we ýerli ilatyň keseki ýurtly gaznawylara garşy göreşde bähbitleri ugurdaşdy.

Seljuklar 1032 –nji ýylda Balkan daglaryndan Horasana hüjüm edipdirler. 1034 –nji ýylda olaryň Merwe, Sarahsa, Abywerde we Badgysa ýörişleri bolýar. Şonda gaznawylaryň ýerli häkimiýeti seljuklara garşy durup bilmeýär.

Gaznawylaryň Horasandaky dikmesi Abyl Fazyl türkmenlere garşy göreşmek üçin Hökümdar Mahmyt Gaznawyny kömege çagyýar. Mahmyt bolsa türkmenleriň güýjüne üns bermän, Horasanyň ilatyny talamak bilen meşgullanypdyr. Gürgeniň, Amulyň we Tabarystanyň ilatyndan öňküsinden ençeme esse artykmaç salgyt alýar. Bu bolsa Seljuk – gaznawy bäsdeşligini ýitileşdirýär. Bu gezek Seljuk ýörişlerine Togrul beg, Çagry beg we Musa ýabgu ýolbaşçylyk edýärler.

XI –nji asyryň 30 –njy ýyllarynda seljuklaryň esasy bölegi entek Mawerannahrda, aýratyn-da Buhara etraplarynda ýaşaýardy. Ýaşasada, olara ýerli häkimiýetler bilen ylalaşyk gazanmak başartmandy. Şonuň üçin hem seljuklar 1025 –1029-njy ýyllarda Çagry begiň hem-de Togrul begiň ýolbaşçylygynda Buharanyň we Samarkandyň häkimi Aly Teginiň garşysyna göreşýärler. Olar Buharadan Horezme göçüp gelensoň, 1035-nji ýylda Horezmiň häkimi Harun bilen gaznawylaryň garşysynada uruşýarlar. Harun öldürilenden soň, Horezmde tagt ugrundaky dogan – dogany gyrýan uruş başlanýar. Şonuň üçin seljuklar Horasandaky garyndaşlarynyň ýanyna göçmegi makul bilýärler. Seljuk soltanlary gaznawy emirlerinden Nusaý we Ferawy etraplarynda ýaşamaga razylyk bermegini haýyş edipdirler. Öz nobatynda gaznawylaryň gullugunda durmaga, olary “gozgalaňçylardan”, şol sanda türkmenlerden, Yrak tarapa giden türkmenlerden-de goramaga wada beripdirler.

Seljuklaryň Günorta Türkmenistana gelmegini gaznawylar unamandylar. 1035 – nji ýylyň iýul aýynda Nusaýyň golaýynda Seljuk – gaznawy uruş başlanýar. Uruşda seljuklar ýeňiş gazanýarlar we Nusaýdan Dehistana çenli bolan aralykda yurt tutmaga hukuk alýarlar.

Gaznawy emiri Dehistany Çagry bege, Nusaýy Togrul bege, Ferawany hem Musa ýabguwa beripdir. Şeýle ýagdaýda 1035 –1036 – njy ýyllarda seljuklar Horasanda has berkeşmek we onuň eýesine öwrülmeke ugrunda göreşe başlapdylar. Horasand öňden bäri beýleki türkmen tireleri, olara ýakyn birnäçe türki dilli taýpalaryň, şol sanda türkmenleriň-de mekanydy. Seljuklar – türkmen garyndaşlary bilen birleşip ymykly yurt edinmäge ymtylýardy. Şeýle maksat edinen seljuklar 1036 –njy ýylda ýene bir gezek özlere Merw, Sarahs, Abywert etraplarynda ornaşmaga razylyk bermegini gaznawy soltanyndan haýyş edip, hat we wekil ýollaýarlar. Gaznawylar bu meselede uruş ýoluny saýlap alýarlar. Netijede, 1038 –nji ýylda gaznawy goşunlary uruşmak üçin Sarahsa tarap ýola düşýärler. Sarahsyň etegindäki söweşde seljuklar üstün çykýarlar. Gaznawy goşunlarynda gulluk eden türkmen gulamlary zerur halatynda seljuklaryň tarapyna geçýän eken. Türkmen goşunyň bölüm ýolbaşçysy Ybraýym Ýynal Nişapury uruşsyz boýun egmegi teklipl edýär. 1038 –nji ýylda Nişapur uruşsyz boýun egýär. Togrul begiň bu ýere gelmegi hakykat ýüzünde türkmenlere Horasanda öz häkimiýetini berkarar etmäge mümkinçilik berýär. Gaznawy soltany Masud türkmenlere göz görkezmegi niýet ediniýär hem-de 1038 –ni ýylda Balhdan, Termezden geçip, 50 müň goşun we 300 pil bilen söweşe girişýär.

Masud türkmenleri Tus (Tahtabazar), Nişapur we beýleki birnäçe şäherlerden gysyp çykarýar. Togrul beg Nusaýa tarap guma çekilýär. Bu uruşda we umuman gaznawy – Seljuk urşunda esasy söweş 1040 –njy ýylda Dandanakanda (Daşratbatda) – Merw bilen Sarahsýň arasynda bolýar. Ol gaznawylaryň ýeňilmegi bilen tamamlanýar. Şol söweşden soň diňe bir Horasan däl, eýsem bütin Eýran seljuklaryň gol astyna düşdi. Daňdanakan sowesi türkmen halkynyň taryhynda ilkinji merkezleşdirilen uly döwletiň – imperiýanyň başlangyjyny goýdy. Bu ýeňişden soň Seljuk sultanlary Togrul beg Nişapurda, Çagry beg bolsa Merwde “soltan” diýlip ygylan edilýär. Soňra seljuklar Horezmi-de eýeleýärler.

XI –nji asyryň 40-njy ýyllarynda türkmenleriň taryhynda täze etap Seljuk basyp alyjylary döwri başlanýar. Beýik serkerde Togrul begiň ýolbaşçylygynda seljuklar Eýrana, soň Zakawkazýe, Ýakyn Gundogar ýurtlaryna tarap ymtylýp başlaýar. Olar gysga wagtda Gürgendir, Tabarystany, şeýle-de Eýranyň beýleki ýerlerini, Azerbaýjany boýun egdirýär. Togrul beg 1055 –nji ýylda Bagdady eýeleýär. Abbasylar halyfynyň häkimiýet başyndan aýyrylarlar.

Belli Seljuk serkerdeleri Çagry beg 1059 –njy ýylda Merwde, Togrul beg 1063-nji ýylda Reý şäherinde dünýäden ötýär.

Seljuklar döwleti sultanlar Alp Arslanyň (1059 - 1072) we onuň ogly. Mälik şanyň (1072 - 1092) döwründe iň ýokary ösüş derejesine ýetýär. Alp Arslan döwründe seljuklar Ermenistany (1064) eýeläp, Gruzia ýörişler guraýarlar. 1071-nji ýylda Wizantiýanyň goşunyny kül-peýkun edip, onuň imperatory **Roman IV Diogeni** ýesir alýarlar. Bu ýeňişden soň seljuklar Kiçi Aziýany tabyn edip, 1072 –nji ýylda Gündogarda Buharany eýeleýär. Alp Arslan agyr ýara zerarly şol ýyl aradan çykýar.

Çagry begiň agtygy Mälik şanyň döwründe imperiýanyň çäkleri has-da giňelýär. Ol Gündogarda Kaşgardan, Günbatarda Ortaýer hem Mermer deňizlerine, demirgazykda Gara deňizden, Kawkaz gerişlerinden Aral deňzine, Günortada bolsa Pars aýlagyna çenli aralygy öz içine alýar. Şeýlelik-de, Seljuklar döwleti XI – asyryň ikinji ýarymynda dünýäniň iň güýçli döwletleriniň birine öwürülýär.

1092-nji ýylda 38 –ýaşynda Mälik sa aradan çykan soň, seljuklar dinastiýasynda tagt ugrunda özara tutlyşyk başlanýar. Şeýle ýagdaý belli bir derejede 1118 –nji ýyla çenli, ýagny Muhammet şa aradan çykýança dowam edýär.

Seljuklar imperiýasynyň iň soňky güýçli soltany Sanjardyr (1118-1157). Onuň döwründe aýry – aýry türkmen toparlary Müsüre, hatda Ispaniýa çenli baryp ýetýärler. Seljuklaryň Afrikanyň demirgazygyndan, ýagny Magrib ýurtlarynyň üstünden Pireneý ýarym adasyna baryp ýetişi barasynda Abissin çeşmelerinde gymmatly maglumatlar berilýär.

Soltan Sanjaryň ömrüniň soňky ýyllarynda seljuklar birleşmesiniň, türkmenleriň, ilkinji nobatda seljuklar bilen oguzlaryň arasynda agzalalyk güýçlenipdir. Soltan Sanjara Toharystanda ýaşan oguzlaryň garşysyna birnäçe gezek ýöriş guraýar. 1153-nji ýylda onuň birnäçe emiri Täjigistanyň daglyk ýerlerinde ýaşayan oguzlara ýesir düşüp, kellesi kesilip jezalandyrylýar. Öňli – soňly iki ýyla çeken bu uruş meşhur serkerdäniň iň soňky söweşi bolýar. Ol üç ýyllap (1154 - 1157) Balh türkmenlerinde ýesirlikde bolýar. Özüni saklaýan garawulyň kömegi bilen ilki Termeze, soňra Merwe gaçýar we 1157 –nji ýylda şol

ýerde aradan çykýar. 1153 – 1154 –nji ýyllaryň Seljuk – oguz uruşlaryndan soň Balh oguzlary Merwi hem-de Nişapury eýeleýärler. Bu wakalar Merkezi Aziýada Seljuklar döwletiniň çagşamagyna getirýär.

XII asyryň ahylarynda Seljuklar imperiýasy ikä bölünipdir. **Gündogar Seljuk** döwletiniň hatarynda Horasan, Horezm, Mawerannahr, Owganystanyň Balh we Gur welaýatlary galypdyr. (Paýtagty Merw). Günübatar Seljuk döwletiniň düzümine Zakawkazýe, Kiçi Aziýa, Yrak, Siriýa (paýtagty Reý – Tähranyň golaýynda, soň Bagdat). Seljuklar Günübatar imperiýalaryň düzümine girýän halklaryň durmuşyna, diline, halk hökmünde kemala gelmegine uly täsir edipdir. Oňa azerbaýjanlaryň, türkleriň we beýleki halklaryň mysalynda göz ýetirip bolar. Mawerannahrda ýaýan oguzlar- seljuklar döwründe-de öňki oguz atlryny saklap galypdyrlar.

XII –nji asyrdan başlap seljuklar özboluşly 3 topara bölünýär. Olaryň Seljuk basyp alyşlaryna gatnaşan taýpalaryna “türkmenler”, Balkanda we Garagumyň demirgazygynda ýaşaýanlaryna “ýazyrlar”, Mawerannahryň demirgazygyndakylara öňki döwürdäkiler ýaly “oguzlar” diýipdirler. Şol bir wagtyň özünde XII –nji asyrdaky ýazyrlara we oguzlara türkmenleriň sostaw bölegi hökmünde-de seredipdirler.

Seljuk döwleti bütindünýä taryhynda aýgytly rol oýnapdyr. Türkmen – seljuklar Kerman, Yrak , Siriýa sultanlyklaryny, Akgoýunly, Garagoýunly döwletleri, Wizantiýa imperiýasynyň ýerinde Rum Seljuk döwletini döredipdir. Bu döwlet soň Osman Türkiýesi döwletine öwrülýär. Seljuklaryň nesilleri 70 –den gowrak döwleti esaslandyrypdyr. Bu barada ýazyjy ogly Aly (XV) asyrdaky öz “Seljuknamasynda” şeýle ýazýar: Türkmen – Seljuklaryna ähli ýurtlaryň knýazlyklary we tiranlary, Ýemenden başlap Gürjüstana, Abhaza çenli, Rus tabynlygyndaky Tarsusyň çäklerine çenli, Antaliýa serhetlerinden başlap Antagiýanyň gyra çetlerine çenli, Sudak hem Gypjak sähralaryndan başlap Siriýa we Yrak çöllerine çenli, rumlylara , pereňlere, ermenilere degişli ýurtlardan Medaina (Ktezifona) we Ýemene çenli bolan musulmandyr, hristianlar boýun egipdirler. Türkmen Seljuklarynyň şeýle uly syýasy roly dünýäniň etniki kartasynda täze etnoslaryň – türkleriň, azerbaýjan, halaçlaryň, abdallaryň, awşarlaryň, baýatlaryň, garagalpklaryň we Eýrandaky, Kiçi Aziýadaky, Zakawkazýe, Krymdaky, Hindistandaky, Demirgazyk Afrikadaky beýleki türki toparlarynyň emele gelmegi şol prosessleriň gönüden – göni netijesidir.

Seljuk – türkmen döwletiniň, soňra Beýik Seljuk – türkmen imperiýasynyň dünýä derejesinde gülläp ösmeginde wezir Nyzam al-mülküň orny ulydyr.

Nyzam al-mülküň ady Abu Ali Hasan ibn Aly at-Tusy (1017-1092) ýaşapdyr. Maşadyň golaýynda ýerleşýän Tusy etrabynda doglan. Alp – Arslan , Mälik şada 30 ýyla golaý baş wezir bolup işleýär. Muňa lakamy Alp – Arslan berýär. Manysy “döwletiň binýadyny goraýjy, onuň sakçysy”. “Syýasatnama” kitabyň 51 –nji baby hem seljuklaryň döwleti edara edişine bagyşlanýar. Döwleti esasan sultan dolandyryýar ýöne esasy ugurlaryň hereketi baş diwanyň – **diwani hass, Diwani ma** ýöredipdir. Diwan hassyň esasy wezipesi soltanyň emlägini aýawly saklamak, onuň girdejili bolmagyny üpjün etmek. Dwani manyň

başynda soltan bilen ganybir garyndaş adam ol soltanyň ýerlerdäki mülkleriniň dolandyrylyşyna gözegçilik edip girdeji – çykdaýy barada hasap ýöredipdir.

Döwlet dolandyryşyň beýleki bir ugry Diwan tugra. Onuň manysy **möhür** ol wezirden soňky 3 adam hasaplanypdyr. Permanlaryň, buýruklaryň ýerlerde dogry düzüldigini möhürläp tassyklaýar.

Diwani israf – bu emeldar çinownikleriň eden – etdiligini paş edipdir. Döwlet kontrolygy wezipäni ýerine ýetiripdir. Munuň ikinji toparyny gizlin gözegçiler (döwlet howpsuzlygy) döredilipdir.

Diwani arz – al – jays - Ýaragly güýçlere jogap beripdir.

Diwani istifa - maliýe işleriniň hasabyny ýöredipdir.

Welaýatlar merkezden iberilen häkimler arkaly dolandyrylýar.

Orta asyrlarda türkmen halkynyň içinde dünýä belli serkerdeler, syýasy we Döwlet işgärleri ýaşap geçipdir. Ruhnamada türkmeniň beýik ogullary bolan Seljuk türkmen soltanlaryna uly sarpa goýulýar.

IX – XII – asyrlar türkmen döwletiniň gülläp ösen döwrüdür. Türkmenler – oguzlar Horasany eýelänlerinden soň, Togrul beg bilen Çagry beg ikisi ýurdy dolandyrypdyrlar. Olar hem şol döwürlerde silkme telpek, don geýipdirler, egri gylyç göteripdirler, ýelden ýyndam ahal – teke bedewlerini münüpdirlär. Ikinji mün ýyllygyň başynda Horasany, Hazaryň Günortasyny, Kawkazy, Türkiýäniň bir bölegini türkmen – seljuklary eýeläpdirler. Togrul beg Nişapur şäherini öz döwletiniň merkezi edip belläpdir. Türkmenler Diýarbakir tarapa, Türkiýe tarapyna, Kawkaz tarapyna baryp, Azerbaýjany, Gürjüstany, Abadany eýeläp hanlyk sürüpdir. Olaryň şeýle uly ýurdy dolandyran döwri türkmen – Seljuk soltanlarynyň abraýynyň belende göterilendigine şaýatlyk edýär.

Ikinji münýyllygyň başynda, 1038-nji ýylda doganlar Togrul beg we Çagry begleriň guran beýik Seljuk – türkmen döwleti in soňky şasy Soltan Sanjar bilen tamam bolýar. Seljuk – türkmen soltanlary taryhy şahs hökmünde dünýä taryhynda öçmez at galdyran serkerdeler we döwlet – syýasy işgärleri hökmünde tanalýar. Ruhnamada Ruknaddin Abu Talyp Muhammet Togrul begiň (1038 – 1063) öz halky üçin, onuň döwletiniň dünýä tanalmagy üçin eden işleri barada gyzykly gürrüň edilýär.

Togrul beg 993-nji ýylda eneden bolýar. Mahmyt Kaşgarynyň aýtmagyna görä, “Togrul” sözi türk dilinde “1000 sany ördegi öldürip ýekejesini iýýän” ýyrtýjy guşuň adydyr.

XI asyrdaky Seljuklaryň nesilleri Mawerannahrda ýaşapdyrlar. Bu ýeriniň hökümdary Ali – Tegin türkmenleriň gaýduwsyz atlylaryny özüniň goşunyna çekmegi arzuw edipdir. Togrul begiň ýolbaşçylygynda türkmen ýigitleri mundan ýüz öwrüpdirler. Ali – Tegin Togrul begi öz doganlaryna duşman etmegi niýet edinipdir, ýöne ol hem başa barmandyr. Şondan soň ol Togrul begiň dogan oglany Ýusuby öldürmegi buýurypdyr. Togrul beg öz dogan oglany Ýusubyň aryny almagy kasam edýär, ýöne agyr söweşlerden soň güýçden gaçan goşuny bilen 1034 –nji ýylda Horezme göçýär. Horasandaky türkmen doganlary Togrul bege, Gaznawy soltanyna garşy göreşde goldamagyny haýyş edýärler.

Şeýdip 1035 – 1040 –nji ýyllarda Seljuk – türkmenleriniň we Gaznalylaryň arasynda uruş başlanýar. 1040 ýylda Daňdanakan söweşinden soň Togrul beg

1050-nji ýylda Wanandyň golaýynda Liparita Orbeliýaniniň ermeni – gürji goşunyny derbi – dagyn edipdir. Gürjileriň knýazy türkmenlere ýesir düşüpdür. Togrul beg gürji knýazyndan bitaraplygyň borçlaryny ýerine ýetirmegi talap edip ony ýesirlikden boşadypdyr. Bu bolsa türkmen diplomatiýasynyň uly ýeňişi bolupdyr. 1055 –nji ýylda Togrul beg Bagdat şäherini eýeläpdir. Bagdat halyfy al Gaýym ähli häkimiýeti Togrul bege bagyşlap oňa Günbataryň we Gündogaryň hökümdary, ýagny “Rukn ed - Daul” diýen at beripdir. 1060 –nny ýylda Togrul begiň söýgüli aýaly Altynjan hatyn aradan çykýar. Ol ölmezinden öň ärine halyfyň gyzyna öýlenmegi maslahat beripdir we eger şeýtseň bu dünýä, o dünýä işiniň şowuna boljakdygyny aýdypdyr, öz baýlyklaryny onuň aýalyna bagyş edipdir. Aýalynyň maslahaty bilen Togrul beg 1062 –nji ýylda al Gaýymyň gyzy Saida öýlenipdir. Öz gezeginde halyf Gagry begiň gyzy Hatyja – Arslan hatyna (Alp-Arslanyň jigisine) öýlenipdir.

Beýik Seljuklar imperiýasynyň düýbünü tutanlaryň biri, Anadolyda Yrakdyr, Siriýada, Günorta Kawkazda uly Seljuk döwletiniň ilkinji soltanlygynda 25 ýyl häkimlik eden Togrul beg 1063-nji ýylyň 4-nji sentýabrynda (455 –nji ýylyň 8-nji remazanynda) 70 ýaşynda dünýeden ötüpdür. Ony Reýde ýörite salnan Aýt Gabrynda jaýlapdyrlar. Ol özünden soňky nesillere ägirt uly imperiýany: Horezm, Horasan, Owganystan, Eýran, Azerbaýjan Ermenistanyň bir bölegi Gürjüstan, Yrak, Siriýa, Palestinany, Türkiýeniň bir bölegini we birnäçe beýleki döwletleri galdyrypdyr. Bu döwletleriň halklary 2-3 ýyla çenli salgytlardan boşadylypdyr.

Dünýäniň ähli basylyp alynan ýerlerinde Seljuk – türkmenlerini halasgärler ýaly garşylapdyrlar, sebäbi olar halk köpçüligini agyr salgytlardan boşadypdyr, ýerli ýer eýeleriniň zulumyndan boşadypdyr, hristianlar, iudeýler, sektantlar, otparazlar musulmançylyk Kabul edipdirler we türkmen döwletiniň deňhukukly raýatlary bolupdyrlar.

Togrul soltanyň çagasy bolmandyr. Şonuň üçin agasy Çagry begiň (991 – 1061) uly ogly 31 ýaşly Alp-Arslany 1064-nji ýylyň 27-nji aprelinde Beýik Seljuklar imperiýasynyň soltany diýip yglan edipdirler. Öňden görüji soltan öz garyndaşlarynyň tagt ugrundaky göreşiniň soňuna çykýar. Ony ýokary gatlagyň wekilleri we goşun goldapdyr. Ol imperiýanyň Gündogar we Günbatar ülkelerini birikdiripdir. Alp – Arslany Bagdadyň halyfy hem ykrar etmeli bolupdyr. Ýazuw çeşmelerinde ol hakda “Beýik basypalyjy” onuň önünde “1200 patyşa” dyzyna çökdi diýip aýdylýar. Alp –Arslan soltanyň başyna geýýän gymmatbaha täjinden başga-da, türkmeniň silkme telpegini geýmegi halapdyr. Ol diýseň güýçli serkerde, mergenlerçe atyp bilýän, gaýduwsyz adam eken. Onuň soltanlyk eden döwri imperiýanyň ähli ýerinde oba hojalyk, senetçilik, şäher gurluşygy gülläp ösüpdür. Söwdanyň mundan beýläk ösmegine itergi beripdir.

Beýik “Ýüpek ýoly” Merkezi Aziýany, Eýrany, Owganystany we Hindistany, Uzak Gündogar we Kiçi Aziýa bilen birleşdiripdir. Ýüpek ýolynyň ugrunda kerwen saraýlar gurdurypdyr. Alp-Arslan öz raýatlaryna adalatly hökümdarlyk etmek bilen her ýylda iki gezek tölenýän salgytdan boşadypdyr.

Täze basyp alan ýerleriniň halky mätäçlik çekmez ýaly olara ýeňillikler beripdir. Her ýylyň Oraz aýy garamaýak halka münlerçe mallary sadaka edipdir.

Merw, Balh, Hyrat we Nişapur ýaly şäherleriň her birine ýylda 1000 altyn dinar peşgeş beripdir. 1066-njy ýylda ol öz körpe ogly Mälikşany özüniň oruntutary diýip ygılan edýär. Mundan başga-da ol beýleki ogullaryna we doganlaryna imperiýanyň ölkelerini ömürlük mülk edip bermegi kanunlaşdyrypdyr. Alp – Arslan öz imperiýasyny has-da giňeltmek üçin 1064 –nji ýylda Ermenistany, Gürjüstany eýeleýär. 1071- 1072 –nji ýyllarda bolsa Malazgirtde Beýik Wizantiýa imperatory Roman IV Diogeniň goşunyny ýeňip, özüni ýesir alypdyr. Ol Roman IV Diogeni öldürmän ondan 1,5 mln. dinar salgyt alyp, her ýyl paç görnüşinde 360 müň dinary tölemeli edipdir. Wizantiýalylar ähli musulman ýesirlerini boşatmaly bolupdyrlar. Alp – Arslanyň alyp baran syýasaty, Ýewropa syýasatçylarynyň oňa bolan garaýşynyň oňňyn üýtgemegine getiripdir.

Şeýlelikde bütin Kiçi Aziýany eýeläp Günbatar syýasatynda öz agalygyny berkidip 1065 –nji ýylyň bitaraplyk aýyndan başlap türkmen – seljuk goşuny öz demirgazyk Gündogar serhedini pugtalandyrypdyr. 1066-njy ýylda Alp – Arslan Semireçýe barýar. Ol öz atasynyň – atasy Seljuk ibn Tukagyň mazarynda dyzyna çöküp “hudaý ýoly” berýär. Şondan soň Günorta Gazagystany türkmen – seljuk imperiýasyna birikdirýär. Şeýdip Gündogarda ähli “Ýüpek ýoly” türkmen – seljuklary tarapyndan gözegçilik edilipdir.

Alp – Arslan ogly Mälik şany, Günbatar – Garahanylar döwletiniň imperatory Ybraýym I – Böri Tegin Tapgaç hanyň gyzyna öýerýär. Özi bolsa Kaşgaryň hökümdary Kadyrhan Ýusubyň gyzyna öýlenýär. Ol şeýtmek bilen goňşy ýurtlar bilen garyndaşlyk üsti bilen parahatçylygy saklamak isläpdir. Alp – Arslan öz gysy Aşäni Garahanylar döwletiniň hökümdary Nasr ibn – Ybraýyma, ikinji gyzyny Gaznalylaryň soltany Masud II – durmuşa çykarypdyr, üçünji gyzyny halyf Al – Gaýymyň ogly Udad ed – Dine gelinlige beripdir.

Ýöne muňa seretmezden Merkezi Aziýada uruşlar dowam edipdir. 1072 –nji ýylda Buhara üçin söweşde Alp – Arslan agyr ýaralanýar we şol ýaradan aradan çykýar. Ol Merwiň golaýyndaky öz kakasy Dawud Çagry begiň gonamçylygynda jaýlanypdyr. Alp – Arslan adalatly hökümdar bolupdyr. Onuň adalatlylygy barada ol ölendenden soňra köp ýatlanypdyr. Ol hakda şeýle ýatlamalar bar: Bir gezek Alp – Arslan goşuny bilen Hyradyň golaýynda düşläpdir. Onuň on sany guly bir daýhan aýalyň ýeke-täk sygyryny soýup iýipdir. Irden Alp – Arslan köprüden geçjek wagty ýaňky aýal onuň adamlarynyň eden – etdiligini aýdypdyr. Alp – Arslan ol aýala on sany sygyryň bahasyna barabar puly tölemegi buýrupdyr. Şonda –da ol aýal razy bolmandyr. Ol soltana ahyrýetde Syrat köprüsünden geçeniňde günäň ölçenilýändigini ýatladypdyr. Şondan soňra ol atdan düşüp şol garry aýalyň ýanynda oturypdyr. Günäkärleri tapdyryp olara jeza beripdir.

Alp – Arslan ölendenden soň, ýaňky garry aýalyň düýşüne giripdir. Ol aýal Hyrat şäherine baryp sesi ýetdiginden aglap: “Alp – Arslan öldürildi, onuň bilen bilelikde adalatlylyk hem öldi” diýip saçyny ýolup aglapdyr.

Ruhnamada Mälik şanyň döwleti dolandyryşyna uly baha berilýär.

1066-njy ýylda Mälik şany soltanyň mirasdüşeri edilip ygılan edilenine seretmezden Alp – Arslan ölendenden soňra onuň garyndaşlary tagt ugrunda göreşipdirler. 1072-nji ýylda Mälik şanyň soltanlyga gelmegi döwletiň

dargamagynyň önüni alypdyr. Onuň dolandyran (1072 – 1092 ý.ý.) ýyllaryny awtorlar “Türkmen – seljuk dinastiýasynyň bahar aýy” diýip atlandyrlar.

Mälik şa hem edil ata-babalary ýaly türkmen Döwletiniň araçäklerini giňeltmek we gorap saklamak syýasatyny ýöredipdir. 1073-nji ýylda Gaznalylaryň goşuny demirgazykdan türkmen – seljuk imperiýasyna garşy ýöriş gurapdyr, ýöne berk gaýtawula sezewar edilenden soňra olar Mälik şa bilen ýaraşyk baglaşýarlar. 1074 –nji ýylda Termez we Samarkand üçin söweşden soňra Mälik şa Mawerannahy eýeleýär. 1075 –nji ýylda onuň özi goşuna ýolbaşçylyk edip Garahanylaryň goşunyny ýeňýär.

Şondan soňra türkmen goşunlary Günbatara tarap, Arap ýurtlaryny tabyn etmek üçin urşa başlaýarlar. 1076 –nji ýylda türkmen goşunlary Palestina bilen Siriýany boýun egdirýärler. Şeýlelik-de Mälik şanyň imperiýasy has-da güýçlenýär. Ol bir wagtyň özünde birnäçe ýerde uruş alyp barypdyr. Ol özüniň Gündogar serhetlerini pugtalandyrmak maksady bilen öz gyzy Göwheri – Gaznawylaryň hökümdary Masuda durmuşa çykarýar, beýleki gyzy Mahym Mälik Hatyny Abbasyalaryň 27-nji halyfy al Muktedi Biýemrillaha üçinji gyzyny Ismet Hatyny Bagdadyň 28-nji halyfy Mustazhir Billaha nika edip beripdir.

Mälik şa öz döwriňiň iň güýçli serkerdeleriniň biri bolupdyr. Mälik şa we onuň weziri Nyzam al Mülk diňe bir Orta Aziýada, Owganystanda, Eýran, Siriýa däl, eýsem Zakawkazýe, Kiçi Aziýa uly ýörişler gurapdyr. Mälik şanyň ýolbaşçylygynda türkmen goşunlary 1079-njy ýylda Kawkaza ýöriş edip Larike we Çoroh derýasyna ýetýärler. 1080 –nji ýylda olar Gürji patyşasy Grigoriý II-ni ýeňip Karsy eýeleýärler we Wizantiýalylara degişli Trapezundy eýeleýärler. 1086-njy ýylda Mälik şa ýene-de Kawkaza ýöriş edip Gara deňziniň boýuny eýeleýär, Feriborzly şirwanşahy özüne garaşly edip ondan paç alypdyr.

Mälik şa öz döwletiniň içki syýasatyna hem uly üns beripdir, goşunda reforma edipdir, esgerlere, serkerdelere uly aýlyk töläpdir, hat-da hususy ýerleri hem paýlapdyr. Garamaýak halkdan ýygnaýan salgytlary ýatyrypdyr.

Mälik şa özüne garaşly raýatlardan güýç bilen ýekeje-de dirhem almandyr. Bir gezek onuň laçyn saklaýjysy ýol ugruna al – Asribiň raýatynyň towugyny alandygyny eşidip, oňa temmi bermegi buýurupdyr we alan zadynyň öwezini töledipdir. Mälik şa basyp alan ýerlerinde akylyly – paýhasly we adalatly adamlary hökümdar belläpdir. Ol söwdadan gelýän gümrük salgytlary hem ýatyrypdyr. Ol suw desgalaryny, gatlalary, köpri gurmak üçin, şäherler, galalar gurmak üçin ägirt uly serişdeler sarp edipdir.

Mäli şa Merw şäherine uly üns beripdir. Onuň görkezmesi bilen Murgabyň töweregine goranyş berkitmesini gurdurypdyr. Ol bugdaý ekmegi goldapdyr we daýhanlara ähli mümkinçilikleri döredipdir. Musulman däl, beýleki diniň wekillerine azar bermegi gadagan edipdir. Şeýle syýasat ýurtda raýatlaryň arasynda din urşunyň önüni alypdyr. Mälik şanyň her ýylda alýan girdejisi 215 mln. dinar bolupdyr. Bu alan girdejisini ol ýurdy dolandyrmak, goşuny saklamak, gurluşyk, söwda, döwlet aparatyny saklamak üçin sarp edipdir. Ol her ýylda harby gullukçylar üçin 700 mün dinar sarp edipdir. Döwlet gaznasyndan 300 mün dinary ruhanylara, kazylara, sopulara, alymlara, şahyrlara peşgeş görnüşinde berilipdir. Imperiýanyň ähli ýerlerinde, mesjitler, medreseler, köşkler, ylmy

edaralar, sungat we medeni edaralar gurlupdyr. 1091-nji ýylda Mälik şa uly Mejlis çagyryp şeýle diýipdir: “Goý her bir raýat biziň Döwletimiziň aladasy bilen ýaşasyn, biziň zamanamyzda köşkdäki agzalalyklar, diwanlygyň içindäki kemçililer, döwlet ýygnaclaryndaky kemçilikler düzedilsin. Her kim öňkilerden tapawutlylykda öz borçlaryny doly ýerine ýetirsinler”...

Ýurtda, döwleti mundan beýläk ösdürmek üçin niýetlenen kitaplary ýazmagyň konkursyny yglan edipdir. Şeýle kitaby onuň wezire Nyzam al Mülk 1092 –nji ýylda ýazyp gutarypdyr, oňa “Syýasatnama” diýipdir. Bu kitapda döwleti dolandyrmak, durmuşyň ähli ugurlary açyp görkezilipdir, goşuny nädip saklamaly, daşary ýurt bilen nähili diplomatiýa etmeli, salgyt ýygnamak, bilim reformasy, adamlaryň arasyndaky medeni gatnaşyk we ş.m. 1092 –nji ýylda Mälik şa we Nyzam al Mülk ölýär. Şondan 14 ýyl geçensoň bu kitap dünýä belli bolýar. Mälik şa hakynda imperiýanyň ähli ýerlerinde diňe gowy ýatlamalar galypdyr.

Muizz – ad – din Abil – Haris Sanjar (1086 – 1157 ýý) “Burhan amir al – Muminin” (“Dindarlaryň emiriniň subutnamasy”) adyny alan Sanjar Türkmen 1118 – 1157 ýý. Häkimiýet başynda bolupdyr. Baryp 1096-njy ýylda Beýik Türkmen – Seljuk imperiýasynyň soltany Berkiýaruk oň 11 ýaşly öweý dogany Sanjary Horasanda häkimiýeti eline alyp, imperiýadan bölünip aýrylmaga synanyşan süýtdeş agasy Arslan Arguna garşy küşgürýär. Elbet-de, Sanjar Soltanyň goşunyna resmi däl ýolbaşçylyk etse-de, diňe mirasdüşer şazadanyň goşunda bolmagy esgerlere ýeterlikdi. Arslan Arguny öz gulamy öldürýär, Sanjaryň goşuny şeýdip söweşsiz Horasany eýeleýär. Onuň goşunlary duýdansyz hüjüm bilen daýysy, Nişapuryň we Balhyň hökümdary Mälik şa Muhammet ibn Süleýmanyň oglunyň goşunyny derbi – dagyn edýär. Berkiýarugyň 1097-nji ýylda ony Horasana hökümdar bellemegi tötänden dälidi.

1100 –njy ýylda Sanjar tagt ugrunda göreşde süýtdeş dogany Muhammet Tapary goldapdy. Soltan Berkiýaruk Horasana goşun sürýär, ýöne ol Sanjaryň goşunundan ýenilipdir. Şondan soňra Berkiýaruk Gürgene gaçyp gidýär. Ahyrsoňunda Berkiýaruk öz öweý doganlary bilen ylalaşyga gelmäge mejbur bolupdyr. 1104 –nji ýylda baglaşylan parahatçylykly ylalaşyga görä, Muhammet Tapar we Sanjar Berkiýarugyň resmi hökümdarlygynda özbaşdak hökümdarlar diýlip yglan edilipdir.

Şondan soň Sanjar Horasanyň, Gürgeniň we Mawerannahryň hökümdary bolupdyr. Ol ýerlerdäki metjitleriň ählisinde onuň adyna hutbe okalypdyr. 1102 –nji ýylda Sanjar Mawerannahryň uly goşun bilen Horasana ýöriş eden garahanly hökümdary Kadyrhan Jebraýyly ýesir alyp goşunyny derbi dagyn edýär. Ol öz inisi Garahanly Muhammet Arslan han ibn Süleýmany Samarkandyň hökümdary edip belläpdir.

Sanjar 1117 ý Seljuklaryň taryhynda ilkinji gezek gaznawylar döwletleriniň ählisini öz imperiýasyna tabyn etmegi gazanypdyr. Ol 1119 –njy ýylda çenli täzedan – täze ýerleri Horasana birleşdirip, imperiýanyň çägin giňeldýärdi: Orta Aziýa, Owganystan we Eýran oňa tabyndy. 1118 –nji ýylda Sanjar soltan diýlip yglan edildi. Soltan Sanjar Türkmen altyn dinarlarda “As Sultan al – muazzam muiz ad dunýa wa - din” – “ Jahan we dine şöhrat getiren beýik soltan” diýlip atlandyrylypdyr. 1120-nji ýylda halyf al Mustarşid Bagdatda hutba okamagy

tabşyrdy, bu ýerde Sanjar Türkmen “beýik soltan, Soltanlaryň soltany”, “şalaryň beýik şasy” diýilipdir. Şeýle hem oňa “Iskander as - sanı” (Ikinji beýik Aleksandr) hem diýlipdir.

Soltan Sanjar permanlarynda özüni “Dünýä hökümdary”, “Adam ata ogullarynyň patyşasy” diýip atlandyrýar. Sanjaryň köşk şahyry Muizi : “Halapdan Kaşgara çenli Hindi, Türküstan, Horezm, Yrak, Rum, Şam (Siriýa) ýaly ýerleriň ählisi Soltan Sanjaryň ýeridir, olaryň hökümdary Sanjaryň permanlarynyň gulydyr. Günbatar deňizinden Hytaý deňzine çenli aralykda hiç kim Soltan Sanjara garşy gozgalaň turzup bilmez” diýip ýazypdy. Soltan Sanjar Türkmen pederleriniň ozalky şöhratyny dikeltmek üçin goşuny Oguz döbüne görä iki ganata bölüpdir: onuň sag ganatyna kaýy we baýat, tireleri ýolbaşçylyk etse, çep ganatyna baýandyrlyr bilen gypjaklar baştutanlyk edipdir.

Soltan Sanjar 1130 ý. Mawerannahry eýeläp 1132 –nji ýylda Garahanylary, 1136 –nji ýylda Gaznewileri boýun egdiripdir. 1140 –nji ýylda Eýran, Azerbaýjan, Tabarystan, Yrak, Seýistan, Kerman Owganystan, Horezm, Kaşgar we Mawerannahry ýene-de seljuk – imperiýasyna birleşdiripdir. Horasan döwletiň merkezidi. Bir gezek Wizantiýa imperatory Soltanyň Gündogarda söweşip ýörenliginden peýdalanylýp, Anadola çozypdyr we köpsanly ýesir alypdyr. Soltan Sanjar : “Eger-de sen ýesir alnan musulmanlaryň ählisini dessine boşatmasaň, ýurtlaryň we halklaryň ähli goşuny Wizantiýa topragyna çozar. Şol ýörişde bize ýesir düşen bolmaz, hiç kimi gaýgyrmarys” diýip haýbatly hat ýazypdyr. Şeýle haty alan imperator ýesirleri çalşypdyr we soltanyň ilçilerine indiden beýläk iki döwletiň arasynda parahatçylygyň saklanyp galynjakdygyna wada beripdir.

1141-nji ýylda Seljuklaryň topragyna Gündogar Türküstan düzlüklerinden göçegçi garahytaý taýpalary çozupdyr. Garahytaý hany Ýelyuy Daçy öz goşunyna türk taýpalarynyň köpüsini, şol sanda türkmenleriň garlyk tiresiniň garyndaşlaryndan 50-sini birleşdirip Mawerannahra ýöriş edipdir. 1141 –nji ýylyň Ruhnama aýynda bolan aýgytlaýjy söweşde Soltan Sanjar ýeňilipdir. Bu ýagdaý imperiýanyň hökümdarlarynyň merkezleşdirilen döwletiň düzüminden çykmak üçin edýän synanşyklarynyň başy bolupdyr. Şondan soňra olar köp sanly topalaňlar turuzýarlar. 1153 –nji ýylda Syrderýanyň kenarynda ýaşan, Soltan Sanjaryň döwletine garaşly otparaz oguz taýpalary gozgalaň turuzýarlar. Soltanyň güýçden gaçan goşuny yzygider iki gezek oguzlardan ýeňilýärler. Olar şol ýylyň tomsunda Merwiň golaýynda soltanyň özüni hem ýesir alýarlar. Dogrusy, soltana hormat eden oguzlar oňa “Öz patyşamyz” diýse-de, ony ýesirlikden boşatmandyrlyr. Olar Horasanyň şäherleriniň birnäçesini weýran edipdirler, üç ýyldan soň soltana ýesirlikden boşamak başardan hem bolsa, ol pajygaly ýagdaýa duş gelipdir. Indi beýik döwlet ýokdy.

1157-nji ýylyň baharynda beýik Türkmen – Seljuk imperiýasynyň soňky şasy Sanjar Türkmen aradan çykýar. Soltan Sanjar öz döwrüniň beýik hökümdarlarynyň biridir. Soltan Sanjar Merwi Türkmen – Seljuk imperiýasynyň paýtagt şäherine öwürüldi.

Güýçli – bilimli soltan alymlara howandar bolup, ylmyň ösmegine ýardam edipdir. Merwde tutuş Gündogarda belli iri kärhanalar bolupdyr. Soltan Sanjaryň döwründe Merwde asly şu ýerli taryhçy we geografiýaçy Abu Seýit as Samany

(1113 - 1167) ýaşapdyr. Beýik alym, akyldar – şahyr Omar Haýýam Soltanyň abserwatoriýasynda müneçjim wezipesinde işläpdir. Döwrüniň belli şahyrlary we alymlary Hasan Gaznaly, Abdal – Wasi, Emir Muizzi, Ali Ahadaddin Enweri, Muntajab ad – din Bedi we başga-da ençeme tanymal adamlar soltanyň köşgünde öz eserlerini döredipdirler. Soltan Sanjaryň özi – de ençeme goşgular ýazypdyr.

Soltan Sanjar nepis binagärçilik işleriniň döredilmegine hem uly üns beripdir. Orta asyr Gündogarynyň beýik ýadygärlikleriniň biri – Soltan Sanjaryň mawzoleýi Muhammet Atsyz tarapyndan soltanyň özüniň ýolbaşçylygynda gurlupdyr. Bu bina “Soltan Sanjaryň o dünýädäki öýi” diýlip atlandyrylypdyr. Türkmenleriň arasynda mawzoleý barada ençeme rowaýatlar bar. Olaryň birinde soltanyň perä aşyk bolup, onuň diňe şu şertlerde Sanjara razylygy barada aýdylýar : ol perini gujaklamaly däl, onuň dabanyňa seretmeli däl we ol saçyny daranda seretmeli däl eken. Sanjar şu şertleri bozupdyr. Ol periniň saçyny kellesini egninden aýryp daraýandygyny görüpdir. Onuň aýagyna seredip, periniň ýöremän uçýandygyny bilipdir. Perini gujaklanda onuň süňksizdigini bilipdir. Gaharlanan peri asmana uçupdyr. Gaýgy hasrata batan Sanjar diňe özüni jaýlamagy wesýet eden binasynyň gupbasyndaky yşdan käte periniň nurana keşbini görüpdir.

Soltan Sanjaryň döwründe ýurdy dolandyrmak we ony pugtalandyrmak niýeti bilen “Kätipleri kämilleşdirmegiň basgançaklary” atly resmi işleriň ýygındysy düzülipdir. Soltan Sanjaryň hut özüniň gönükdirmeginde döwleti dolandyryş işlerine aýry – aýry tazeliklerem girizilipdir.

1). Diwan hass bilen diwani istifa arasynda sazlaşykly işlemek ýola goýlup, döwlet çykdaýjylaryny azaltmagyň hasabyna ilatdan ýygynalan salgytlary kemeltmek.

2). Soltan mülkleriniň käbirlerinden alnan hasylyň, beýleki natural görnüşindäki önümleriň jahankeşde derwüşleri, ýetimleri, garry – gurtylary hem garyp düşen hojalyklary goldamakda dogrudan – dogry harajat edilmegini döwlet işi hökmünde guramak.

3). Tebigy betbagtçylyga sezewar bolan ilata döwlet hazynasyndan degerli kömegiň berilmegini üpjün etmek bilen barabar soltan tarapyndan jar edilen permana laýyklykda 2-3 ýyl şol ilat salgytdan, natural tölegden halas edilipdir. Garaz adalatly yurt dolandyrypdyr. Näbelli şahyr Soltan Sanjar hakda:

Agzyn açyp oturmandyr aždary

Uran jaýyn goparypdyr hanjary

Şahyr taryp kylsa Soltan Sanjary

Süleýman dek merdi perman onda bar.

Türkmen – Seljuklarynyň migrasiýa prosessi.

XI – XII – asyrlar Seljuk – türkmenleriniň asyrydyr. XI – asyryň başlarynda doganlar Çagry begdir Togrul begiň baştutanlygynda häzirki Özbegistanyň Buhara welaýatynyň Nur Buhara diýen daglyk raýonynda seljuklar mesgen tutýarlar. Olaryň töweregine oguz iliniň, beýleki türki taýpalaryň birleşmegi güýçlenýär. Mundan başga-da Merkezi Gazagystanda, Hazaryň kenarlarynda, uly Balkandyr, Maňňyşlakda ýaşayan oguz – türkmenleriniň birleşmelerine-de seljuklar baştutanlyk edip türkmen ilini döredýärler.

Seljuklar kem-kemden günorta, häzirki Türkmenistanyň ýerlerine süýşüp takmynan 1025 –nji ýyllarda Sarahs, Abywert we Ferawyda ornaşypdyrlar.

Gaznawylar bilen syýasy ýagdaýyň ýitileşmegi netijesinde olar Balkan, Dahystan we Kerman taraplara göçmeli bolupdyrlar. Seljuk-türkmenleriniň bir topary Eýranda – Ysphyanda mesgen tutunýar. Seljuklar – türkmen garyndaşlary bilen birleşip gaznawylara garşy yzygiderli uruşlary alyp barypdyrlar.

Daňdanakan söweşinden soň türkmen halkynyň taryhynda ilkinji merkezleşdirilen türkmen – Seljuk imperiýasynyň düýbi tutuldy. XI –nji asyryň 40-njy ýyllaryndan başlap türkmenleriň taryhynda täze etap Seljuk – türkmen basyp alyş döwri başlanýar. Olar gysga wagtyň içinde Gürgen, Tabarystany, Azerbaýjany, Bagdady eýeleýärler. Alp – Arslanyň döwründe Seljuk – türkmenleri Ermenistany, Gruziýany, Wizantiýany, Kiçi Aziýany boýun egdirýärler. Onuň ogly Mälik Şanyň döwründe imperiýanyň çäkleri Gündogarda Kaşgardan, Günbatarda Ortaýer hem Mermer deňizlerine, demirgazykda Gara deňzinden, Kawkaz gerişlerinden, Aral deňzine, Günortada bolsa Pars aýlagyny çenli öz içine alýär.

Türkmen Seljuklary we olaryň nesilleri 74 döwletiň esasy goýupdyrlar. Soltan Sanjaryň döwründe Seljuk – türkmenleri Müsüre, hat-da Ispaniýa çenli baryp ýetipdir. Olar Afrikanyň demirgazygyndan ýagny Magrib ýurtlarynyň üstünden Pireneý ýarym adasyna çenli baryp ýetipdirler.

Bu barada ýazyjygy Aly (XV - asyr) öz “Seljuknamasynda” şeýle ýazypdyr: “Türkmen – seljuklaryna ähli ýurtlaryň knýazjyklary” we “tiranlary”, Ýemenden başlap Gruziýa we Abhaziyä çenli Rus tabynlygyndaky ýerlerden Tarsusyň çäklerine çenli, Sudak hem Gypjak sähralaryndan başlap Siriýa we Yrak çöllerine çenli, rumlylara, pereňlere, ermenilere degişli ýurtlardan Medaina (Ktezifona) we Ýemene çenli bolan musulmanlardyr hristianlar boýun egipdir.

Türkmen – seljuklarynyň şeýle migrasion prosessi, geosyýasy roly diňe Merkezi Aziýadaky we Owganystanyň, Hindistanyň Eýranyň serhetdeş welaýatlaryndaky däl, eýsem tutuş Ýakyn we Orta Gündogardaky, Zakawkazýedäki, Gara deňziniň demirgazygyndaky Yurtlardaky etniki proseslerde täsir edipdir. Dünýäniň etniki kartasynda täze etnoslaryň, türkleriň, baýatlaryň, halaçlaryň, abdallaryň, garagalpaklaryň, azerbaýjanlaryň, awşarlaryň we Eýrandaky, Kiçi Aziýadaky, Zakawkazýedäki, Krymdaky, Hindistandaky, Demirgazyk Afrikadaky beýleki türki toparlarynyň emele gelmegi şol prosesleriň gönüden – göni netijesidir.

Ine şol türkmen – Seljuk soltanlarynyň dünýä aralaşmagynda oguz-türkmenleriniň beýleki taýpa bölekleri (jemi 24 taýpa) hem gatnaşypdyrlar. Esgerleriň maşgalalary hem şol ýerlere göçüp barypdyrlar. Oturymly ýaşayyş üçin amatly ýer gözläp, mallaryna öri meýdan agtaryp, soň – soňlar hem köp sanly türkmenler gidipdirler.

2-nji sapak. – 4 sagat

**Köneürgenç türkmenleriniň döwleti.
Mongol basybalyjylaryna garşy göreş.**

MEÝILNAMA

1. Türkmenistan Horezmşalar döwletiniň düzüminde. Köneürgenç türkmenleriniň döwleti.
2. Türkmen halkynyň mongol-tatar basybalyjylaryna garşy göreşi.
3. Türkmenistan Hulaguwlar döwletiniň we Altyn Ordanyň gol astynda.

1. Türkmenistan Horezmşalar döwletiniň düzüminde. Köneürgenç türkmenleriniň döwleti.

IX asyra çenli Horezm topragy arap agalygyndan doly azat edilen bolsa-da, iki asyr çemesi bu gadymy toprak syýasy taýdan ikä bölünipdir. Onuň bir bölegini Amyderýanyň sag kenarynda Afrigiler dinastiýasy – çep kenarynda Gürgenç (Köneürgenç) emiri dolandyryýady.

X asyryň ikinji ýarymynda Horezme ykdysady we syýasy taýdan ýokary göterilmek prosesi bolýar. Horezm beýik ýüpek ýolunda Hytaý, Eýran, Owganystan, Hindistan, Gündogar Sibir ýaly ýurtlar bilen ykdysady taýdan gatnaşyklary ösdürip, Horezmden Powolžýe çenli kerwen ýollary öz elinde saklapdyr. Horezmi seljuk imperiýasy, beýleki ýerler ýaly hökümdarlar däl-de – oguz – seljuklaryň wekilleri dolandyrypdyr. Olaryň Horezmdäki ilkinji wekili Anyş teginidir. Ol oguzlaryň begdili urugyna degişli türki gulam eken. Anyş tegin ýaş wagtynda seljuk emiri Bilge tegin tarapyndan satyn alynýar we Mälik şa mahalynda köşkde ilki soltanyň hammam enjamlaryny saklaýjysy bolýar, soň köşkdäki şyhne (komendat, naçalnik) wezipesine çenli etýär.

Anyş tegin ölendenden soň, onuň ogly Kutub ed-din Muhammet (1097-1128) Horezmiň hökümdary edilip bellenýär. Şeýlelikde, Anyş teginler nesliniň wekilleri (1097-1231) öňden gelen “Horezmşalar” lakamy bilen Horezmiň mirasdüşer häkimleri bolup golyberýär. Kutub ed Din Muhammet Merwde gowy bilim alýar. Ol alymlara, dini işgärlere goldaw berýär we Seljuk imperiýasyny birkitmekde Soltan Sanjara wepaly gulluk edýär.

XII asyryň başlarynda Muhammet şanyň goşunlary bilen Maňgyslakda ýaşayan türkmenleriň (ýazyrlýar) arasynda birnäçe gezek harby çaknyşyk bolup geçýär. Maňgyslaklylaryň howp salmagy Muhammedi soltan Sanjardan kömek soramaga mejbur edýär. Her niçik bolsa-da, oňa Maňgyslagy elde saklamak başartmandyr.

Horezmşalar dinastiýasynyň kywwatly we garaşsyz döwlet bolmagynyň hakyky aladasyny eden Muhammediň ogly Atsyz (1128-1156) bolupdyr. Onuň döwründe dyngysyz uruşlaram, başarnykly diplomatik gepleşiklerem dowam etdirilipdir. Ol Syrderýanyň boýundaky gypjaklar, türkmenler bilen harby çaknyşyklar geçirýär. Jendi, Müňgyslagy basyp alýar. Atsyz hökümdarlyk edýän territoriýasyny barha giňeldip, ýazyr (garadaşly), gaýy (gökleň), gaňly (arabaçy),

baýat ýaly türkmen taýpalaryndan ybarat güýçli goşun düzýär we seljuklaryň soltany Sanjara garşy uruş alyp barýar. Şeýlelikde, ol seljuklaryň merkezi häkimiýetini ykrar etmän başlaýar we Horezmiň özbaşdaklygy ugrunda göreşýär. Soltan Sanjar Atsyzyň goşunyny birnäçe gezek derbi-dagyň eden hem bolsa, ony gutarnykly boýun egdirip bilmändir.

1153-nji ýyldaky Garahytaýlylaryň, göçme oguz taýpalarynyň gozgalaňy, Soltan Sanjaryň ýesir düşmegini Atsyz öz eýeleýän ýerlerini giňeltmek üçin peýdalanmaga çalyşýar. Şol maksat bilen ol ilki Amula, soňra Merw, Sarahs, Nusaý etraplaryna harby ýörüş edýär. Oguzlaryň berk gaýtawulyna sezewar bolup yzyna dolanýar. 1156-njy ýylda Atsyz Günorta Türkmenistana iň soňky harby ýörüşini geçirende, Nusaýyň golaýynda ölýär. Şondan soň Horezm tagtyna onuň ogly Ilarslan (1156-1172) çykýar.

Ilarslan hökümdarlygyny özüne howply bolaýjak bäsdeşlerinden dynmakdan başlaýar. Ol harby güýçlere aýratyn üns beripdir. Goşunyň esgerlerine berilýän ýer paýy we haky ep-esli artdyrypdyr. Ol Horezmi garaşsyz döwlet diýip resmi taýdan yglan edipdir. Ilarslan Gürgeni we Dehistany özüne boýun egdirýär.

Seljuklaryň döwletinden soň Horasanda syýasy häkimiýetiň dagynyklygy başlaýar. Bu bolsa ol ýerdäki türkmenleriň täsirini has güýçlendirýär. Şonuň üçin 1160-njy ýylda Durnuň töwereklerinde ýaşan türkmenleriň uly taýpa birleşmesi bolan ýazylyar bilen Horezmşasynyň arasynda gazaply söweş bolýar. Ýazyrlar öz serkerdesi Ýagmyr hanyň baştutanlygynda gaýduwsyz göreşipdirler. Diňe köp gandöküşiklikden soňra Ilarslan ýazyrlary özüne tabyn edipdir.

Ilarslanyň Mawerannahrda alyp baran uruşlary oňa ilkinjyda üstünlik getirmändir. Şol uruşlarda Garaköl bilen Jendiň arasynda ýaşayan 10 müň atly türkmen Ilek diýen serkerdäniň baştutanlygynda Samarkandyň hökümdarynyň tarapynda söweşipdir.

Ilarslan ölen soň, onuň ogullary Tekeş bilen Soltanşanyň arasynda häkimiýet ugrunda göreş başlanýar. Netijede, Horezm tagtyna Tekeş (1174-1220) çykýar. Soltanşa Merwde we Sarahsda öz hökümdarlygyny ýöredipdir. Ol aradan çykandan (1193) soňra, şol ýerler Horezmşalar döwletine birikdirilipdir.

Tekeşiň hökümdarlyk eden döwründe Horezmşalar döwletiniň territoriýasy Syrderýanyň aşaky akymalaryndan tä Yraga çenli giňeldilipdir. 1174-nji ýylda ol Nişapuryň hökümdary Muaýid al-Abany gutarnykly ýeňýär. 1196-njy ýylda Demirgazyk – Günbatar Eýran Horezme tabyn edilýär. Bagdat halyfynyň goşunlary-da derbi-dagyň edilýär. Tekeş basyp alan welaýatlarynda köplenç ýerli dinastiýalardan bolan hökümdarlary ýök edip, olary ogullary ýa-da emirleri bilen çalyşýar eken.

Şeýlelikde, Horezm musulman Gündogarynda iň güýçli döwletleriň birine öwrülýär.

Tekeşiň Horezmi dolandyran döwrüniň soňky ýyllarynda Bagdat halyfy bilen gapma-garşylykpar ýitileşýär. Şonuň üçin Tekeş Horasanyň üsti bilen Bagdada täzeden ýörüş edýär, emma ol ýörüş wagtynda kesselläp ölýär.

Tekeş gypjak hany Jankişiniň gyzy Türkan hatyna öýlenen eken. Ol gelip çykyşy boýunça gypjaklaryň baýat(Käbir maglumatlarda ýazyr) taýpasyndan bolup, şolaryň wekilleriniň birnäçesine Horezmde ýökary harby wezipeleriň

birilmegini gazanypdyr. Şonuň üçin Tekeşiň ogly Ala ed-din Muhammet II-niň (1200-1220) döwletini dolandyrmakda Türken hatynyň hem täsiri uly bolupdyr.

Tekeş ömrüniň soňky ýyllarynda Gur döwleti (1165-1215 ýyllarda Demirgazyk Hindistanyň we Owganistanyň territoriýasynda) bilen uzaga çeken urşa başlapdyr. Ol uruş Muhammet şanyň döwründe hem dowam edipdir. Gurlar Horasanyň köp bölegini (Sarahsy, Nusaýy, Abywerdi) basyp alýarlar, hatda Horezmiň paýtagty Gürgenje hem howp salýarlar. Gurgenji gurlardan goramak üçin Türken hatynyň tagallasy bilen 70 müň adamdan ybarat meýletin goşun düzülipdir. 1204-nji ýylda gurlar derbi-dagyn edilýär we Balh bilen Gazna hem Horezme goşulýar. Öňki Gaznadyr Gur döwletleriniň mülkleri Muhammet şanyň uly ogly Jelal-ed-din Meňburnyň ygtyýaryna berilýär. Iki ýyla (1209-1210) çeken uruşdan soň garahytaýlylar hem derbi-dagyn edilýär we Mawerennahr tutuşlygyna Horezme birikdirilýär.

Şeýlelikde, Mongol çözüşlarynyň önüsyndasynda Horezmşalar döwleti ägirt uly territoriýany özüne tabyn edip, giňelmeginiň çür başyna ýetipdir. Ol öz çäklerinde bütin Merkezi Aziýany, Demirgazyk – Günübatar Gazagystany, Eýrandyr Yragy, Owganystany hem-de Demirgazyk Hindistany birleşdiripdir. Şol döwrüň alymlary an-Nesewi we as-Subki dagynyň habar bermegine görä, Horezm döwletine tabyn edilen bu uly territoriýada 400-e golaý şäher bar eken.

Horezmşalaryň şowly basybalyjylykly ýörüşleri, boýun egdirilen ýurtlaryň hasabyna Horezmiň ykdysady we medeni taýdan ösüşine oňaly täsir edipdir. Bu ýerde ummasyz maddy hem ruhy baýlyklar, ýökary hünärli işçi güýçleri toplanypdyr. Türkmenistanyň territoriýasynda (Merwde) iki ýyllap ýaşan geograf Ýaktyň ýazmagyna görä, ol Horezm ýaly gülläp ösen welaýaty hiç mahal hiç ýerde görmändir.

Ýurdyň ykdysady taýdan ösendigine garamazdan garamaýak halkyň ýagdaýy pese gaçypdyr. Hökümdarlaryň eden-etdiliği ilatyň arasynda närazylyk döredipdir. Oň üstesine-de ýurtda syýasy gapma – garşylyk ýitileşipdir. Muhammet şa öz garyndaşlarynyň, Guruň solatnynyň, Mawerannahryň hanynyň, Horasan emiriniň, ýazyr hanlarynyň we beýlekileriň garşylyk görkezmegine guçap bolupdyr. Ol hatda öz ejesi Türken hatyn bilen hem çaknysypdyr. Türkmen han -begleri bolsa Türken hatyna we gypjak hanlaryna garşy göreşde Jelal ed-Dine umyt baglapdyrlar.

Tagt ugrundaky göreş halkyň Muhammet II-niň içerki we daşary syýasytyndan nägileligi Horezm döwletiniň gowşamagyna getirýär. Bu bolsa Gara bulut ýaly bolup halkyň üstüne abanyp gelýän mongol basybalyjylarynyň çozup gelmeginiň oň ýanyda ýurduň goranmak ukybyny peseldýär.

2. Türkmen halkynyň mongol-tatar basybalyjylaryna garşy göreşi.

XII-XIII asyrlaryň sepgidinde Mongolystanyň ilatynyň sosial syýasy durmuşynda uly özgerişlikler bolup geçýär. Ownuk tireler täze urug birleşmelerini (uluslary) döredýärler. Ulus başynda serkerde (noýon) durýar. Uslary birleşdirmek ugrundaky göreşde Temuçin ýeňiş gazanýar. Oňa 1206-njy ýylda Mongol han-begleriniň gurultaýynda Çingiz han (“Beýik han”) diýen at berlip, ol Mongol taýpalarynyň ählisiniň ýökary harby serdary (kagany) diýip ygylan edilýär.

Çingiz han gysga wagtyň içinde çarwa mongollardan düzülen güýçli atly goşuny döredip, basybalyjylykly ýörişlerine başlaýar. 1211-1215-nji ýyllarda Demirgazyk Hytaýy basyp alandan soň, ol Merkezi Aziýa ýörişe taýýarlyk görýär. Çingiz han ýurduna gelýän täjirlerden Horezm barada köp maglumatlar toplapdyr. Şolaryň biri Mahmyt Ýalawaç bolmaly. Ol Horezm döwletiniň içki ýagdaýy, harby bölümleri, şäherleri, Muhammet II-niň içeri we daşary syýasaty barada Çingiz hana yzygiderli maglumatlar ýetirip durýar eken.

1218-nji ýylda Çingiz han ilçilerden we täjirlerden ybarat 500 adamy Merkezi Aziýa ýollaýar. Häzirki Günorta Gazagystandaky Otrar şäherine ýetende, mongol kerwenleri saklanýar. Ondaky harytlar talanýar we 450 adam öldürilýär. Bu konflikt Çingiz hanyň Merkezi Aziýa çozmagyna bahana bolýar.

Çingiz han 1219-njy ýylyň güýzünde 150-200 müň atly goşun bilen Horezmşahlar döwletiniň üstüne ýörüş edýär. Muhammet II derrew harby maslahat geçirýär. Şonda Jelal ed-Din köp adamly meýletin halk goşunyny düzüp, Syrderýanyň boýunda esasy söweşi gurap, duşmany ýurduň jümmüşine göýbermän çym-pytrak etmegi teklipl edýär. Muhammet II her bir şäheriň özbaşdak goranyş taktikasynyň tarapdary bolýar. Bu bolsa mongollaryň ýeňiş gazammagyna oňaýly şert döredipdir. Ýogsam Horezm goşunlarynyň sany-da, söweşjeň ukyplylygy-da, Çingiz hanyň goşunundan asgyn däl eken.

1219-njy ýylyň sentýabrynda Mongol goşuny Otrar şäherine ilkinji zarbany urýar. Alty aýa golaý gabawdan soň şäher basybalyjylaryň eline geçýär. Otraryň synmagyna garaşyp durman, mongollar Buhara, Samarkanda hüjüm edýärler. Horezm şasynyň nädogry söweş strategiýasy gysga wagtyň içinde bu şäherleriň mongollar tarapyndan basylyp alynmagyny eňilleşdirýär.

Mongollar galalary zabt edýän wagtynda, öz goşunlarynyň önünden ýesir düşenleri we parahat ilaty sürmek ýaly, ynsanperwerlige ters gelýän taktikany ulanyp, öz ýigitleriniň azalmazlygyny gazanypdyrlar. Ondan-da başga mongollar basylyp alnan çarwa ilatyň bir bölegini öz goşunlaryna alyp, täze basybalyjylykly ýörişlerde olary hem noker hökmünde peýdalanyptyrlar. Bu bolsa belli bir derejede özleriniň tylynda gozgalaň turmagynyň önüni alypdyr.

Basybalyjlara dagynyk halda garşylyk görkezmek netije bermänsoň, Horezm şasy Muhammet II aljyraýar we öz janyny halas etmek üçin Samarkandy taşlap, Nişapura tarap gaçýar. 1220-nji ýylyň tomsunda Çingiz han öz serkerdeleri Subudaýyň, Jebäniň we Tukajaryň baştutanlygynda 30 müň atly goşuny onuň yzyndan kowgy iberýär. Muhammet II Kaspiý deňzindäki Abeskun adasynda gizlenýär, şol ýerde-de öýkeniniň sowuk almagy zararly dekabryň aýynda ölýär. Ol ölmeziniň önüsyndasynda ogullaryny ýanyna çagyryp, Jelal-ed Dini Horezm tagtynyň mirasdüşeri edip belleýär.

Muhammet II-niň ýurduň ykbaly çözülýärkä, ony taşlap gaçmagy Gürgenjiň we Horasanyň ilatyny howsala salýar. Has beteri-de, ol ýurtdan gaçmazýandan ön: “Mongollar ýurdy talar-da gider, olara garşylyk görkezmegiň zerurlygy ýok” diýen mazmunly permany ýerlere iberipdir. Halk köpçüligi şanyň pendine gulak asman, basybalyjlara aýgytly garşylyk görkezipdir, ýöne ol köplenç şowsuz tamamlanypdyr.

Hojent şäheriniň hökümdary Temir Mälik mongollar bilen bolan gazaply söweşde ähli goşunyny ýitirip, özi 1220-nji ýylyň tomsunda zordan Gürgenje gelip ýetýär. Jendiň töwereklerinde ýaşayan türkmen taýpalaryndan 10 müň adam zorluk bilen mongol goşunyna alnypdyr we Horezme garşy söweşmäge mejbur edilipdir. Az-kem ýöl geçilenden soň, türkmenler gozgalaň turzup, mongol serkerdeleriniň birnäçesini öldüripdirler. Çingizhanyň ganhorlary azatlyk isleýänlerden zalymlyk bilen öç alypdyr. Türkmenleriň bir bölegi şol ýerde gyrlypdyr, aman galanlary Amula hem-de Merwe gaçypdyrlar. Merwiň ilaty Jentden gaçyp gelen türkmenler bilen birigip, mongollara garşylyk görkezmäge ykjam taýýarlyk görüpdir.

Mongol basybalyjylary Demirgazyk Horezmiň şaherlerini tozduryp, Gürgenje howp salanda, şäherdäki ýagdaý örän çylşyrymlydy. Şol wagt Türkan hatynyň göwnüne ýaramayan adamlardan, olaryň maşgalaryndan öç alynmagy ýerli ilatda näräzilik döredipdi. Şonuň üçin ol 1220-nji ýylyň ýazynda şäherden çykyp gitmäge mejbur bolupdy. Şondan soň şäherde hakykat ýüzünde häkimiýetsizlik döredipdi.

1220-21-nji ýyllaryň gýşynda Muhammet II-niň ogullary Jelal-ed-Din, Ozlagşa, Akşa dagy Gürgenje gelýärler. Türkan hatynyň kowumdaşlaryndan bolan gypjak emirleri Jelal-ed-Diniň Horezmşa tagtyna çykmagyna garşy bolýarlar. Olar Türkan hatynyň dogany Humar tegini Gürgenjiň soltany diýip ykrar edýärler we Jelal-ed-Diniň garşysyna dildüwşük guraýarlar. Muny eşiden Jelal-ed-Din Hojent şäherini goramakda batyrylyk görkezen goşunbaşy Temir Mäligiň goldamagynda 300 atly türkmen nökeri bilen Gürgençden çykyp, Günorta tarapa gitmäge mejbur bolýar. Ol Nusaý galasynyň golaýyna ýetende, mongollaryň 700 adamlyk goşuny bilen çaknyşyp, düşmany derbi-dagyn edýär. Olar Nişapura tarap süýşýärler. Tizara mongollaryň ýetip gelýändigini eşiden Ozlagşa, Akşa hem Gürgençden gidýärler, emma olar ýolda mongollar tarapyndan öldürilýär.

1221-nji ýylyň başlarynda Çingiz hanyň ogullary Juçynyň, Çagataýyň we Ugedeyiň baştutanlygyndaky mongol goşunlary (käbir maglumatlara görä, 100 müň töweregi goşun we ýesirler) çar tarapyndan Horezmiň paýtagty Gürgenje çozýarlar. Reşit ed-Diniň we Jüweýniniň berýän maglumatlaryna görä, harby çaknyşyklarynyň ilkinji günlerinde mongollar 100 müň adamy edil palaç ýatyrany ýaly edipdirler. Ýerli ilat paýtagty gahrymançylyk bilen goramagyny dowam etdiripdir. Söweşleriň birinde mongol esgerleriniňem daşy gabalypdyr we olaryň 3 müňüsi öldürilipdir. Şäheriň gabawy alty aýa çekipdir. Bu ýagdaýdan habarly Çingiz han özüniň ogly Ugedeyi Gürgenji zabt edip almaga gatnaşýan mongol goşunlarynyň baştutany edip belleýär. Ol hilegärlik bilen Gürgenjiň emiri Humar tegini mongollaryň tarapyna geçmäge urypdyr. Emir dönüklük edip, şäheriň derwezesini açdyrýar. Sylag – serpaýa garaşýan Huma tegin mongollar tarapyndan öldürilipdir. Şeýlelikde, 1221-nji ýylyň tomsunda Gürgenç mongollaryň eline geçýär, we şäheriň senetçileri, çagalary, ýaş aýallary gulçulyga sürlüp äkidilipdir, galanlary bolsa öldürilipdir. Soňra düşmanlar Amyderýanyň bendini açyp, şäheri suwa gark edipdirler. Ähli jaýlar ýykylypdyr. Gürgençde mongollar tarapyndan wagşylyk bilen öldürilen adamlaryň umumy sany hakyndaky maglumatlar taryhy çeşmelerde biri-birine çapraz gelýär. Reşit ed-Diniň sozlerine görä, olaryň sany

1mln. 200 müň adama barabardyr. Sebäbi ilatyň uludan – kiçisine çenli ählijesi mongol basybalyjylaryna tabyn bolmak islemändirler.

Çingiz han “şyhlyryň şyhy, keramatlylaryň täji-nusgasy” Nejim ed-Din Kubranyň at-owazasyny eşidip, oňa şäherden çykyp gaýtamagy we öz hataryna goşulmagy teklipe edipdir. Şyh hem oňa: “Şu ilat bilen ykbalyň eçilen ähli süýji – ajysyny des-deň paýlaşyp, 70 ýyl ýaşadym. Indem başa iş düşen günü bularyň ýanyndan gaýtmak adamçylyga sygmaz” diýip jogap beripdir. Şäheri mongollar eýelänlerinden soň, şyhy ölüleriň içinden her näçe gözleselerem tapyp bilmändirler.

Mongol basybalyjylary Günorta Türkmenistanda hem ilatyň yzygiderli garşylyk görkezmegine duçar bolýarlar. Aýratynam Nusaýda we Merwde gazaply söweşler bolupdyr. 1220-nji ýylyň tomsynda basybalyjylar Nusaýyň töweregindäki ilaty zorluk bilen gabaw işlerine sürüp, 15 günden soň galany basyp alypdyrlar. Bu pajygaly wakalaryň janly şaýady Muhammet an-Nesewiniň sözlerine görä, Nusaýda gyranlaryň sany 70 müň adama barabardyr.

Merwiň käbir hökümdar topary mongol goşunynyň güýjinden howatyr edip, oňa tabyn bolmagy ündäpdir. Ilatyň esasy köpçüligi şol sanda çarwa türkmenler hem duşmana garşylyk görkezmegiň tarapdary bolupdyrlar. Merwi goraýjylaryň bu toparyna öň Muhammet şanyň gullugynda bolan Buka diýen türkmen baştutanlyk edipdir. Jentden gaçyp gelen türkmenler hem olara birigipdirler. Bukanyň toparyna Merwiň çäklerinden uzagrakdaky türkmenler hem gelip goşulypdyrlar.

1220-nji ýylyň güýzünde Horezm şanyň ozalka weziri Müjir – el Mülk Merwde peýda bolýar. Wezir Merwi goraýjylara umumy baştutanlyk etmegi öz üstüne alýar. Ol mongol goşunlarynyň çözüslaryny birnäçe gezek yzyna gaýtarmagy başaýar. Dönüklik edeni üçin, Merwiň ruhanylarynyň baştutany Şyh al-Yslamy we Sarahsyň hökümdary Şems-ed-Din Alyny jezalandyrýar.

1221-nji ýylyň başlarynda Çingiz hanyň ogly Tuly hanyň baştutanlygynda Sarahs, Abywert basylyp alynýar we soňra şol şäherleriň ilaty gabaw işleri üçin Merwiň üstüne sürülýär. Müjir el-Mülk Merwi goraýjylaryň ynamyny odäp bilmändir, ol gorkaklyk edipdir. Türkmen meýletin goşunlary bilen onuň arasynda agzalalyk döreýär. Türkmenler Amyldan gelen Yhtyýar ed-Dini öz goşun serkerdesi edip saýlapdyrlar. Merwi goraýjylaryň güýjüniň dagynyklygy mongol goşunlarynyň aňsat ýeňiş gazanmagyna mümkinçilik beripdir.

1221-nji ýylyň fewralynda 7 günlük gabawdan soň Merw boýun egýär. Mongol basybalyjylary 60 müň aty, köp sanly goýun sürüsini, başgada dürli oljany ele salypdyrlar. Orta asyr taryhçysy Jüweýniniň sözlerine görä, Merwiň köp sanly ilatyndan jemi 5 müňe golaý adam, şol sanda ýesirlige äkidilen 400 senetçi sag-aman galypdyr. Başga bir taryhçy Muhammet Isfizarynyň maglumatlary boýunça mongollaryň Merwde öldüren adamlarynyň umumy sany 1mln. 300 müňe golaý bolupdyr, şolaryň 100 müňden köprägi wagşylyk bilen gynalyp öldürilipdir.

1221-nji ýylyň tomsunda Jelal-ed-Din Demirgazyk Owganystanyň Gazna şäherinde ornaşyp, 60 müň goşun toplaýar. Oňa türkmenleriň halaç taýpasy, owgan meýletin goşuny, garlyklar hem goşulypdyrlar. Ýazyrlaryň serdary Omar hanyň agtygy Gurbangylyç Jelal-ed-Diniň iň ýakyn kömekçesi we goşun serkerdesi bolupdyr. Ol ene tarapdan Jelal-ed-Diniň ganybir garyndaşy eken. Ilkinji üç günläp

dowam eden söweşden soň Jelal-ed-Diniň goşunlary Waliýan galasyny eýeleýär. Bu söweşte 1000 den gowrak duşman gyrylýar. Soňra mongollaryň täze gelen 45 münlik goşuny hem Gazna şäheriniň golaýyndaky Perwanada çym-pytrak edilýär. Şol ýeňişden soň ele düşen oljany paýlaşmakda goşun serkerdeleriniň arasynda dawa-jenjel başlanýar we halaçlar, garlyklar gidýärler. Bu bolsa Jelal-ed-Diniň harby güýjüni gowşadýar.

1221-nji ýylyň güýzünde Çingiz hanyň esasy güýçleri Jelal-ed-Diniň garşysyna ugraýar. Taraplaryň güýçleri deň däl. Jelal-ed-Diniň nökerleri üç esse köp mongol goşunlaryna garşy söweşmeli bolupdy. 24-nji noýabrda Hind derýasynyň boýunda bolan söweşte mongollar onuň goşunyny dargatmagy başaryrlar. Jelal-ed-Diniň özi bolsa az sanly goşuny bilen örän kyn ýagdaýda derýadan geçip, Demirgazyk Hindistana gidýär. Ol ýerdäki gazaply söweşte Jelal-ed-Diniň we onuň gerçerleriniň şir dek duşmana garşy azm uruşlaryny görüp, Çingiz han olaryň batyrlygyna we gylç oýnadyşyna haýran galypdyr.

Edermen ýigitlerine baştutanlyk edip, joşup akýan derýanyň aňry kenaryna çykyp barýan Jelal-ed-Dini görkezip, mongol hökümdary öz ogullaryna: “Atanyň ogly, hanha şeýle bolaysa!” diýipdir. Çingiz hanyň esasy güýçleri Jelalleddiniň garşysyna göräşýän wagtynda Merwde, Abywerde, Sarahsda we beýleki ýerlerde mongol garnizonlaryna garşy gozgalaňlar turupdyr. Jelal-ed-Dine wepaly emirlerden biri hem onuň daýysy Ynanç han Abywerdi eýeläpdir. Ynanç han ýazyr taýpasynyň sabarly urugynyň kethudasy bolmaly. Mongollaryň Merwdäki dikmesi Zyýa-ed-Din Aly şäherden çykyp gaçmaga mejbur bolýar. Ol ele düşýär we jezalandyrylyp öldürilýär.

Jelal-ed-Diniň egindeşleriniň biri Kuş tegin Merwde berkäpdir. Ol şäheriň ýykylan diwarlaryny, Murgap bendini dikeltmäge we şäheri duşmandan goramaga ýölbaşçylyk edipdir.

1222-nji ýylyň başynda Mongol goşunlary gozgalaň turzan Horasanyň üstüne täzedan ýörüş edýär. Çingiz han esasy güýçlerini Merwiň üstüne sürüp, diňe tomsa golaý şäheri basyp alýar. Şondan soň şäher doly ýumrulypdyr. Ýörite Mongol otrýady kyrk bir günläp şäheri talapdyrlar. Soňra Mongol goşunlary Günbatar Horasanyň içinden geçip, Jürjände özleri üçin howply bolan Ynanç hany derbi dagyn edýär.

1222-nji ýylyň 6-njy oktyabrynda mongollaryň esasy güýçleri Amyderýadan geçip, yzyna, Mongolystan tarapa ugraýar. Olar basyp alan ýurtlaryndan talanan hazynalary, ýesirleri öz ýany bilen äkidipdirler. Mongollar indi ençeme ýyldan bäri hyzmat edip ýören Horezmli täjir, Mahmyt Ýalawajy Çingiz han Merkezi Aziýanyň hökümdary edip goýupdyr.

Ýurdumyzyň ilaty mongol basybalyjylarynyň häkimligine doly boýun bolmandyr. Olar bu döwürde esasan Jelal-ed-Diniň öz hökümdary we harby serkerdesi hökmünde ykrar edipdirler. Jelal-ed-Din bolsa Hindistanda üç ýyllap bolan döwründe, birnäçe emiri özüne tabyn edip, öz adyndan kümüş we altyn pullar çykardypdyr. Soňra Demirgazyk Eýranda mekan tutup, mongollara garşy göreşe taýýarlyk görüpdir.

3. Türkmenistan Hulaguwlar döwletiniň we Altyn Ordanyň gol astynda.

Çingiz han ölendenden soň, onuň ogly Ugedey (1227-41) kagan bolýar. Ol Merkezi Aziýada Mongol hökümdarlygyny pugtalandyrmak üçin Horasana we Günübatar Eýrana goşun sürýär. Oňa Çingiz hanyň ozalky ýarag göterijisi Çormagyn baştutanlyk edipdir. Ol 1228-nji ýylda ilki 30-40 müňlük goşun alyp, Horasanyň içinden otdur gylç bilen geçýär, soňra Demirgazyk – Günübatar Eýranda Jelal-ed-Dine garşy gazaply urşa girişýär. Uruşda taraplaryň hiçisi hem birbada uly üstünlik gazanyp bilmeýär, ýöne ahyr soňy Jelal-ed-Din Azerbaýjana tarap yza çekilmäge mejbur bolýar.

Mongollara garşy göreşi dowam etdirmek üçin Jelal-ed-Din Zakafkazýede güýçli döwleti döretmäge synanyşýar, emma onuň gazaply hökümdarlygy gruzinlere ýaramandyr. Gruzinleriň Jelal-ed-Dini Azerbajandan gysyp çykarmaga eden synanyşygy şowsuz gutarýar we Garniň (Demirgazyk Ermenistanda) ýanyndaky söweşde 20 müň gruzin esgeri gyrylýar. Şu ýeňişden soň Azerbaýjanyň, Gruziýanyň, Şirwanyň territoriýasy doly Jelal-ed-Diniň gol astyna geçýär.

Gruziýada Jelal-ed-Din öz adyndan zikgelenen metal pul çykardýar. Mongol basybalyjylaryna garşy göreşde Zakafkazýäniň ýerli ilaty ilkinjy Jelal ed-Dine uly ynam bildiripdir. Jelal ed-Din Kafkazdaky we Kiçi Aziýadaky döwletlere öz wassaly hökmünde garapdyr. Tabyň bolmak islemeýänlerden gazaply öç alypdyr.

Bu bolsa garaşly ýerli ilatyň oňa garşy göreşmegine getiripdir. Şeýlelikde, oňa Zakafkazýede merkezleşen bitewi güýçli döwlet döretmek başartmandyr. Jelal-ed-Dine bolan ynanyň gaçmagy mongollara garşy duran güýçleri gowşadypdyr.

Şol wagtda mongollaryň esasy güýçleri Yrakda eken. Jelal-ed-Din güýjüniň dagynyk pursadyny oňaylap, mongol goşunlary oňa güýçli zarba urýar. Jelal-ed-Dine goňşy welaýatlardan hiç hili kömek bolmaýar, has-da beteri, olaryň käbiri döňüklik edip, mongollaryň tarapyna geçýär. Jelal-ed-Din Ysphyanda Amid galasynyň ýanynda tötänlikden kürtleriň eline düşýär. We 1231-nji ýylyň awgustynda öldürilýär. Şeýlelikde, Horezmşah döwletiniň Anuş teginler dinastiýasy ýaşamagyna bes edýär.

Mongollaryň talançylykly çozuşy türkmenleriň jemgyýetçilik gurluşyny we ýer eýeçiliginiň esaslaryny düýpli üýtgedip bilmedik bolsa-da, onuň öndüriji güýçlerine uly zyýan ýetirdi. Ykdysady we medeni ösüş gorkup-şidilmedik derejede yza tesdirildi. Demirgazyk Türkmenistanyň we Murgap oazisiniň ösen suwaryş desgalary weýran edildi. Kopetdagiň etegindäki zolagyň ilaty uly zyýan çekdi.

Ilatyň köpüsi rehimsizlik bilen gyryldy, elinden hünär gelýänler, esasanam senetçiler Mongolystana ýesir äkidildi. Basybalyjylaryň adamlary köpçülikleýin gyrmagy we gulçulyga äkitmegi netijesinde ilatyň sany ep-esli derejede azalypdyr. Mongol goşunynyň wagşyçlygyny taryhçy Jüweýni obrazly şeýle beýan edipdir! “Ozal haýsy bir etrapda 100 müň adamly ilat bolsa, indi şol ýerde 100 adamam galmandyr”.

Ýüpek ýolunyň täsiri pese gaçýar. Munuň özi ekerançylygyň, şäherleriniň, senetçiligiň, söwdanyň soňky birnäçe asyrlaryň dowamynda pese gaçmagyna getiripdir. Şu döwürde Türkmenistanyň ilatynyň häzirki zaman etnik

düzümi döreyär. Şol bir wagtda Mongol hanlarynyň we olara gulluga geçen ýerli han-begleriň rehimsiz eden-etdiliği ilatyň gaçyp-gutulmak ýoluny gözlemäge mejbur edipdir. Türkmen taýpalarynyň aglabasy Merkezi Aziýanyň, Eýranyň territoriýasyny terk edip, Kiçi Aziýa atlanypdyr. Taryhy çeşmeleriň habar bermegine görä, gaýy taýpasy Ankaranyň golaýyndaky Garadagyny sebitlerine göçüpdir. Horasandaky, Balhdaky taýpa-tireleriň käbiri Azerbaýjana we Ruma gidipdir. Umuman mongol zulumyndan dynmak üçin türkmenleriň bir toparynyň oturymly ýerlerini mydamalyk taşlap, Anadola (Türkýe), Owganystana, Pakistana göçüp gitmäge mejbur bolandygyny aýtmalydyrys.

Mongol basyp alyşlaryndan soň türkmen ýerleri Çingiz hanyň nesilleriniň arasynda paýlaşylýar. Demirgazyk Türkmenistan Altyn Ordanyň düzümine girýär, Günorta Türkmenistan bolsa Hulaguwlary döwletiniň gol astyna düşýär. Ýöne ýerli ilat çingizçiler häkimiýetine tabyn bolmak islemändir. 13-nji asyryň ortalrynda Horasanda, Günbatar Eýranda mongol agalygyna garşy ýerli ilatyň gozgalaňy başlanýar. Mongollaryň täze hökümdary Mengü kagan (1248-1259) bu ýerlerde öz agalygyny pugtalandyrmak üçin birnäçe gezek harby ýöriş geçirýär. Ol 1252-nji ýylda öz dogany Hulaguwy biçäk köp goşun bilen Horasana, Eýrana we Alynky Aziýa iberýär. Hulagu hanyň baştutanlygyndaky mongol goşunlary ýerli ilatyň azatlyk ugrundak göreşini rehimsizlik bilen basyp ýatyryýar. Horasanyň emiri Argun ony öňünden çykyp garşylaýar. Mongollaryň ozalky basyp alan territoriýasyndaky emirleriň köpüsi Hulagu hana tabyn bolýar.

Şeýlelikde hulaguwlaryň döwleti döreyär. 1257-58-nji ýyllarda Hulaguwlary Günbatar Eýrany, Bagdady, Zakawkaziýanyň we Siriýanyň bir bölegini basyp alypdyr.

Müşür soltanlaryna garşy söweşde şowsuzlyga sezewar bolupdyr. Umuman, Amyderýadan Müsüre çenli aralyk, şol sanda Horasan Hulaguwlary döwletiniň düzümine giripdir. Şoňa göräde Günorta Türkmenistan şol döwletiň gyra çetleri hasaplanypdyr.

1263-nji ýylda Hulagu “ilhan” (halklaryň hökümdary) tutulyny alypdyr. Bu tituly onuň oruntutanlary-da saklap galypdyr. Şonuň üçin olaryň döwleti “Ilhanlar döwleti” diýlip hem atlandyrylypdyr. Ilhanlar döwleti 1256-1335-nji ýyllar aralygynda öz bitewiligini saklap bilipdir. Ilhanlaryň köpüsi hakyt mongol serdarlary bolup, türki-mongol taýpalaryndan düzülen meýletin goşuna daýanypdyr. Hulaguwlaryň hökümdarlyk eden döwründe Günorta Türkmenistanda ýaşaýan ýerli ilat mongol goşunbaşylary tarapyndan her hili zorluklara we kemsitmelere sezewar edilýär eken. Munuň üstesine-de mongollaryň Hulaguwlary we Çagataýlar uluslarynyň arasynda Türkmenistany paýlaşmak ugrundaky uzak wagtlap göreş bolupdyr. Üstesinede käbir baý toparlar hem olara garşy göreşip, köp weýrançylyklar edipdir.

XIII asyryň 90-njy ýyllarynda Hulaguwlary döwleti öz içinde sosial-ykdysady krizis bolupdyr. Oň üstesinede halk gozgalaňlary mongol han begleriniň bir bölegini pugtalandyrmak barada käbir çäreleri görmäge mejbur edipdir. Ylaýta-da Hulaguwlary döwletiniň hany Gazan han (1295-1304) döwründe birnäçe reformalar amala aşyrylýär. Onuň iň ýakyn kömekçisi bolup wezir Reşit-ed-Din bolupdyr. Reformalaryň esasy ugry: salgytlary kadalaşdyrmak, mongol goşunlaryna paý

ýerini bermek (Ikta). Gazan hanyň özi hem Yslam dinini kabul edipdir. Bu reformalar gurply han begleriň oturymly hojalyk we şäherler bilen baglanyşykly toparyny kanagatlandyran hem bolsa, harby-çarwa han begleri kanagatlandyrmadyr.

Netijede, olar 1318-nji ýylda Reşit-ed-Dini öz uly ogly bilen bilelikde jezalandyryp öldüripdirler.

Üznüksiz özara uruşlar Hulaguwlar döwletini gowşadýar. Bu ýagdaýdan Çagataý ulusynyň we Altyn Ordanyň hanlary peýdalanydylar. Netijede, 1354-nji ýylda Hulaguwlar döwleti dargaýar, Horasan bolsa Altyn Ordanyň hany Jany begiň gol astyna geçýär. XIII asyryň ortalarynda türkmen taýpalary mongollaryň Juçi ulusynyň iň uzakdaky we çetdäki welaýatlarynda ýaşapdyr. (Demirgazyk we Günorta Türkmenistan). Bu ýerde Mongol talançylaryndan halas bolmak üçin goňşy welaýatlardan gaçyp gelen ilat ýaşapdyr. Şeýlelikde Üstýurtda, Mangyşlakda türkmen taýpalarynyň köpüsi jemlenipdir.

Aýratynda Wezir, Şemahala we Adak şäherleriniň töwereklerinde oturymly hojalyklar peýda bolupdyr.

Mongol basybalyjylary tarapyndan harabaçylyga öwrülen Gürgenç XIII asyrdan başlap Merkezi Aziýa hem-de Hytaýyň harytlarynyň esasy bölegi Ýewropa ýurtlaryna hut şu ýol bilen äkidilipdir. 1333-nji ýylda Horezme gelen arap syýahatçysy Ibn-Batut Gürgenjiň tarypyny ýetiripdir. Italiýa syýahatçysy Pegallottiň aýtmagyna görä, Ýewropa täjiri Gürgençden aňry gitmesede bolýan eken, çünki ol özüni guzyklandyryýan Aziýa harytlarynyň hemmesini Gürgenç bazarlaryndan tapypdyr.

Özbek hanyň (1312-42) döwründe Altyn Ordanyň kuwwaty has hem güýçlenýär. Onuň ogly Jany beg (1342-57) mahalynda Horasan basylyp alynýar. Balkan daglaryndaky, Demirgazyk garagumdaky, Ustýurtdaky türkmenler Jany bege tabyn bolmaga mejbur bolupdyr. Onuň ogly Berdi begiň (1357-61) uzaga çekmedik hökümdarlygyndan soň Altyn Ordada ýene gandöküşikli öz ara uruşlar başlanýar. Şu çylşyrymly ýagdaýda ýerli ilatyň mongol zulumyna garşy göreşi täzedan möwç alypdyr. Balkanda Uzboýyň töwereginde ýaşayan türkmenler mongol agalagyny ykrar etmän ugraýar. Munuň özi hakykat ýüzünde Horezmiň täzedan döreýändigini, aňladypdyr. Eýýäm XIV asyryň 60-nji ýyllarynda Horezm doly özbaşdaklyk gazanýar we Altyn Ordany ykrar etmeýär. Uruşlar netijesinde ysgyndan gaçan Altyn Orda Teýmirileriň ýörişlerini yzyna serpiktirip bilmeýär. Mongol zulumynyň soňuna çykylyar.

4-nji sapak. – 2 sagat
Türkmenistan Teýmiriler döwründe.

MEÝILNAMA

1. Teýmirleňiň Kyýat şäherini eýelemegi.
2. Türkmenistan Teýmirileriň imperiýasynyň düzüminde.

Türkmenistanyň XIV-XV asyrlardaky taryhy Orta Gündogaryň taryhynda uly yz galdyran Teýmirleň we onuň oruntutarlary bilen baglanyşyklydyr. Ol asly sopy dinastiýasyna degişli halajy taýpasynyň Hajy barlas urugyndan bolan han – beglerinden bolupdyr. Ol 1336 ýylyň anpelinde Mawerenahryň Keş (Hährisabz) şäherinde eneden bolýar. Emir Teýmiriň sözlerine görä, dogulmazynyň öň ýanynda, ýerli metjidiň ymany onuň kakasy Tarakaýa, ýakyn wagtlarda oglunyň boljakdygyny we ol oglanyň öz gylyjy bilen bütin dünýäni basyp alyp, yslamy ýaýratjakdygyny, şol sebäpden hem täze doglan çaganyň terbiýesi, bilimi we Gurhany özleşdirmegi üçin hiç zady gaýgymaly däldigini aýdýar. Ol Syh Şemşeddiniň medresesinde okap Hafiz ul-Kur-an “(Gurhany okaýjy) diýen hormatly derejäni alýar. Ol örän zehinli”, ýatkeş, arap, pars Şahyrlarynyň köpüsiniň goşgularyny ýatdan bilýän ylymly adam bolupdyr.

Teýmirleň çingizçiler urugyndan bolmansoň özüne han diýdirip bilmändir, oňa diňe emir diýipdirler, biraz soňra Gürgen (ýagny hanyň giýewi) adyny alýar, sebäbi ol emir Hüseyin öleniden soňra, onuň aýaly Mawerenahryň Çagataý ulyşyndan bolan iň soňky hökümdary Çingizçi Gazanhanyň gyzy Saraý Mülk hanyma öýlenip bu dinastiýanyň agzasy bolýar.

Onuň bir aýagy agsak eken. Şonuň üçin hem oňa Teýmirleň (leň parsça “agsak” diýmek) diýipdirler. Bu hakynda birnäçe rowaýatlar bar. (ejesiniň göwresinde wagty agsak bolşy). Taryhda onuň agsak lakamynyň döremegine lebaply türkmenleriň sebäp bolandygy barada maglumatlar bar. (alamançylyga gelýän eken). Şeýle ýörişleriň birinde Lebapda ony tutup aýagyny döwüpdiler. Başga bir gürründe ol 1362-nji ýylda Mary türkmenleri tarapyndan ýesir alynýar we gadymy Mahan obasynda 62 günläp zyndanda ýatýar. Şol gezekki söweşde Teýmire degen ok ýaýyň oklary onuň sag eline we sag aýagyna şikes ýetirýär. Şu obadaky sanjary urugynyň kethudasy Aly begiň Teýmire rehimi inip ony tussaglykdan boşadýar. Mahanyň gurply baýy Mübäreksa Teýmiri we onuň ýoldaşy Hüseyini ýol `puly bilen üpjün edýär. Teýmirleň häkimlik ugrundaky göreşini dowam etdiripdir. Ol 1370-nji ýylda Samarkantda şa tagtyna çykan soňam türkmenleriň garşysyna edýän zalymlygyny bes etmän, gaýtam ýygjamladýar, onuň leşgerleri, Lebap, Ahal, Mary türkmenleriniň üstüne ençeme ýörişler geçirýärler.

Teýmirleň Amyderýanyň sag kenaryny özüne garaşly etjek bolup oňa telim gezek çozandygy barasynda taryhy maglumatlar şaýatlyk edýär. Muňa ölkedäki käbir ýer-ýurt atlary hem güwä geçýär. Jeýhunýň sag kenarynda, Kerkiçe şäherçesiniň 15-20 km gündogarynda ýerleşen gyrlaç daglary Küregen dagy

diýilýär. Ol Teýmirleňiň Küregen (köregen, köreken) diýen lakamy boýunça at alypdyr. Bu dagyň Dostluk şäherçesiniň edil gündogarynda ýerleşen uly böleginiň Pulzyndan (ýagny köprüli, basgançakly zyndan) ady hem Teýmirleňiň zyndany bolandygy aýdylýar. Öň bu ýerde ýerasty jaýlar bolup, olaryň düýbüne çenli köwme basgançaklar arkaly düşüp bolýan eken...

Teýmirleňiň çendenaşa gazabyna uçran il Horezm döwletiniň şol wagtky paýtagty Ürgenç şäheridir. Bu şäherde ýaşaýan boýnegmezek ilatyň üstüne Teýmirleň 1372, 1373, 1376, 1379, 1388 ý.ý. baş gezek ýöriş edýär. 1388 ýylda eden ahyrky, başnji ýörişinde ol şäheri gabap, hünärmentlerden beýleki ähli ilatyny uçdan tutma gyryp, metjit-medreseden we mukaddes şahslaryň mazarlarynyň üstüne gurlan binalardan beýleki ähli jaýlary ýumurdýar, şäheriň ornuny sürdürüp ýerine-de arpa ekdirýär. Belki gazaply Teýmirleň türkmenlere garşy bu zalymlygyny özüniň döwlen aýagy üçin ar almak niýeti bilen eden bolmegy hem mümkin.

Teýmirleň Günorta Türkmenistana hem birnäçe gezek talaňçylykly ýörişler geçirýär. Ol 1381-nji ýylda Keleti, Merwi, Nusaýy dolandyran Aly begi we Gürgeni, Mazanderany, Dehistany öz häkimiýeti astynda saklan emir Welini özüne boýun egdiripdir. Tizara Aly beg we emir Weli ýene-de Teýmirleňe garşy çykyş edipdirler. Bu bolsa 1382-nji ýylda Horasanyň üstüne Teýmirleňiň täze ýöriş etmegine getiripdir. Ol bu ýerleri basyp alyp Aly begi jezalandyryp öldürýär. Gözgalana gatnaşan türkmen taýpalarynyň käbiri, esasan hem jangurbany tiresi Daşkendiň töwereklerine göçürilýär. Teýmirleň 1384 ý. Sarahs, Abywert, Nusaý we Durun şäherleriniň üstünden geçip, Gürgeni we Mazanderany, Ferdöwsiniň watany bolan Tus şäherini (Tahtabazar) basyp alypdyr. Şeýlelikde Günorta Türkmenistanyň territoriýasy Teýmirleňiň imperiýasynyň düzümine giripdir.

Teýmirleňiň harby güýjüniň esasy bölegini çarwa taýpalardan bolan meýletin goşun düzüpdir.

Ol dura-bara öz töweregine oňar at-ýarag bilen üpjün edilen otrýad ýygnap, kerwen ýollaryny kesip ýa-da goňşulykda ýerleşen obalaryň üstüne çozup, alamançylyk edipdir. Türki we täjik dillerini gowy bileni üçin, özüniň batyrlıgy, edermenligi, jomartlygy bilen onuň serdar bolarlyk häsiýetleri ýüze çykýar we töweregindäki ýaranlary günsaýyn köpeliş başlaýar, owazasy bütün Kaşkaderýa boýlaryna ýaýraýar. Ol ýerli käbir häkimleriň harby gullugynda gezip eýýäm 25 ýaşynda bir tümeniň – welaýatyň emiri bolýar. Goňşulykda ýaşaýan emir Huseýin bilen dostlaşýar, onuň uýasyna öýlenýär we köplenç bile hereket edip, ikisi-de güýçlenipdirler.

Söweş wagty Teýmir agyr ýaralanýar, sag eli ysmaz bolýar, sag aýagy bilen bolsa tä ölinça agsap gezmeli bolýar. Şundanam oňa Teýmirleň ýagny aýagy agsak ady galýar, ýewropalylar bolsa onuň adyny özleriçe Tamerlan diýip tutupdyrlar. Ine Teýmiriň Teýmirleň. Tamerlan adyny alyş şeýle bolýar. Şu at bilen onuň owazasy meşhur basybalyjy serkerde hökmünde soňra bütün dünýä ýaýrady.

Teýmir bilen Huseýin bileleşip Mawerannahryň häkimi Ylýas Hojany kowup, Samarkandy we Buharany eýeleýärler. Emma 1365-nji ýylda Ylýas Hoja goşun toplam yzyna gelýär. Teýmir bilen Huseýin hem öz goşunlary bilen onuň oňünden çykyp, söweş edýärler. Edil baş söweş başlananda güýçli jala gelip, atlar taýyp

ýykylýardy, adamlar palçyga-laýa bulaşyp, başagaý bolupdyr. Şonuň üçin hem bu sowşe “Laýly sowşe” ady galýar. Sowşede Hüseýniň goşunlary ýaýdanmaçlyk edeni üçin, Ylýas Hoja üstün çykýar. Teýmirleň galanja goşunlary bilen zordan gaçyp gutulýar we ýüzüniň ugruna Samarkandy, Buharany başyna taşlap, Hüseýin bilen bile Amyderýadan geçip, Balhda gizlenipdirler.

Samarkandyň ilatynyň Ylýas Hojanyň goşunlaryndan üstün çykandygy baradaky habar ýurdy başyna taşlap gaçan iki emire – Teýmirleň bilen Huseýine baryp ýetýär. Olar gysyny-gyslap ýaz ýene bile Samarkanda gelipdirler. Şeýlelikde, Teýmir bilen Hüseýin ýene-de Samarkandy eýeläpdirler. Bu waka 1366-njy ýylyň ýazynda bolupdy.

Eýýäm şol döwürde Teýmir bilen Hüseýin ikisi bir – birlerine päsgelçilik berýändiglerini duýardylar. “Iki goçuň kellesi bir gazanda gaýnamaz” diýen nakyla eýerip, bularyň ikisi Mawerannahra sygman başladylar. Huseýin Balh şäherine çekilip, şonuň içki galasyny berkidip başlady ähli emlägini şol ýere ýygnady, köp ýarag toplady. Teýmir bu işlerden el çekmegini haýyş edýärdi emma Hüseýin onuň haýyşyna pitiwa bermändir. Şonuň üçin Teýmir öňürtmekçi bolýar we 1370-nji ýylda Balh, şäherini gabaýar, köp güýç sarp edip ony alýar, Hüseýni hem öldürýärler. Şeýlelikde, bütin ýaşlygyny bile geçirip, dost bolup tirkeşen, onuň uýasyna öýlenip garyndaş bolan, bilelikde hereket edip, şu derejelere ýeten Teýmirleň

Huseýinden dynýar. Öz goşunlarynyň gurultaýynda Teýmiri bütin Mawerannahryň ýeke-täk hökümdary diýip yglan edýärler. Ol Samarkandy paýtagt şähere öwürüp, şol ýerde köşk, içki we daşky galanyň diwarlaryny gurduryp başlaýar. Bu bolsa şäheri mongollar ýykandan soňky 150-ýylyň dowamynda ilkinji amala aşyrylýan gurluşyk işleridi.

1370-nji ýyldan soň Teýmirleň sähelçe wagtyň içinde Mawerannahrdaky maýdaja feodal häkimleriň hemmesini bir merkezleşdirilen döwlete birikdiripdir. Şundan soň onuň 35 ýylam dowam eden basybalyjylykly ýörişleri başlanýar. Ilki bilen Horezmiň daşyna geçip ugraýar. Altyn Ordanyň hany Berdi beg ölendenden soňra (1359 ý.) Horezm onuň düzüminden çykyp, özbaşdak bolýar. Goňrat taýpasyndan bolan Horezm hanlary ýurduň günorta çetlerindäki Çagataý ulusyna degişli bolan şäherleri özüni birikdirýär. 1372-nji ýylda Teýmirleň bu ýerleriň özüne gaýtarylyp berilmegini talap edýär. Talaby ýerine ýetirilmäni üçin 1372-1388-nji ýyllar aralygynda Teýmirleň Horezmiň üstüne baş gezek ýöriş edýär. Iň soňky ýöriş Horezm üçin tragediýa bilen gutarýar. 1387-1388-nji ýylyň gysynda Altyn Ordanyň hany Togtamyş Mawerannahryň üstüne çozanda, horezmliler onuň ýörişini goldapdyrlar. Munuň üçin Teýmirleň horezmlilere jeza bermek maksady bilen 1388-nji ýylda Ürgenji alýar, 10 günläp ony talaýar, ilatynyň köpüsini Samarkanda sürüp akidýär, şäheri ýer bilen ýegsan etmegi, ýerine-de arpa ekmegi buýurýar. Şundan soň Horezm Teýmirleň döwletiniň düzümine girip, özbaşdaklygyny ýitirýär.

Teýmirleňiň bütin ömri “ondan gelseň oňa sür, iki bakany gördüň” diýeniňki ýaly, elmydama ýörişlerde geçipdir. Horezimden gelse Eýrana, Eýrandan gelse Altyn Ordanyň üstüne, ol ýerden gelenden soň Kiçi Aziýa, Kiçi Aziýadan gelse Hindistana, Kawkaza, Russiýa, garaz, şeýdip ömrüni harby ýörişlerde geçiripdir.

Keseki ýurtlary basyp almak şol ýerlere talaň salmak, baý olja gitirmek Teýmirleňiň esasy wezipesi bolupdyr. Şu ýörişlerde Teýmiriň harby serkerdeleri, hatda onuň ýönekeý nökerleri-de zalymlyk edipdirler. Olar diňe ilaty talamak bilen oňman, eýsem adamlary azatlykdan, hatda şirin janlaryndan mahrum edipdirler. Teýmirleňiň dürli ýurtlary basyp almagy, ilaty gyrgynçylyga we talançylyga sezewar etmegi hiç bir jähtden makullap ýa-da oňlap bolmajak syýasatdyr. Ol Hyrady basyp alan badyna, bütin Horasany özüne boýun egdirýär. Soňra Eýranyň ähli ýerlerini basyp almak üçin 3 gezek ýöriş edýär. Bu üç ýörişiň üçüsem uzaga çekipdir. 1386-njy ýylda “üç ýyllyk”, 1392-nji ýylda “baş ýyllyk”, 1399-nji ýylda bolsa “ýedi ýyllyk” ýöriş edip bütin Eýrany özüne tabyn edýär.

Teýmirleňiň ömri bilen geçýär. Bir urşy tamamlap, talap alan oljalaryny, puluny, serişdesini indiki urşa taýýarlyk görmek üçin sarp edipdir. Basyp alan ýurtlarynyň ummasyz adam rezerwlerini, başga baýlyklaryny, azyk, geýim – gejimi, ýarag zapaslaryny indiki taýýarlanýan basybalyjylykly uruşlary üçin mobilizlapdyr. Onuň uzak Hindistana eden ýörişi üçin hiç bir hili syýasy ýa-da harby zerurlyk yokdy. Bu ýöriş hem edil öňküleri ýaly täze – täze ýurtlary basyp almak üçin 1398-nji ýylda başlandy, 1399-nji ýylda tamamlandy. Teýmirleň bu ummasyz baý we gözəl ýurdy basyp alýar, ony rehimsizlik bilen talaýar. Deli şäherinden we onuň töwereklerinden alyp gaýdan hazynasyny we baýlyklaryny sanap tükeder ýaly bolmandyr.

1382-1397-nji ýyllar aralygynda Teýmirleň telim- gaýta ýörişler edip Azerbaýjany, Ermenistany, Gürjistany basyp alýar. Töwrizi, Şirwany eýelän wagty aýratyn zalymlyk görkezipdir. Teýmir Kawkaz halklarynyň aňynda iň bir zalym basybalyjy hökmünde tanalýardy.

1400-nji ýylda Teýmirleň türk soltany Baýezit I bilen urşup başlaýar, Kiçi Aziýany we Ýakyn Gündogaryň ýurtlaryny basyp almak niýeti bilen Müsüre baryp ýetipdir, Siwas, Halap ýaly şäherleri boýun egdirýar. 1402-nji ýylda Ankaranyň golaýynda Teýmirleň soltan Baýazit bilen ikinji gezek aýgtyly söweş adýar. Bu söweş 1402-nji ýyla çenli dünýäde bolup geçen söweşleriň iň ulusy we aýgtylaýjy söweş bolan bolmagy mümkin. Söweşe her tarapdan 200 müňdende has artyk goşunlar gatnaşypdyr. Söweşde kuwwatly Osman imperiýasynyň soltany Baýazit I-iň goşunlary çym-pytrak bolup ýeňlipdirler. Baýazidiň özi hem ýesir düşüpdir.

Teýmirleň öz ömründe köp uruşlary başdan geçiren hem bolsa, beýle möçberdäki ummasyz urşa haýran galyp, bir beýik depäniň üstünde gurduran serperde çadyryň içinden tomaşa edip oturypdyr. Onuň ýanyna ýesir düşen soltan Baýazidi alyp gelýärler. Beýik depä ýarmaşyp çykmaly bolan soltan Baýazit çadyra girende haş-haş edip, demini iki egninden alyp, sojap durupdyr. Muňa syn edip oturan Teýmirleň gülküsini saklap bilmän “hah-hah” edip yzyny üzmän, el çarpyp gülüpdür. Bu bolsa gahary gelen soltan Baýazit: “Gülme Teýmirleň, bu gün men seniň ýesiriň bolsam, ertir, enşalla, sen meniň ýesirim bolarsyň diýär.”

Teýmirleň ýagşy gülüp keýpden çykandan soň Baýazide şeýle jogap berýär: “Seniň aýdýanyň dogry. Bu bir ykbaldyr. Belki, ertir men seniň ýesiriň bolaryn. Ýöne men başga zada haýran galyp gülýärim. Sen-ä dünýäniň ýarysyna menem ýarysyny soraýaryn. Eýsem Allatagala özüniň şunça millionlarça bendeleriniň arasynda bary-ýogy iki sany patyşa döretjek bolsa, ikimizden başga adam

tapylmadymyka diýip gülýän. Meniňa bir elim ysmaz, bir aýagym agsak, seniň hem bir gözüň kör. Allatagala patyşa etjek bolsa, heý bir gözi-başy, on iki synasy abat adam tapmadymyka diýip haýran galyp otyryn” diýýär.

Soňra Teýmirleň ýesir düşen soltan Baýazidiň degnasyna degmek üçin oňa: Bu dünýä iki patyşa köp bolýar. Şonuň üçin hem men ikinji gezek seniň üstüne gaýdyp, goşunyňy dargatdym, özüňi ýesir aldym, ýurduňam talaňa saldym. Indem bütin dünýäni bir sorasam diýen karara geldim diýýär.

Elbetde, Ankaranyň eteginde bolan aýgytly söweşde osmanly türkmenleriň imperiýasynyň ýeňilmegi, soltan Baýazidiň hem ýesir düşmegi olaryň ösmegine päsgel berdi. Konstantinoply almaga taýynlyk görüp ýören osmanlylar bu işi 50 ýyl gaýra goýmaga mejbur boldular.

Teýmirleň telim ýyllardan bäri yhlas bilen taýýarlyk görüp, göwnünde besläp iň soňky we iň uly ýöriş Hytaýa ugramalydy. Teýmiriň Hytaýa taýarlanýan hüjümi henize çenli görnüp-eşidilmedik möçberde olja almak maksady bilen geçirilmelidi. Onuň pikir edişine görä, Hytaý şu çaka çenli basylyp alnan ýurtlaryň hemmesindende baý bolmalydy. Teýmirleň oňat jemläp, mazaly taýarlan 200 müň adamdan ybarat goşuny bilen Hytaýa ýöriş edýär, ýöne 1405-nji ýylyň başynda Teýmirleň bu dünýä bilen hoşlaşýar we onuň Hytaýa ýörişi togtadylýar. Şeýlelikde, ömrüni ýolda, ýörişlerde, söweşlerde geçiren Teýmirleňe köşgi-saraýlardaky rahat ýerlerde, ýagny öýüniň dulunda ýatyp ölmek-de miýesser etmändi. Ol ýolda ölüp galýar.

Teýmirleňiň şahsyýeti örän çylşyrymly bolupdyr. Oňa diňe basybalyjy, ganhor diýip, birtaraply baha bermek nädogry bolardy. Ol Mawerannahryň şäherlerini aýratyn hem Samarkandy, Buharany, Şährisebzi ösdürmeklige köp üns beripdir, hemme basyp alan ýurtlaryndan hünärmentleri sürüp şol şäherlere getiripdir, söwdanyň ähmiýetine gowy düşünişdir. Ol Altyn Ordanyň, Horezmiň söwda merkezlerini – Saraý – Berke, Astrahan, Ürgenç ýaly şäherleri ýöne ýerden ýumurmandyr. Ýewropany, Kiçi Aziýany Hytaý bilen birleşdirýän Altyn Ordanyň we Horezmiň üstünden geçýän söwda ýolaryny sowup, Mawerannahryň üstünden geçer ýaly etmekçi bolupdyr. Mongollardan owalky zamanlarda Beýik ýüpek ýoly hakykatdan-da Mawerannahryň, Horasanyň üsti bilen geçýärdi. Teýmirleňiň esasy maksatlarynyň biri söwda boýunça dünýä kerwen ýollarynyň üstünden agalyk etmekdi Muňa-da onuň ölümi päsgel berdi.

Teýmirleň elbetde, öz zamanasynyň adamydy. Özüne ygtyýar, özgelere erk edip bilýän, güýçli şahsyň häsiýetleri we batyrlýgy bilen ýol alýan, uly harby we döwlet guramaçylyk talanty bilen tapawutlanýan adam bolupdyr. Ol basyp alan ýurtlaryny öz ogullaryna, agtyklaryna we ynamdar adamlaryna edara etmek üçin paýlap beripdir. Hyraty, Balh, Badahşan Gissar, Horezm, Yspyhan, Pars, Bagdat ýaly şäherlerdeözüne wepaly adamlary dikmekme edip oturdypdyr. Kimde-kim Teýmiriň buýrugyny ýerine ýetirmese, onuň dat gününe. Teýmiriň taýpasy barlaslar bilen bile Mawerannahra gelen mongollaryň jelaýyr taýpasyny diýenini etmäni üçin, dyr-pytrak edip dargadypdyr we olaryň adyny öçüripdir. Şol bir wagtyň özünde-de jomartlyk edip ogullaryna, agtyklaryna “Hulagu-hanyň” tagtyny, Gaznawylaryň tagtyny” peşgeş beripdir. Teýmir örän berk tertip – düzgünli, despotik häsiýetli harby rejimi döredip, bütin imperiýany, onuň

düzümindäki ozalky özbaşdaklyga ymtylýan feodal döwletleri bir merkezleşen döwlete birikdirip, hut özi edara edipdir. Onuň wassallary, ogullary, agtyklary Teýmirleň bir zat buýursa, şony hemmeden öňürti iki edip ýerine ýetirjek bolup çalşypdyrlar. Hiç kimiň Teýmiriň gazabyna duçar bolasy gelmändir.

Dünýäniň harby täliminiň taryhynda Teýmirleňe Aziýanyň we Ýewropanyň Orta asyrlarda ýaşap geçen iň meşhur serkerdeliriniň arasyndan orun berilýär. Onuň harby talanty iki ugurda, ýagny goşuny täzeçe gurmakda we oňa serkerdelik etmekde mälum bolupdyr. Teýmiriň goşunlarynyň guramaçylyk gurluşy Çingiz hanyň prinsipine laýyklykda, ýagny onluk, ýüzlük, müňlük (tümen) ulgamy esasynda düzülipdir. Emma Çingiz hanyň goşunlary köplenç göçme-çarwa taýpalardan düzülen atly goşunlar bilen bir hatarda oturymly, ekerançylyk bilen meşgul bolýan halklardan düzülen pyýada goşun bölümleri-de bolupdyr. Şäher ilaty, hünärmentler, oturymly ekerançylar Teýmiriň goşuny üçin diňe bir pyýada nökerleri däl, eýsem şol zamanyň artilleriýasyny-da, ýagny daş zyňýan, diwar ýykýan ok atýan her hili desgalary ulanmakda-da gulluk edipdirler.

Hatda nobatdaky ýörişler üçin ýygnaýan adamlar ýany bilen bir ýyllyk azygyny, menzilligini (dört-baş gün iýjek çöregini), ok-ýaýyny, 30 sany peýkamy, okdany, ýagny ok salynýan (kolçan) bilen, galkan, naýza bolmaly eken. her on adama bir çadyr, iki pil, bir kätmen, bir orak, bir palta, bir temen, 100 sany iňňe, bir-iki kültem ýüp, bir gazan, bir meşik ýa-da tulum we ş.m. zatlar bolmaly ekeni.

Garaz, her gezek uzak-uzak ýollara gidýän goşunyň ýol şaýyny mazaly tutup, soň ugralýar ekeni.

Ýygnaýan goşunyň sap-sap bolup ýöremegi üçin, her tümeniň öz emiri bolýar ekeni we öz ýerini bilmeli ekeni. Esasy güýçleriň öňünden ýoreýän awangarda “maňlaý”, onuň öňünde ýoreýän goragçylara “garawul”, razwedka üçin öňe we iki gapdala iberilýän iň batyr nökerlere “habarçy”, ýat ýerlerde ýol salgy berýän beletlere “gaçarşy” diýilýär ekeni. “Gaçarçylary” barsalar, şol ýerden tutup, öňe salypdyrlar, belet ýeri gutarandan soň, olary yzyna göýberipdirler.

Teýmiriň goşunlary üçin munça ýarag-esbasy nirede we kim taýarlaýardy diýen sorag ýüze çykýar. Teýmirleň bu meseläni çözmekde özüniň täze-täze basyp alan ýerlerinden münläp-münläp her dürli hünärmentleri sürüp, Mawerannahra getiripdir. Olaryň ýörite kwartallaryny, sehlerini, kärhanalaryny gurupdyr. Ispaniýadan gelen ilçi hem-de syýahatçy Gonzales Klawiho Teýmiriň köşgüne aýlanyp görende, şol ýerde ýesir tutulyp getirilen münlerçe ussalaryň işleýändigini, olaryň demir don (sowut), demirden telpek (şlem), ok-ýaý we ş.m. zatlar ýasap, ýyllaryň dowamynda emiriň ussahanasynda gul ýaly zähmet çekýändigini görüpdir. Şeýle ussahanalar Samarkantda, Buharada, Şährisebzde we başga ýerlerde köp bolupdyr. Ilkinji ok atýan ýaragy hem Teýmiriň zamanynda döräpdir. Teýmir 1399-njy ýylda Hindistany basyp almaga gidende, Deliniň ýanynda bolan söweş wagty hindi goşunlary “gök gümmürdedýän” topuň iň ilki sadajagörnüşlerini duşmana haýbat üçin ulanypdyrlar. Soň 1400-nji ýylda şeýle toplary Teýmirleňem Damask şäherlerini alanda Siriýada gümmürdedip ulanypdyr. Bu gümmürdili topar goşunlaryň aňyna gaty uly täsir edip, gümmürdini eşiden batlaryna gaçmak bilen, ýa-da gizlenmek bilen bolupdyrlar. Şonuň ýaly atlyýan

ýaragyň döremegi uruş täliminde ullakan bir täzelik bolup, onuň döremegine XIV asyrdaky Hytaýda dähriniň oýlanyp tapylmagy bolupdyr.

Elbetde, Teýmirleň söweşleri aýratyn gazaplylyk bilen alyp barypdyr. Onuň görkezen zalymlygyny aklamag-a beýlede dursun, oňa asla düşünmegem mümkin däl. Ysphyhanda 70 müň adamyň kellesinden minara gurdurmak. Hinditanda ýesir alnan 100 müň bigünä adamy baş söweşiň önüsyrynda gyrdyrmak ýaly ýerliksiz zalymlyga düşünmek hakykatdan-da mümkin däl. Ýa-da Owganystanda Isfizar şäherini alanda iki müň adamy gurlup duran galanyň pagsasyna palçyk ornuňa diriligine basdyrypdyr. Kiçi Aziýada Siwas şäherini alan wagty bolsa dört müň adamy diriligine ýere gömüpdür. Teýmiriň eden etmişlerini, çingizitlerden hem galmadyk zalymlygyny sanap oturmagyň hajaty ýok. Ol bu eden işleri üçin öz göwnüne teselli bermek maksady bilen şeyh-ul-yslam saklap, ondan “özüniň gylç bilen bitiren işlerini dogra bilen berkitmegi” talap edipdir. Ol okymyş we bilende adamlardan basyp alan ýa-da aljak ýurtlarynyň, ýagny parslaryň, araplaryň, türkleriň, hindileriň, hytaýlaryň taryhy barada köp maglumatlary eşiden ekeni. Özüniň asly çingizitlerden bolmany üçin. Teýmir hiç haçan “han” titulyňy almandyr. Her näçe şöhratparazam bolsa “emir” tituly bilen oňmaly bolupdyr.

Basyp alan ýurtlarynyň hemmesinden näme gözüne ýaksa, kimiň hyzmaty gerek bolar öýtse, Teýmirleň barjasyny Mawerannahra alyp gaýdypdyr. Ol bu ýere diňe her dürli gymmatbaha zatlary daşaman, eýsem münläp – münläp ökde ussalary, hünärmentleri, nakgaşlary, hatdatlary, arhitekturlary, gurluşykçylary ýygnaýdyr we bularyň şäherlerini abadanlaşdyrmakda, Samarkandyň köşklerini gurmakda ulanypdyr.

Teýmiriň zamanasynda Samarkandyň gurluşyk işlerinde Horezmden, Ysphyhandan, Halapdan, Şirwandan, Şirazdan getirilen ussalary görmek bolýar ekeni. Bular ajaýyp köşk jaýlaryny, metjitleri, medreseleri, gümmezli mawzoleýleri, şäheriň, içindäki we daşyndaky seýil baglary, ýarag ýasalyan ussahanalary, hünärmentleriň dükanlaryny, täjirleriň kerwensaraýlaryny, köprüleri, üsti ýapyk bazarlary we başga jaýlaryny gurmakda işläpdirler.

Gurluşyk etmek Teýmirleňiň üç edip gyzygýan meselesi bolupdyr. Onuň döwründe Samarkant aýratyn üns berilýän paýtagt şäher bolupdyr. Ol özüniň ululygy, at-abraýy, owadanlygy, kaşanlygy bilen dünýädäki hemme şäherlerden ýokarda durmalydy. Ol Samarkandyň töwereginde birnäçe obalary gurduryp olara dünýä belli paýtagt şäherleriniň adyny, Bagdat, Şiraz, Sultaniýe, Dimişk(Damask), Müsür(Kair) dakyp üstünden gülüpdür. Ol Samarkant ýaly baý şäheriň ýanynda bu şäherler garyp obajyk ýaly edip görkezipdir.

Teýmirleň Samarkandyň we Mawerannahrdaky beýleki şäherleriň gurluşygyna näçe üns berenem bolsa, ençeme ymaratlary gurduranam bolsa, ol dünýä taryhyna iň bir zalym, birehem basybalyjy hökmünde girendir. Bu gurluşyk işleri, şol kaşan ymaratlar bütin Orta Gündogaryň iň kämil ussatlarynyň, hünärmentleriniň zorluk astynda çekiler zähmetini netijesidir. Has dogrusy, şol ymaratlar dürli ýurtlardan sürlüp getirilen ussat adamlaryň maslygynyň süňňüniň üstünde gurlan ymaratlardyr. Teýmirleňiň ägirt uly goşuny bolup onuň düzüminde türkmen atlylary uzak harby ýörişlere gatnaşypdyrlar. Teýmirleň birnäçe ýyllaryň dowamynda Altyn Orda bilen göreş alyp barypdyr. Şu uruşlaryň netijesinde

Ürgenç has hem dagapdyr. Basyp alan ýerlerinde ol öz serkerdelerine hanlyk derejesini beripdir. 1379 ýylda Ak Orda öz oruntutary edip Tohtamyşy belläpdir. Ýöne Tohtamyş Teýmirleňiň ynamyny ödemändir. 1380-nji ýylda Mamaý Kulikowa söweşinde ýeňilenden soň, onuň agalyk äden Altyn Ordany Tohtamyş öz gol astyna alypdyr. Ol Teýmirleňiň ynamdar adamydygyndan onuň duşmanyna öwrülipdir.

Horezmiň hökümdary Süleýman Sopy Tohtamyşa boýun bolýandygyny subut etmek üçin Tohtamyşyň ady bilen altyn pul çykarypdyr. Hat-da 1388-nji ýylda Teýmirleň Günbatara basypalyjylykly ýöriş eden mahaly Süleýman Sopy we Tohtamyş Mawerennahra çozupdyrlar. Temirleňiň howlukmçlyk bilen dolanyp gelmegi olary gaçmaga mežbur edýär. 1391-njy ýylda Altyn Orda edilen ýörişde Şyh Dawudyň ýölbaşçylygyndaky türkmen nökerleri aýratyn tapawutlanypdyr. Teýmirleň 1389-91-njy we 1394-95-njy ýyllarda birnäçe gezek basybalyjylykly ýörişler geçirip, imperiýasyny giňeldipdir. Onuň düzümine Merkezi Aziya, Altyn Orda, Türkiýe, Siriýa, Demirgazyk Afrika, Zakafkazýe, Eýran we Demirgazyk Hindistan giripdir. imperiýanyň paýtagty Samarkant şäheri bolupdyr.

Teýmirleň özüni ýeňilmez serkerde hökmünde tanatjak bolup, basyp alan ýurtlarynda erbet elhençlikler edipdir. Deli we Ysphyhan şäherleriniň ilatyndan 70 mün adamy diriligine soýulypdyr, ölenleriň kellesinden beýik minaralar gurdyrypdyr. Onuň goşunlarynyň geçip giden yzynda diňe ýakylan şäherler we obalar galypdyr. Basyp alnan ýurtlaryň iň ökde hünärli senetçilerini Mawerannahra äkidipdir. Olary Samarkant we öz doglan ýeri Keş şäherlerinde ajaýyp ymaratlar gurmakda ulanypdyr.

Teýmirleňiň imperiýasy syýasy we ykdysady taýdan mäkäm bolmandyr. 1391-nji ýylda günorta Horasanly türkmenler we oturymly ilat Tohtamyşyň tarapyna geçip, gozgalaň turuzýar. Gozgalaň Teýmirleňiň ogly Miranşa tarapyndan rehimsizlik bilen basylyp ýatyrylýar we 10 müňe golaý adam öldürilýär, olaryň kellesinden minara gurdurypdyr.

1405-nji ýylda Teýmirleň ölendenden soň, onuň imperiýasy ikä bölünýär. Olaryň birinjisine tutuş Horasan, şol sanda Günorta Türkmenistanyň ýerleri giripdir we Hyrat şäheri onuň paýtagty bolupdyr. Ol Teýmirleňiň agtygy Şahruh tarapyndan dolandyrylypdyr. Ikinjisine Mawerannahr we Horezm ýerleri degişli bolup, Samarkant şäheri onuň paýtagtyna öwrülipdir. Bu ýerleri Şahruhyň ogly Ulugbeg dolandyrypdyr. Teýmirleňiň nesilleriniň arasynda häkimiýet ugrundaky özara göreşler imperiýany gowşadan hem bolsa, 1507-nji ýyla çenli basylyp alnan ýerlerde olaryň täsiri saklanyp galypdyr.

Şahruhyň Horasany dolandyran döwründe (1405-47) önümçilik gatnaşyklarynda, ekerençylykda we şäher senetçiliginde käbir üstünlik gazanylypdyr. Döwleti dolandyrmakda Şahruh harby-çarwa han-begleri dälde, esasan ilatyň ekerençylyk we söwda bilen baglanşykly toparlaryna daýanypdyr. Şonuň üçin hem mongollar tarapyndan ýumrulan Merw oazisiniň suwaryş sistemalaryny dikeltmek işleri geçirilipdir. 1410 –njy ýylda Murgap derýasyndaky bendi dikeltmek başlanýar. Munuň özi ekerençylygy birneme janlandyrýar. Şol döwürde Merw oazisinde ösdüriliip ýetişdirilen ýokary hilli pagta we galla Hyrada hem äkidilipdir.

Teýmirleň döwründe ekerançylygyň ösüşi garamaýak daýhanlaryň gün-güzeranyny känbir gowlaşdyrmandyr. Sebäbi, özara tozgunçylykly uruşlar, keseki basybalyjylaryň jebir-sütemleri we salynýan dürli salgytlar olaryň ýagyrnysyna ýel çaldyrmadyr. Döwletiň ýa-da aýry-aýry han – begleriň peýdasyna girizilen hyraç esasy salgyt bolupdyr. Mundan başga-da bigar (suwaryş sistemalarynda, gurluşyk işlerinde we ş.m.-leri mejbury işletmek borçlulygy), jan salgydy, mal salgydy, ýerli administrasiýany ekläp – saklamak üçin alynýan dürli görnüşli salgytlar daýhanlaryň agyr güne salypdyr.

XV asyryda Horasan daýhanlarynyň köpüsiniň öz ýerlerini ekip bejermäge gurby çatmandyr. Şonuň üçin olar baý adamlaryň hojalygynda ülüşli kärendeçi bolup işläpdirler. Teýmiriler döwründe iri ýer eýeçiligi ösüpdür we onuň iň möhüm görnüşü süýürgal bolupdyr. Süýürgal miras geçýän ýer bolup, onda ilatdan salgyt ýygnamaga, bigar borçlulyga we sud – administratiw işleriniň hemmesine ýerli iri ýer eýeleriniň özi erk edipdir. Kähalatda tutuş etraplar hem, uly welaýatlar hem süýürgal edilip beriilýän eken.

Süýürgal türkmenleriň irki durmuşynda dörän sosial ykdysady gatnaşyk däldir. Ol keseki ýurtly basybalyjylaryň ornaşdyran sistemasydyr. Süýürgal boýunça, basybalyjy hökümdarlar harby-leň gatnaşyklaryna laýyklykda belle-belli nöker baştutanlaryna uly ýer böleklerini beripdirler. Olar bolsa şol ýerlerde hakyna tutma nökerleri, işledip, hökümdarlarynyň talaby boýunça gerek diýlen wagtynda atly nökerleri bilen taýýar bolmaly eken.

Mülkleriň belli bir bölegi, metçitleriň we musulman ruhanylaryň wakýf ýerleri salgyt tölemekde köp ýeňillikden peýdalanýan eken. Şol ýerleriň eýesine ýeňillikleri kanunlaşdyrýan tarhan haty gowşurylypdyr. Iri ýer eýeleriniň bähbidini goraýan salgyt sistemasy Teýmirleň döwletiniň hazynasyna gelýän girdeýjini ep-esli kemeldipdir.

Munuň owezi daýhanlara we senetçilere täze salgytlaryň salynmagynyň hasabyna doldurylypdyr. Bu bolsa ilatyň aşaky sosialar gatlaklarynyň nägileligini döredip, synpy göreşiň ýitileşmegine getiripdir.

1405-06-njy ýyllarda Ogurjada (Uzboýuň Kaspiý deňzine guýýan ýeriniň golaýyndaky şäher) we Dehistanda türkmen taýpalary uly gozgalaň turzupdyrlar. Teýmiriler döwletiniň emeldarlarynyň eden-etdiligine garşy Harytda hem halk gozgalaňy bolupdyr. Olaryň hemmesi-de güýç bilen basylyp ýatyrylypdyr.

Teýmiriler döwründe Günorta Türkmenistanyň hojalygynyň az-kem ösmegi we senetçiligiň köne däpleriniň saklanyp galmagyna garamazdan, başda belleýşimiz ýaly, mongol çozuşyndan öňki derejesine ýetip bilmändir. Bu bolsa içkerki we daşarky söwdanyň pese düşmegine öz täsirini ýetiripdir.

Üstesine-de, Teýmirileriň tükeniksiz özara uruşlary we sähraly taýpalaryň çapawulçylyklary mongol zulumynyň ýetiren zyýanlaryny ýök etmäge päsgel beripdir. 1447-nji ýylda Şahruh ölendenden soň, onuň mirasdüşeri Ulugbeg bilen teýmirileriň beýleki şazadalarynyň arasynda häkimiýet ugrunda göreş başlanýar. Ulugbege Horasany elde saklamak başartmandyr.

Birnäçe weýrançylykly uruşlardan soň Harasan Teýmirleriň şazadasy Abdyl-Kasym Babyryň eline geçýär we ol Gürgende berk ornaşýar. Soňra ol Nusaýy, Ýazyry basyp alýar we 1449-njy ýylda Merwi, Hyrady eýeleýär.

Babyr ölerden (1457) soň, Horasanda han begleriň eden-etdiligi güýçlenýär. Oňa Mawerennahryň teýmirilerden bolan hökümdary Abu Seýit we Zakafkazýedäki garagoýunly türkmen taýpasynyň serdary Jahan şa gatnaşypdyrlar. Netijede, Horasany Abu Seýit tä 1468-nji ýyla çenli dolandyrýar.

Abu Seýit ölerden soň, uzaga çeken özara uruşlar netijesinde Teýmirileriň neslinden bolan soltan Hüseyin Baýkara (türkmen folklorynda – Soltansöýün) Horasanyň hökümdary bolmak başardýar. Han-begleriň arasyndaky tükeniksiz ululy – kiçili uruşlaryň bolandygyna garamazdan, soltan Hüseyin özi ölýänçe (1506), Horasany elde saklaýar. Onuň häkimiýetiniň berk bolmagynda işdeş egindeşi we baş weziri, görnükli şahyr Alyşir Nowaýy (Myraly şir, 1472-87) uly rol oýnapdyr.

Türkmen taýpalarynyň han-begleri Teýmirileriň döwletiniň emeldarlary bilen dil tapmaga, soýuz baglaşmaga mejbur bolan hem bolsa, olara doly boýun egmän, belli bir derejede özbaşdaklygyny saklap bilipdirler. Türkmen taýpalary demirgazyk tarapdan Deşti – Gypjagyň özbek çarwalarynyň çozuşlaryna häli-şindi sezewar bolupdyr. Deşti – Gypjagyň hökümdary, Juçy neslinden bolan Abyl-Haýyr (1426-68) 1430-njy ýyldan naşlap Türkmenistanyň çäklerine aralaşypdyr we gysga wagtlaýyn Horezmi basyp alypdyr. Soňra özbek hany Mustafa Derýalygyň kenarlaryny hem-de Wezir şäherini eýeläpdir.

Şeýlelikde, XV asyryň rtalaryndan başlap, demirgazykdaky türkmen taýpalarynyň bir bölegi özbek hökümdarlarynyň gol astyna düşüpdür. Birneme gijräk özbek hanlary Türkmenistanyň baýleki territoriýalaryna-da aralaşyp başla

5-nji sapak. – 2 sagat
XI-XV asyrlarda Türkmenistanyň medeniyeti.

MEÝILNAMA

1. Ylmy-medeni merkezler. Ylmyň ösmegi.
2. Ibn Sina, Abu Reýhan Biruny, Omar Haýýam we başgalar .

XI – XV asyrlarda Türkmenistanyň territoriýasynda basybalyjylykly uruşlar bilen bir hatarda medeni ösüşi, ylmyň, edebiýatyň in ýokary derejä ýeten döwri diýip hem bellenýär. Şol wagtlar Türkmenistanyň territoriýasynda, Horasanda we Horezmde gelip çykyşy boýunça türkmen ya-da täleýi türkmen topragy bilen bagly bolan görnükli alymlardyr, şahyrlaryň birnäçesi ýaşap geçipdir. Şolaryň in görnükli wekilleriniň biri, asly Ürgençli Abu Ali Huseýin ibn-Abdulla, ibn-Sinadyr. Ol Gündogarda Lukman Hekim, Ýewropada Awisena ady bilen meşhurdyr. Ibn Sina filosof hem hekim hökmünde dünýä medeniýetinde ägirt uly goşant goşan beýik şahsyýetleriň biridir.

Ibn Sina ylmyň dürli ugurlaryna degişli in köp kitap ýazan alym hasap edilýär. Käbir alymlaryň pikirine, ol arap dilinde 456, pars dilinde-de 23 eser döredipdir. Olaryň 240-sy biziň döwrimize gelip ýetip, şol eserleriň 150-si pelsepä, 40-sy lukmançylyga, 50-si bolsa beýleki ylmlara degişlidir. Şolaryň arasynda akyldaryň “Sagalmak”, “Halas bolmak”, “Gündogarlylaryň mantygy”, “Danyşnama”, “Görkezmeler we maslahatlar”, “Tebipçilik ylmyň kanunlary” ýaly meşhur eserler bar. Akyldaryň “Ýeňişnama” eseri onuň Gündogarda söýlup okalan eserleriniň biridir. Oňa müňden gowrak keselleri bejermek başardypdyr. Ol 980-1037 ýyllar aralygynda ýaşapdyr.

Onuň “Tebipçilik ylmyň kanunlary” diýen eseri aýratyn şöhrata eýe bolup, birnäçe asyrlaryň dowamynda Gündogaryň we Günbataryň lukmanlary üçin gollanma bolup gelipdir. Onuň ýene-de “Şifa kitaby” (Kitap at Şifa) diýen, arap dilinde ýazylan kitaby 18 bölekden ybarat bolup, logika, fizika, matematika we metafizika bölünýär, onsoňam pars dilinde (muňa dari dili hem diýilýär) ýazylan “Bilim kitabydyr”. (“Danyşnama” diýen kitabydyr), bu dil täjik we pars halklarynyň edebi diline öwürlipdir. 1017-nji ýylda Ibn-Sina Ürgençden gitmeli boludyr. Ol birnäçe wagtlap Nusaýda, Abywertde ýaşapdyr. Merw şäheri şol wagtlap alymlaryň mekany bolupdyr, bu ýerde 10 sany uly kitaphana bolupdyr, bu hakda arap geografy Ýakut ýazypdyr.

Gündogaryň beýik akyldarlarynyň biri Abu Reýhan Muhammet ibn Ahmet al-Biruni (4 Ruhnama aýy 973-1048) ýaşapdyr. Biruniniň döredijiligi ähli döwürler üçin hem progresiwligini ýitirmän gelipdir. Onuň pikir edişi, paýhasy, ylmy dünýä garaýşy öz döwründen has öňe gidipdir. Ol ýaşlygynda arap, pars, grek, hindi dillerini bilipdir. Onuň gün sistemasynyň ýerleşşi Kopernikden birnäçe asyr öň açypdyr. Onuň işleriniň dini taglymaty puja çykaryny üçin XIX asyra çenli öwrenilmändir. Biruni matematikanyň in ýönekeý hem ajaýyp çözgütlerini oýlap tapypdyr. Ol ýaşlygynda Ibn Yragyň elinde terbiýelinýär. Ol Ibn Yragyň maslahaty bilen Yewklidiň “Başlangyç” (Gözbaş), Diofantyň “Arifmetika”, Geronyň

“Mehanika”, Bagdatly doganlar Musanyň, Sabyt Ibn Kurrynyň, Batganyň hem Kindiniň traktatlaryny, orta aziýaly matematikler hem-de astronomlar Jöwheriniň (Farapdan), Ahmet Ibn Muhammediň (Ferganadan), Habaş Hasaplaýjynyň (Merwden) ylmy işlerini öwrenipdir.

Biruni 995-nji ýylda, ýagny 22 ýaşynyň içinde Ýeriň globusyny ýasapdyr. Bu globus diňe bir Gündogarda däl, eýsem bütin dünýäde-de ilkinji Ýer Globusydyr. Ýewropada bolsa şunuň ýaly globus “Ýer almasy” diýen at bilen diňe 1492-nji ýylda peýda bolupdyr. 1995-nji ýylda Biruniniň döreden globusyna 1000 ýyl boldy. Şunça wagtyň gelmegine garamazdan, ol globusyň ähmiýeti artmasa kemelenok. 995-nji ýylda Biruni Peý (Tähran) şäherine göçüp gitmäge mežbur bolýar. Bu ýerde ol iki ýylap bir söwdagäriňkide ýaşapdyr. Horezmşa Mamunyň aradan çykmagy bilen Biruni ýene-de Horezme gaýdyp gelipdir.

Gürgençde ýaşan döwründe ylmy işleriň azyndan 15-sini ýazypdyr. 6 ýylyň içinde şunça iş diýseň önümlü işlemekdir.

Olardan “Astronomiýanyň açary” we “Hronologiýa” kitaby uly ähmiýete eýedir.

XI asyryň başynda türkmen topragyna, ýagny häzirki Köneürgenje akyldarlaryň uly topary ýygnanypdyr. Horezmşa Mamun ylma uly sarpa goýupdyr. Onuň köşgünde görnükli alymlar, Biruni, Ibn-Yrak, Abu Sähl Mäsihi, Abulhaýyr Ibn-Hummar, Ibn-Sina işläpdir.

1009-njy ýylda Horezmiň şasy Aly Ibn Mamunyň aradan çykmagy, onuň dogany Abulapbas Mamunyň tagta geçmegi olaryň ylmy işlerini dowam etdirmegine päsgel bermändir. Ol hem agasy ýaly alymlary goldapdyr. “Mamunyň akademiýasy” ady bilen ylymlar köşgüni döredipdir.

Abulapbas aradan çykandan soň, Mahmyt Gaznawy Gürgenji basyp alypdyr we alymlaryň Gazna şäherine göçmegini talap edipdir. Mahmyt Gaznawy jeňparazlygynyň üstesine hem örän betgüman adam bolupdyr. Ol hiç kime ynanmandyr. Alymlardan, şahyrlardan diňe onuň islegi boýunça hereket etmegi açykdan-açyk talap edipdir. Şonuň üçin hem hökümdar bilen akyldaryň arasynda häli-şindi düşünişmezlik bolup durupdyr, hatda Birunini zyndana taşladan wagty hem bolupdyr. Ol bu hakda “Hindistan” diýen kitabynda ýazypdyr. 1025-nji ýylda “Geodeziýa” kitaby, “Hordalar”, 1030 ýylda “Ýyldyzlar hakynda ylym” diýen kitaby ýazyp gutarypdyr.

Mälim bolşy ýaly, Birunynyň aýalam bolmandyr, çaga-çygasy-da. Şonuň üçinem ol öz galamyndan çykan ylmy işlerini hem beýleki eserlerini özperzendi hasap edipdir.

XI-XIII asyrlarda Türkmenistanda dünýä belli alymlaryň başga-da uly topary ýaşapdyr. Şolaryň biri Omar Haýam Nişapury (1040-1122) aýratyn orun tutýar. Ol ilkinjy Nuşapurda, soňra ylymyň merkezi bolan Balhda, Merwde, Samarkantda okapdyr we işläpdir. Omar Haýam matematika, astronomiýa, filosofiýa ylymlary boýunça meşhur alym bolupdyr. Haýam özüniň “Algebra traktaty” (Risaleýe, jebr) diýen eserinde dogruçylygy gizleýän, ylym babatynda aldawçylyga, şöhratparazlyga ýüz urýan adamlary tankytlapdyr. Ol özüniň filosofik garaýyşlarynda esasy söýgi, ynsynyň belent mertebesi, dünýäde tutýan orny, bagtly durmuş hakyndaky arzuwlary belent owaz bilen ýaňlaýar:

Adamzatdyr ähli mahlugyň başy,
Zyýadadyr onuň akyly, huşy,
Dünýä tegelegi bir ýüzük bolsa,
Ynsandyr bezegi zynaty gaşy.

1074-75-nji ýyllarda Omar Haýam gadymy Marynyň obseratoriýasynda astronom bolup işläpdir. Şol ýyl Mälik şa Haýama täze kalendar düzmegi tabşyrypdyr. Aý kalendar bilen işlemegiň köp ýalňyşlyklary döredýändigine görä, Haýam täze oňaly takyk gün kalendaryny düzüp uly şöhrat gazanypdyr. Bu kalendar öňkä görä ýylda 7 sekunt dogry bolupdyr.

Haýam jemgyýetçilik durmuşynda dowam edýän adalatsyzlygyň, zulумыň, nadanlygyň ýök edilmegini, ynsanyň işretli durmuşynda ýaşamagyny arzuw edipdir. Ol jemgyýetçilik durmuşyny täzedan gurmaga meniň kuwwatym ýetsedi, onda men, hemme adamlar öz arzuwlaryna ýeter, ýaly, täze dünýäni guradym diýipdir.

Jahana ýetsedi mendäki kuwwat,
Bu harap düzgüni ederdim berbat,
Ýañadan salardym şeýle bir dünýä,
Adamlar islegine ýeterdi aňsat.

Dini we din wekillerini güýçli tankyda sezewar edip olary paş edeni üçin ruhanylar ony ýigrenipdirler. OlarHaýamy inçeme gezek ýök etmäge synanyşypdyrlar. Soňky gezek onuň başyna ölüm howpy abananda ol Kābā Haja gidip gelip, ölüm jezasyndan halas bolýar. Haýam ýökary derejeli häkim toparynyň wekillerini hem paş edýär:

Eý şäher kazysy, biz sizden işli,
Şeýle meslikde, hem sizlerden huşly,
Siz adam ganyny, biz üzüm suwun,
Dogryňy aýt, içmekde haýsymyz güýçli?

Asly Maryly, görmüklü taryhçy Abu-Seýit as-Samany (1113-67) ýaşap geçipdir. Onuň ata-babalary hem alymlar toparyna degişli eken. As-Samany arap dilinde 40-dan gowrak eser döredipdir. Ol Bagdadyň, Merwiň taryhyna, geografiýasyna degişli 20 tomadan gowrak eserleriň hem awtorydyr. Olaryň köpüsi biziň günlerimize çenli ýetmändir.

Asly Nusaýly Muhammet ibn Ahmet an-Nesewi mongol çozuşynyň pajygaly wakalaryny giňişleýin beýan eden awtorlaryň biridir. Ol Jelal ed-Din Meňburnuň mürzesi, işdeş egindeşi bolup, özem wakalaryň janly şaýadydyr, çünki olara gatnaşypdyr.

Gürgençde Horezm şasy Tekeşiň köşgünde işläp alym Fahr ed-Din ar-Razy 1179-njy ýyda “Ylymlar ýygynyndasy” diýen ensiklopedik eserini ýazyp gutarypdyr. Bu eser ylymlaryň 57 pudagyny öz içine alypdyr. Geograf Muhammet ibn Hajyp Bekran bolsa dünýä kartasyny we oňa umumylaşdyrylan tekstleri düzüpdir. Horezmli alym Mahmyt al Jagmyňny al-Horezmi (1221-nji ýylda aradan çykyppdyr) “Astronomiýa barada saýlanan eser” diýen traktaty düzüpdir.

Hoja Ahmet Ýasawy edebiýat we din babatynda sarpasy belent tutulan şahsyýetleriň biridir. Ol 1103-nji ýylda Gazagystanyň Seýram obasynda eneden dogulýar. Ol ilki Ýassy şäherinde dini mekdepde, soňra Buharada Hoja Ýusup

Hemedanydan sapak alýar. Sopusylyk ýöly barada ol “Fakyrnama” atly kassa eserini döredipdir. Pir derejesine ýeten Hoja Ahmet Ýasawy 63 ýaşynda, 1166-njy ýylda: “Muhammet aleyjissalamyň ömründen artyk ömür sürjek däl” diýip, ýerini aşagyndaky otagda ýene 62 ýaşapdyr we jemi 125 ýaşap dünýäden ötüpdir.

Hoja Ahmet Ýasawy dünýäden ötenden soň, halk içinde onuň adyny “Hezreti Soltan owlüýä” diýip tutup başlapdyrlar. Onuň ady we hikmetleri Merkezi Aziýada, Eýranda, Azerbaýjanda, Arabystanda meşhurlyga eýe bolýar. Hatda Teýmirleň Hoja Ahmet Ýasawynyň pirligine, pähim-paýhasly hikmetlerine hormat goýupdyr hem-de onuň gubrunyň üstüne ajaýyp gümmez gurdurypdyr.

Merkezi Aziýada yslam dinini ýaýratmakda Hoja Ahmet Ýasawy bilen bäsleşjek pir bolmandyr. Şonuň üçin halk arasynda “Medinede Muhammet, Türküstanda Hoja Ahmet” diýen pähim döräpdir.

Umuman aýadanda, türkmen halkynyň kemala gelen döwründe türkmen topragynda medeniýetiň hemme taraplaýyn ösändigine şaýatlyk edýär.

Abu Nasr al-Faraby. Asly orta Aziýaly türkmenlerden bolan Abu Nasr al Faraby (ölen ýyly 950 ý.) Gündogar filosofiýa ylmyny ýokary derejä ýetiren alym. Onuň ylymda bitiren iň uly hyzmatlarynyň biri gadymyýetiň filosofiki mirasyny ýygnap, şony gaýtadan dikeldip, ylmyň hazynasyna goşandygydyr. Mundan başga-da al Faraby beýik Grek filosofi Aristoteliň “Metafizika” diýen meşhur ylmy işini düşündirmekde, şonuň düýp mazmunyny açyp görkezmekde uly iş bitirendir. Al Faraba çenli Aristoteliň ylmy mirasyny bütün Ýewropa diňe arap dilinde ýazylan filosofiki eserleriň üsti bilen öwrenýärdi. Ibn-Sina ýaş wagty Aristoteliň “Metafizikasyny” näçe okasa-da düşünmändir. Haçan-da ol Buharanyň kitp bazarynda al-Farabynyň kitabyňy satyn alyp, şony okanda, onuň gözi açylypdyr.

Al Farabynyň Aristoteliň eseri boýunça ýazan düşündirişleri Ibn-Sina üçin ylmy açyş bolupdyr. Aristotel beýik grek filosofi we ensiklopedik alymy bolupdyr.

Al Faraby Aristoteliň işlerini öwrenmek we ony düşündirmek bilen çäklenmän, eýsem dünýä, äleme özüçe garapdyr, ol materiýa esasynda, tebigat tarapyndan dörändigi barada ýazypdyr.

Muhammet ibn Musa al – Horezmi. Dünýäde belli matematik bolýar. Ol IX asyrdaky ýaşap, Bagdadyň obserwatoriýasynda köp ýyllap işläpdir. Şol wagtlar Bagdat şäheri halyfatyň paýtagty bolany üçin, hemme taraplaýyn ösen şähäre öwürlipdir. Ol ýere halyfatyň dürli künjeklerinden alymlar ýygnanýardylar. Olar Yslam dininiň wekilleri bilen gapma-garşy boluşman, öz ylmy işlerini dowam etdirmäge çalyşýardylar. Horezminiň ady dünýä ylmynyň taryhyna diňe bir astronom däl, matematik hökmünde-de girdi. Onuň algebra boýunça ýazan eserleri latyn diline geçirilipdir. We Ýewropa ýurtlaryna al Horezmiň ady “Algorifmi”, “Algoritmi” ýaly ýoýulan görnüşde ýaýrapdyr. We biziň günlerimize çenli şu formada ýetipdir. Bu faktlar Horezmiň astronomiýa we matematika ylymlarynda dünýä boýunça nähili abraýynyň bolandygyny görkezýär.

Edebiýat

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserleri. T.2 - Aşgabat, 2009
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserleri. T.1 - Aşgabat, 2008
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. - Aşgabat, 2008
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. - Aşgabat, 2007
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007
7. Beýik Saparmyrat Türkmenbaýy. Mukaddes Ruhnama. Aşg. 2001 ý.
8. Ýazyjy ogly Aly. Seljuk türkmenleriniň taryhy. 2 jilt. Aşgabat, 2004.
9. Muhammet an-Nesewi. Soltan Jeleddin Meňburnuň ömür beýany. Aşgabat, 2002
10. Türkmenistanyň taryhy. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplaryna niýetlenen gysgaça okuw gollanmasy. I-nji kitap. Aşgabat, 1994.
11. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. (X-XVI asyrlar). Aşgabat 1995 ý.
12. Türkmenistanyň taryhy boýunça hrestomatiýa. Aşgabat 1992 ý.
13. B.Ýan. Çingizhan, Jeleddin. 1992 ý.
14. Annanepesow M., Atagarryýew Ýe. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1995, 39-55-nji sah
15. Агаджанов С.Г. Сельджукиды и Туркмения в вв. Ашхабад, 1973.
16. Гундогдыев О. Султаны великой Туркмено-
17. Сельджукской империи. Ашхабад, 2001.
18. Гундогдыев О. Великие полководцы средневековья в истории туркмен. Ашхабад, 1996
19. Курпалидис Г.М. Государство Великих Сельджукидов Официальные документы об Административном управлении и социально-экономических отношениях. М., 1992
20. Türkmen galalary hakyndaky rowaýatlar. Aşgabat, „Miras”, 2004
21. Türkmen taryhynda döwlet meselesi. Stambul, 1996
22. Soltan Sanjar we onuň zamanasy. Halkara ylmy maslahatyň ylmy nutuklarynyň beýany. Aşgabat, 2004
23. Meredow A. Seljuk döwletiniň edebiýatynyň taryhyndan. Aşg. 1968 ý.
24. Gordlewskiý W.A. Gosudarstwo seljukidow w Maloý Azii. L-1941 g.
25. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. (X – XVI asyrlar). Aşgabat, 1995 ý.
26. Решидеддин. Огузнама. Ашгабат, 1990
27. Ýazyjy ogly Aly. Seljuk türkmenleriniň taryhy. I-II jilt. Aşgabat, 2004.
28. Muhammet an-Nesewi. Soltan Jeleddin Meňburnuň ömür beýany. –Aşgabat, 2002.
29. Ajaýyplyklaryň düri. Aşgabat, „Miras”, 2004.
30. Emre Ý. Diwan. Aşgabat, „Miras”, 2004.

31. Jamy A. Baharystan. Aşgabat, „Miras”, 2004.
32. Mähri Hatyn. Diwan. Aşgabat, „Miras”, 2004.
33. Patşa Hoja. Gälzar. Aşgabat, „Miras”, 2004.
34. Rabguzy N. Kysasy Rabguzy (Kysasyl enbiýa). I-II jilt. Aşgabat, „Miras”, 2004.
35. Watwat R. Resmi hatlar. Aşgabat, „Miras”, 2004.
36. Ýasawy H.A. Hikmetler. Aşgabat, „Miras”, 2004.
37. Zamahşary M. Ýagşyzadalaryň bahary 1 jilt. Aşgabat, „Miras”, 2004.

5-nji tema: Türkmen taryhynyň Magtymguly eýýamy. – 10 sagat

1-nji sapak. – 2 sagat

Türkmen halkynyň dagynyklyk we baknalyk döwri. (XVI-XVII asyrlar)

1. Türkmen taýpalarynyň ýerleşşi, hojalygy we durmuş – syýasy gurluşy.
2. Türkmenleriň garaşsyzlyk ugrundaky göreşi. Aba Serdaryň gozgalaňy.
3. Türkmenleriň goňşy döwletler bilen gatnaşyklary.

1. Türkmen taýpalarynyň ýerleşşi, hojalygy we durmuş – syýasy gurluşy.

Türkmen taýpalary XVI – XVII – asyrlarda dagynyk ýagdaýda ýaşapdyr. Olaryň ýurdy Amyderýanyň boýlaryndan Kaspiý deňziniň kenarlaryna, Maňgyslakdyr, Hywa etraplaryndan Türkmen Horasan daglaryna çenli aralygy öz içine alypdyr. Olar XVI – XVII – asyrlarda esasan Uly we Kiçi Balhanda, Maňgyslakda, Kaspiý ýakalarynda, Uzboýda, Üstýurtda, Sarygamyşda, Ahalda, Merwde, Pendide, Horezmde, Lebap etraplarynda, Garagumda ýaşapdyrlar.

XVI – XVII – asyrda türkmenlerde birnäçe tire – taýpa birleşmeleri döräpdir. Olar “**içki Salyrlara**” we “**daşky Salyrlar**” diýlip bölünýän salyr, çowdur, üçil, teke-ýomut-saryk bileşmeleridir, Söýünhan, Esenhan ili we ýaka türkmenleridir.

XVI – asyrda içki salyr birleşmesini salyrlaryň ýeke özi düzüpdir. Daşky salyr birleşmesine ärsarylar, teke – ýomut, sakarlar, burkazlar giripdir. Käbir maglumatlara görä Ärsarylar we Horasan salyrlary Balhan daglarynda ýaşapdyrlar. Beýleki bir maglumatlara görä, ärsarylaryň ikinji bir topary we saryklar Maňgyslakda mekan tutupdyrlar.

XVI- asyryň ahylarynda **nogaý – türkmen urşy sebäpli 1595 ý.** Ärsarylaryň bir bölegi Maňgyslakdan gündogar taraplara süýşüpdir. Olaryň bir topary XVII – asyryň başlarynda Maňgyslakda Düýpgaragan töwereklerinde abdallar we çowdurlar goňsulykda ýaşapdyrlar. Tekeler, ýomutlar, sakarlar we burkazlar XVI-asyrda Sarygamyş kölüniň kenarlarynda, Üstýurtyň günortasynda, Garabogaz kölüniň we Kaspiý ýakalarynda ýaşapdyrlar.

Türkmenleriň üçünji bir topary çowdur birleşmesi, çowdurlar, igdirler, abdallar, bozajylar, burunjylar, arabaçylar Maňgyslakda Bozajy ýarym adalarynda, olardan günortada tä Garabogaza çenli aralykda, Kaspiý ýakasynda ýaşapdyrlar. XVI – asyrda arabaçylaryň, gökleňleriň Sarygamyşyň töwereklerinde ýaşandygy hakda maglumatlar bar.

Umuman XVI – asyrda, Uzboýuň kenarlary, Sarygamyş töwerekleri, Gürgenç etraplary “türkmeniň ýurdy” diýip atlandyrylypdyr. XVI – asyryň birinji ýarymynda gökleňleriň, eýmirleriň we oklylaryň esasy mekany Etrek – Gürgen sebitleri bolupdyr.

XVI – asyryň sebitlerinden başlap çowdur birleşmesi Esenhan (Esenili) we Söýünhan (Söýünili) diýlip atlandyrylyp başlapdyr. Öňki daşky salyrlar

birleşmesini düzen tekeler, ýomutlar, saryklar hem indi “Söýünhan türkmenleri” diýlip atlandyrylypdyr.

XVI – asyryň ikinji ýarymynda alililer Günorta Türkmenistanyň ilatynyň uly toparyna öwrülipdir. Olar Durun, Nusaý bilen Merw aralygynda ýaşapdyrlar. Şol ýerlerde ýazyr – garadaşly, nohurly, änewli, mürçeli, mehinli, hasarly tireleri ýaşapdyrlar.

XVI – XVII – asyrlaryň göçhä – göçlük döwri türkmenleriň tire – taýpa düzüminde uly öwrülişikler bolupdyr. XVII – asyrda täze güýçli teke – ýomut – saryk birleşmesi döreýär. Olar esasan şol döwürde Russiýanyň raýatlygynda hasaplanýan, gowy ýaraglanan galmyklaryň türkmen ýerlerine çozuşlarynyň önüni almakda uly rol oýnapdyrlar.

Netijede XVII – asyrda öňki az sanly tekeler, ýomutlar, saryklar türkmenleriň iň uly taýpalaryna öwrülipdir.

XVII – asyrda galmyklaryň, nogaýlaryň, gazaklaryň häli – şindi çozuşlary netijesinde türkmen taýpalary Horezme, Ahala göçüp gaýdypdyrlar. Ärsarylar, çowdurlar, saryklar esasan Gürgenç etraplaryna, olaryň ikinji bir bölegi Maňgyslakda galypdyrlar, üçünji bölegi bolsa Ahal etraplaryna göçüpdir. Ahala göçen Ärsarylar soňra Ahal – Etrek – Tejen, Merw ugurlaryndan Lebap etraplaryna göçüpdirler.

XVII – asyryň başlarynda Garadag we Akdagda, Bozajy ýarym adasynda bozajylar, abdallar, hojalar, igdirler, ýaşapdyrlar. Olar gazak çarwalarynyň çozuşlary zerarly Kaspiý kenarlaryna gelip, öňden ýaşap ýören ärsary, salyrlar hem saryklarda kem – kemden Ahala süýşüp ugrapdyrlar. XVI – XVII asyrda türkmen taýpalary esasan çarwaçylykdan ýarym oturymly we doly oturymly ýaşayşa geçmegi dowam edipdir. Adamlaryň durmuşynda hojalygyň ol ýa-da beýleki pudagynyň ösmegi taýpalaryň ýaşayan ýerleri tebigy şertlere bagly bolupdyr. Şu gün çeşmäniň boýunda ýaşan ilat, ertir gum içine göçmeli bolanda ýene-de kärini üýtgetmeli bolupdyr. Şonuň üçin käbir Günbatar Ýewropaly we Russiýaly awtorlaryň türkmen hakykatyny ýoýandygy mälim bolup dur. Olaryň pikirçe, türkmen ülkesini patyşa Russiýasy basyp alýança türkmenleriň esasy käri “alamançylyk” bolupdyr. Bu söze ynansaň ata – babalarymyz il çapyp, galtamançylyk edip eklenipdir. Ekin ekmegi, ýa-da mal bakmany hamala başarmandyrlar.

Türkmenler XVI – XVII – asyrlarda mümkin boldugyça ekerançylyk, hünärmentçilik, söwdany we hojalyklaryň beýleki pudaklaryny çarwaçylyk bilen utgaşdyrypdyrlar.

1558-nji ýylda Maňgyslakda, soňra Sarygamyş töwereginde gysga wagtlaýyn bolan iňlis syýahatçysy we täjiri **Jenkinson** türkmenleriň örän süýji gawun, garpyz we jöwen ösdürip ýetişdirýändigine haýran galypdyr. XVI – XVII – asyryň ortalarynda Sarygamyş we Uzboýuň ugrunda ýaşan türkmenler 50 müň gektar çemesi ýere ekin ekipdirler. Mundan başga-da türkmen ili dowar (goýun - geçi), düýe, at – ýaby, sygyr, eşek, it we towuk idäpdirler. Ýurdumyzda goýunlaryň türkmen goýny, saryk goýny, guýrukly goýun, garaköli, dalak, erek, meýmene, aýmak, saryja, harçy kimin birnäçe görnüşi bolupdyr.

Отформатировано

Отформатировано

Отформатировано

Türkmen çarwalary öz nobatynda ussat ekerançy bolupdyrlar. Olar garpyzdyr kädiniň düwdibişer, gawunyň 40 günlük, gawunyň we jöweniň üç aýda ýetişýän sortlaryny ýetişdiripdir. Gumdaky çarwalar çölde ýandagyň köküne garpyz şitilini sapybam süýji garpyz ýetişdiripdirler. Ekerançylykda ak bugdaý, jöwen dary, künji, bakja ekinleri, pagta we şuňa meňzeşler ekipdirler. Türkmenistanda bugdaýyň ýabany we eldekileşdirilen 150-160 görnüşi ýetişdirilipdir.

Köpetdag eteklerinde, Murgap, Lebap etraplarynda miweli baglar bilen bir hatarda tut, we saýaly ekinler ýetişdirilipdir. Miweli ekinlerden esasan, üzüm, erik, alma, injir köp ekilipdir. Ekerançylyk iki usulda (düme ekin we suwarymly ekin) alnyp barylýdyr.

Türkmen hünärmentçiliginde, senetçiliginde haly –palas, dürli matalar, dolak, saçak, dokamak, keçe basmak, jorap örmek, kümüş-şay sepleri, demir küýze önümleri öndürmek, hamdan çaryk – çepek etmek ýaly işler orun tutupdyr.

Türkmen ýerlerinden kerwen ýollaryň geçmegi söwdanyň ösmegine şert döredipdir. Türkmenler Buharadan, Hywadadan, Owganystan, Eýrandan, Russiýadan we beýleki ýurtlardan gelen söwdagärlerden zone gerek harytlary satyn alyp, öz nobatynda artykmaç zatlaryny satypdyrlar.

Içerki bazarda ýerli ussalaryň şay – sepleri, telpekleri, aýak –gaplary, demir gurallary we ekerançylyk, maldarçylyk önümleri, mallar satylypdyr. Şäherlerde, uly ilatly punktlarda hepde-de 2 gün uly bazarlar bolupdyr. Söwda – satyk işleri ýarmarka ýa-da Gündogara mahsus söwda gornusinde alnyp barlypdyr.

Awçylyk türkmen hojalygynda goşmaça pudaklaryň biridir. Awçylar, çöl haýwanlary (möjek, tilki, ýolbars, ýabany pişik, keyik, dag goçudyr, tekesi, sülgün we dürli guşlar) awlapdyrlar. Awlanan haýwanlaryň bir toparynyň etini iýmit hökmünde peýdalanylýp, beýleki toparynyň diňe derisi, per – ýelekleri üçin peýdalanylýpdyrlar.

2. Türkmenleriň garaşsyzlyk ugrundaky göreşi. Aba Serdaryň gozgalaňy.

XVI asyryň birinji ýarymynda Günübatar Türkmenistanyň beýleki böleginde (Garrygala, Etrek derýalarynyň kenarynda) Eýranyň nominal agalygy dowam edipdir. Ol ýerler şa dikmeleri tarapyndan dolandyrylypdyr. Olar ilatdan her hili salgytlar ýygnaýdylar. Salgyt wagtynda bermedikleri talapdyrlar. Bu bolsa ýerli ilatyň – salyr, gökleň, okly, eýmir taýpalarynyň ýagdaýyny has-da agyrlaşdyrypdyr. Sebäbi Horezm soltanlaryda Etrek – Gürgen ýerlerini özüne raýat ýer hasaplap, salgyt ýygnamak isläpdirlər. Şeýlelikde ol ýeriň ilaty üçin Eýrandyr Horezmi dolandyryjy toparlar dalaş edipdirler. Bu ýagdaýdan türkmenleriň ýerlikli peýdalanan gezekleri bolupdyr. Olar syýasy babatda Eýranada, Horezmede doly boýun egmändirlər. Erkinligi eý görýän türkmenler telim gezek şanyňam, soltanyňam goşunlaryna gaýtawul berip, salgyt ýygnaýjylary yzyna boş kowupdyrlar. Beýle ýagdaý kä halatlarda uly urşa-da getiripdir. Etrek – Gürgen türkmenleriniň Eýran dikmesine garşy iň uly hereketleriniň biri 1550-nji ýylda Aba Serdaryň ýolbaşçylygynda başlan uruşdyr. Bu uruş 1558-nji ýyla çenli dowam edipdir. Uruş sefawileriň salgyt ýygnaýan darugasynyň (emeldarynyň) öldürilmegi bilen başlanýar. Bu ýagdaýdan soň Astrabadyň häkimi jeza beriji goşun bilen Etrek –Gürgene gelyär. Aba Serdar gökleň we eýmir taýpalaryndan kömek sorayar we

birleşen goşuny bilen duşmandan üstün çykýar. Hanyň özüni urşun başynda çapyp öldürýär. Söweş netijesinde gökleň, okly we eýmir ili Eýran agalygyndan azat bolýar.

Türkmenler hat-da tutuş Astrabat welaýatlaryny hem eýeläpdirler. 1554-nji ýylda türkmen –eýran urşy gaýtadan başlanypdyr. Tahmasp I 8 – müň goşun bilen Aba Sardara garşy urşa başlapdyr. Aba Serdar bolsa Horezmiň hany bilen soýuz baglaşyp Eýran goşunyny küň – peýkun edýärler. Şeýlelik-de birleşen türkmen – Hywa goşunlary ýeňiş gazanýarlar. Pars taryhçysy Isgender Munşynyň ýazmagyna görä şu üstünlikden soň Aba Serdar bütin Etrek – Gürgen türkmenleriniň uly Serdar – hanyna öwrülýär. 1557-nji ýylda Tahmasp I türkmenlere garşy 3-nji gezek agyr goşun (12 müň) ýollaýar. Aba Serdar bu gezek hem Horezm hany Aly Soltan bilen dil tapyp özünden 4 esse artykmaç bolan Eýran goşunyny ýeňýär. Şeýlelik-de Etrek – Gürgen türkmenleri özbaşdaklyk gazanypdyrlar. Olar XVI – asyryň 90-njy ýyllaryna çenli hiç kime ýapja bolman, salgyt tölemän azat, erkin ýaşapdyrlar. Uruş arkaly Aba Sardary ýeňip bilmedik sefewi şasy ony hile bilen heläk etmegiň planyny işläp düzüpdir. Aba Sardary Eýranyň belli begleriniň biriniň gyzyna öýerip, onuň ýanynda özüniň az –sanly adamlarynyň galmagyny gazanypdyrlar.

Şol adamlaram soňra Aba Sardary ukuda ýatyrka (Muhyb atly biri) öldürpdirler. Aba Sardaryň doglan wagty, näçe ýaşandygy barada maglumat ýok. Rowaýatlara görä, ol öldürilende 24-25 ýaşyň içinde bolmaly. Sefewileriň iň güýçli şasy Apbas I (1587 - 1628) XVI-asyryň ahyrynda Etrek – Gürgen, Nusaý, Abywerdi, Merwi eýeleýär we 1601 –nji ýylda Günorta Türkmenistanda öz agalygyny dikeldýär. Şol agalyk Günorta – Günübatar Türkmenistanda XVII-asyrda hem dowam edipdir.

3. Türkmenleriň goňşy döwletler bilen gatnaşyklary.

Türkmenistanyň XVI-XVII asyrlaryň ortalaryna çenli bolan taryha Eýran, Horezm, Buhara hem-de Russiýa ýaly goňşy döwletler bilen ýakyn dan baglanyşyklydyr. Sebäbi şol döwürde Türkmenistanyň kä bir kinesis, kä-te beýleki künjegi goňşy döwletleriň düzümine giripdi. Olara iň bolmanda nominal (kem-käsleýin) raýat bolupdy. Türkmenleriň Özbaşdaklygyny saklan ýerleride goňşy döwletler tarapyndan yzygiderli talaňçylyklara sezewar edilýärdi. Olar ýerli - ýerden türkmen ülkesine göz gyzdyrýardy. Şeýlelikde 350 ýyl çemesi wagtlap türkmen ýerleri türkmenlere bagly bolmadyk sebäplere görä, jeň meýdanyna öwrülipdi.

Her halda keseki ýurtly basybalyjylara türkmen halkyny doly boýun egdirlik başartmandy. Hywa hany, Eýran şasy, Buhara emiri türkmen ýerlerini öz döwletiniň düzüminde hasaplaýardylar. XVI – asyryň ahyrlaryndan başlap Türkmenistanyň Günorta we Günübatar territoriýasy Sefewileriň, soňra awşarlaryň ýeri hasaplanylýardy. Durun, Nusaý, Abywert, Tejen, Mary, Sarahs etraplary geografik taýdan Demirgazyk Horasana saýylyp, ol bolsa Eýrana degişli edilýärdi. Şol döwürde “türkmen - eýran” serhedi diýen düşünje ýokdy. Türkmenleriň atabalary gadymy zamanlardan bäri Demirgazyk Horasanda ýaşap gelýärdi. Olaryň

halk hökmünde kemala gelen döwründe-de ol ýerler türkmenleriň ata watanyň bir künjegi saýylýardy.

XVI asyrdä dörän Eýranyň Sefewiler döwleti Horezmdäki teýmiriler döwletiniň synmagyndan peýdalanylýp türkmen ýerlerini eýelemek üçin planlar düzýärdi. Şol bir wagtyň özünde Şeýbany hanyň ýolbaşçylygynda dörän Buhara hanlygyda türkmen ýerlerine ymtylýardy.

Şeýdip iki goňşy döwletiň arasynda türkmen ýerleri, türkmenler ugrunda göreş başlanypdyr. Günorta Türkmenistan söweş meýdanyna öwürlipdi. 1510-njy ýylda Merwiň golaýyndaky Talhatanbaba diýen ýerde Şeýbany han bilen Ysmaýyl şanyň goşunlary söweşýärler. Bu söweşde Şeýbany hanyň özi öldürilip goşunyda küň – peýkun edilipdir. Merw ýerleri sefewileriň raýaty hasaplanypdyr. Talhatanbaba söweşi Horasan ugrundaky Sefewi – Buhara bäsdeşliginiň gutaranlygyny aňlatmaýar, sebäbi ondan soň hem 1513, 1514, 1521 –nji ýyllarda Buhara hanlary Merwide, Hyradyda eýeläpdiler. Sefewileriň harby güýjiniň esasy Eýran – Aserbaýjan goşuny düzýärdi. Şaýylaryň 12 imamynyň hormatyna esgerler selle ornyna 12 –sany gyzyň reňkli zolak çyzyk geçirilen matany daňypdyrlar. Şoňa görä-de olara “gyzyň başlar” diýlip at berlipdir.

XVI asyryň sepgidinde Horezm Ýerleri, onda ýaşayan türkmenler Buhara hanyna raýat hasaplanýardy. 1510-njy ýyldan soň bu ýerler Eýran şasy Ysmaýylýň gol astyna düşýär. Ol 1524-nji ýylda aradan çykandan soň Horezm özbaşdaklygyny gazanýar. Horezm hany Ilbars Ahaldan, Etekden, Eýran dikmelerini kowup çykarýar. Şeýlelikde, Günorta Türkmenistanda sefewileriň agalygy synýar.

Ilbars we onuň dogany Beýbars haýal etmän, Deşti Gypjakdan köp sanly kowum – garyndaşlaryny göçürip getirýär. Soňra özbekleriň, uýgur, naýman, kyýat, gonrat, nukus, mangyt, gypjak, ganly taýpalary hem Horezme göçüp gelýärler. Ilbars Horezmde ymykly berkleşenden soň 1523-24-nji ýyllarda Ahal, Etek türkmenlerini tabyn etmegiň ugruna çykýar.

Ilbars han ölendän soň onuň kowumalarynyň arasynda tagt ugrunda göreş başlanýar. Mundan peýdalanylýp Balkan, Maňgyslak türkmenleri gozgalaň edýärler we hanyň 40 sany salgytçylaryny öldürýärler. Gürgenjiň hökümdary Sufiýan han şonuň üçin, ärsary, teke, ýomut, saryk, salyr taýpalaryna agyr salgyt, 40 müň goýun ýylda tölenýän salgyda öwürülýär. Horezm soltanlarynyň arasynda Dinmuhammet han öňe saýlanypdyr. Onuň güýçli goşuny bar eken. Ol ýaka türkmenlerinden hem salgyt ýygnaýdyr we Horasanyň üstüne birnäçe gezek ýöriş edipdir.

Horezm tagty ugrunda 1565-nji ýylda Wezirde oturan Hajymuhammet han göreşipdir. Onuň ýeke-täk uly bäsdeşi, Günorta Türkmenistanda häkimlik eden Nurmuhamet han bolupdyr. Hajymuhammet 1592-nji ýylda Nusaýy, Duruny ozone garaşly edipdir. Ýöne Buhara hany Abdylly II zor salmagy netijesinde bu hanlaryň ikisi Eýrana gaçmaga mejbur bolupdyrlar. Netijede Kaspiý deňziniň kenaryndan başga türkmenleriň ähli territoriýasy diýen ýaly Buhara hanlary tarapyndan basylyp alynýar. Buhara hany Abdylly II ölendän soň 1598 –nji ýylda Buharanyň Horezmde agalyk etmegi gowşaýar, Şeýlelikde Hajymuhammet Horezme dolanylýp gelýär. Onuň ogly Arapmuhammet (1602 - 21) Horezmi

dolandyran wagty ýurtda gandöküşikli uruşlar dowam edipdir. XVII – asyryň 20-nji ýyllarynda Horezmde tagt ugrundaky göreş has-da ýitileşýär. Arapmuhammet hanyň ogullary Hebeş bilen Ilbars özbek taýpasynyň güýjüne daýanyp öz kakasyny tagtdan agdaryp, onuň gözünü oýdurýar. Hanyň beýleki ogullary Isfendiýar bilen Abylgazy pitneçi doganlaryna garşy durýarlar. Isfendiýar Eýrana, Abylgazy Buhara gaçyp gitmäge mejbur bolýarlar. 1622-nji ýylda Isfendiýar Balkan daglarynda ýaşan teke, saryk, ýomut taýpalaryndan ybarat goşun bilen Horezme gaýdyp gelýär. Ýöne ol ýeňlişe sezewar bolýar we Maňgyslaga gaçýar. Ol ýerde 300 adamdan ybarat türkmen nokeri bilen ýañadan Horezme gelip pitneçi doganlaryny derbi – dagyn edýär, olaryň ikisinide öldürýär. Bu söweşde Maňgyslakdan gelen Ärsarylar, salyrlar, çowdurlar Isfendiýary goldapdyrlar.

Isfendiýar han Horezmi dolandyran döwri (1623-42) onuň iň ýakyn geňeşçisi Taňryberdi diýen türkmen bolupdyr, özi-de ýanynda 100 atly türkmeni janpena saklapdyr. Gürgenjiň özbekleri Isfendiýara garşy göreşde onuň inisi Abulgazyny goldapdyrlar. 1628 –ýylda Isfendiýar bilen Abylgazy Horasana ýöriş edýärler we Eýran goşunundan ýeňilýärler.

Isfendiýar han Horasana edilen şowsuz ýörişiň günäkäri edip Abulgazyny bendi hem-de girew hökmünde Eýrana iberýär (1629 - 39). Bendilikden boşandan soň 2 ýyllap Abylgazy Maňgyslak türkmenleriniň arasynda ýaşaýar. Ol 1641- nji ýylda Aral özbekleriniň arasynda ýaşap galmyklar bilen ýakyn aragatnaşyk saklaýar. 1642 –nji ýylda Isfendiýar han ölendenden soň ol hanlyk ugrunda göreşe başlaýar. Ilki bilen 1643 –nji yylda ony Aralyň hany diýip yglan edipdirler. Abylgazy Maňgyslakdan Hywa gelýän türkmen täjirleriniň kerwenlerini talapdyr. Birnäçe çaknyşykdan soň 1646 –nny ýylda Abylgazy Hywany eýeleýär. Ol türkmenler babatda duşmançylyk syýasatyndan el çekmändir. Ol öz hökümdarlygyny Döwlet guramasyny pugtalandyrmakdan başlaýar. Döwlet guramasy 360 – adamyň esasy uýgur, mangyt, gypjak, goňratlardan bolupdyr. Abylgazy ilkinji nobatda türkmenleri ýer – suwdan mahrum edipdir. Onuň adamlary bihaýalyk bilen türkmen we rus täjirlerini talapdyr, ähli günäni türkmenleriň üstüne atypdyr.

Abylgazy 1646 –nny ýylda Hywadan uzakda bolmadyk ýerde täze Ürgenç şäherini gurdurypdyr we özbek ilatyny şoňa göçüripdir. Şondan soň asyrlar boýy gülläp gelen Horezmiň paýtagty Köneürgenç diýip atlandyrylýar. Abylgazy bu syýasaty Amyderýanyň aşak akymlarynda ýaşaýan türkmen ilatyny suwdan kesmek üçin edipdir. Abylgazy Hywany eýeländen soň türkmen kethudalary Gulam Bahadury, Dinmuhammet onbegini, Ors onbegini çagyryp olaryň “günäsini geçýändigini” mekirlik bilen ynandyrypdyr. Ol Hazaraspyň eteginde türkmenleri “toýa” çagyryp 2-müň türkmen – kethudalary bilen bilelikde öldüripdir. Bu ýagdaý türkmenleri Horezmi taşlap gitmäge mejbur edipdir. Abylgazy türkmenleri yzarlap 1647 –nji ýylda Tejene çozýar. 1651-nji ýylda Abylgazy Etrekde ýaşaýan saryklaryň üstüne çozup olaryň kethudasy Baýraýy öldürýär. 1653 –nji ýylda Goç obasynyň golaýynda ýemrelileri, Uzboýda Dinar guýusynyň ýanynda salyr obalaryny talaýar. Şu uruşlarda Abulgazynyň aýtmagyna görä 20-müň türkmen gyrlypdyr. Türkmenler öz garaşsyzlygy ugrunda Abulgazyň syýasatyna garşy aýgytly göreşipdirler. Beýle kyn ýagdaý olary dagynyk ýaşamaga mejbur edipdir.

Maňgyşlakdaky çowdurlaryň, igdirleriň bir bölegi Astrahana göçüp Ruslaryň raýatlygyny kabul edipdir. Olaryň nesilleri şol ýerlerde ýasýarlar.

Abylgazynyň beýle zalymlygyna seretmezden ol, güýçli taryhçy eken. Ol türkmenleriň öňünde “günäsini ýuwmak” üçin 1660-61 – ýyllarda “Şejereýi terakime” (Türkmenleriň nesilnamasy) diýen eseri ýazypdyr. Onda türkmenleriň gelip çykyşy. Oguz han we onuň nesilleri, ýaýran ýerleri, alyp baran söweşleri, kärleri, tagmalary we durmus taryhy giňişleýin beýan edilýär.

Abylgazynyň ogly Anuşa hanyň döwründe (1663 – 88) türkmenleriň Hywa bilen gatnaşyklary birneme gowulaşýar. Ol türkmenleri öz tarapyna çekip Günorta Horezmde Şabat we Ýarmyş diýen uly kanallary geçirdýär. Türkmen ilaty ýer, suw bilen ýeterlik üpjün edýär. Şeýlelikde türkmenler öz gezeginde Hywa goşunynyň esasyny tutýarlar we olar Anuşa hanyň Buhara, Eýrana we beýleki ýerlere eden harby ýörişlerine aktiw gatnaşypdyrlar.

Şol döwürlerde Hywada häkimiýeti ele almak ugrunda türkmen – özbek han – begleriniň arasynda göreş dowam edýärdi. Netijede dildüwşik arkaly Anuşa han tagtdan düşürilip gözi oýulýar. Hywa tagtyna onuň ogly Ereň han çykýar. Ol häkimiýeti dolandyran wagty türkmen han – begleri häkimiýeti öz ellerinde saklapdyrlar. Sebäbi onuň aýaly türkmen, ejesi hem türkmenlerden eken. Tizara Ereň han hem öldürilýär. XVII – asyryň aýagynda Hywa hanlygyny dolandyran Şanyýaz hanyň döwründe özbek – han – begleri ýene-de agalyk edip ugrapdyrlar. Türkmen taýpalary birneme gysylp salgyt tölemeli bolupdyr.

XVI asyryň başlarynda Buhara hanlygy emele gelipdir. Kem –kemden Amyderýanyň orta akymly, soňra sag we çep kenaryndaky giňişlikler onuň täsirine düşüpdir. Şeýdibem Amyderýanyň orta akymynda ýaşaýan türkmenleriň ýerleri Buhara hanlygynyň düzümine giripdir. Şeýbanylardan soň Buhara hanlygyny aştarhanylar dinastiýasy dolandyrypdyr (1597 - 1740). Olar Çingiz hanyň ogly Juçynyň nesillerinden eken. Aştarhanylar Hywadan tä Hindistana çenli aralykdaky goňşy döwletler bilen dartgynly syýasy gatnaşykda bolupdyr. Olar Lebap türkmenlerine täsir edip bilmändirler.

XVI asyrdan başlap Maňgyşlagyň üstünden geçýän söwda ýollary aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Üstýurdyň türkmen ýerleriniň üstünden geçýän söwda ýollary Moskwa, Nižniý Nowgorod ýaly şäherler bilen baglanyşdyrýardy. Iwan Groznyý Kazany we Astrahany boýun egdirensoň Merkezi Aziýa halklary bilen, türkmen taýpalary bilen gös – göni araçäkleşýär. Söwda we diplomatic gatnaşyklar üçin zerur şertler ýüze çykýar.

1558 – 60 –njy ýyllarda iňlis täjiri Antoni Jenkinson Iwan IV –ň ilçisi hökmünde iki gezek şu ýerlerde bolýar. Birinji gezek Eýrana geçip barýarka, Kaspiň kenarynda düşende türkmenlere paç tölandigi, olardan düýe satyn alandygy barada ýazypdyr. Ikinji gezeginde Hywa hanlygynyň ýolunda Sarygamyş töwereklerinde “türkmen patyşalygy” barada belleýär.

1616 –njy ýylda rus ilçisi Tihonow Horezmiň üstünden Eýrana geçýär. Ol türkmenler bilen dostlukly gatnaşykda bolandygyny aýdýar. 1620-nji ýylda beýleki bir ilçä Iwan Hohlow Hywa ýolunda bulagaýlygyň hokum sürendigini belleýär. Sebäbi şol wagt Hywada tagt üçin göreş dowam edýär eken.

XVII-nji asyryň ikinji ýarymynda türkmenler bilen ruslaryň arasyndaky gatnaşyklar diňe söwda häsiýetde bolman diplomatic häsiýetde hem bolupdyr. 1641-nji ýylda türkmenleriň aýy tiresiniň wekilleri Moskwa söwda edipdir. 1677-nji ýylda türkmen wekilleri özleriniň Russiýa raýatlygyna kabul edilmegini sorap Astrahana barypdyrlar. Sarygamyş kölüniň guramagy türkmen taýpalarynyň köpçülikleýin Russiýanyň territoriýasyna göçmegine getiripdir. Goňşy gazaklaryň we galmyklaryň, hem-de Hywa hanlarynyň türkmenler bilen yzygiderli uruşlary bu prosessi çaltlandyrypdyr. Şonuň üçin XVII asyryň ahylarynda Maňgyslak türkmenleriniň uly bölegi Russiýanyň raýatlygyna geçip, Demirgazyk Kawkaza göçýär. Olaryň sany käbir maglumatlara görä 90 müň adam (18 müň hojalyk) hasaplanýar. Häzirki Stawropol türkmenleri şolaryň nesilleridir.

2-nji sapak. – 2 sagat

Türkmenistan XVIII asyrda.

MEÝILNAMA

1. XVIII asyrda türkmen taýpalarynyň ýerleşşi, hojalygy.
2. Nedir we onuň türkmenlere garşy syýasaty.
3. XVIII asyryň ikinji ýarymyndaky esasy wakalar. Türkmen-rus gatnaşyklary.

1. XVIII asyrda türkmen taýpalarynyň ýerleşşi, hojalygy.

XVIII asyrda türkmen taýpalary esasan Türkmenistanyň häzirki çäklerinde we Müňňşlakda ýaşapdyrlar. Bu asyr türkmen halky üçin galagolply we çylşyrymly döwür bolupdyr. Bitewi merkezleşdirilen döwletiň bolmazlygy, goňşy döwletleriň häli-şindi çözüp durmagy türkmen halkynyň durmuşyna agyr täsir edipdir.

Ekerançylyk we maldarçylyk bilen baglanyşykly ýer-suw meselesinde hem dürli näsazlyklar, oňşyksyzlyklar bolup durupdyr. Şu ýagdaýlar edil XVII asyrdaky ýaly, türkmen taýpalarynyň XVIII asyrda hem bir ýerden başga bir ýere köpçülikleýin göçüp-gonup ýöremeklerini dowam etdirmäge mejbur edipdir. Bu hadysa türkmen taýpalarynyň durmuşynda XIX asyryň ortalarynda çenli dowam edip gelipdir.

Lebap ady bilen belli bolan Amyderýanyň orta akymynda türkmenleriň ärsary taýpasy ýaşapdyr. Olar XVII asyryň aýaklarynda Maňgýşlakdan we Balkan daglarynyň töwereginden gaýdyp, günorta Türkmenistanyň üsti bilen Lebaba göçüp barypdyrlar. Ärsarylar bu mekana ilki göçüp gelenlerinde daş-töwerek бүтинleý diýen ýaly jeňňellik eken. Olar ekin ýerlerini açmak üçin azar çekipdirler.

Lebap topragynda ärsarylardan başga-da esgi, baýat, sakar ýaly birnäçe kiçeňräk taýpalar, saryklaryň we salyrlaryň uly topary ýaşapdyr. Saryklaryň we salyrlaryň bir topary Lebapda müdimilik galypdyr. Ikinji bir bölegi bolsa XVIII asyryň aýaklarynda Merw, Ýolöten, Sarahs etraplaryna süýşüpdir. Şeýlelikde, saryklar Murgap oazisinde şol döwürde Ahal tarapdan göçüp baran taýpadaşlary bilen birleşipdirler.

Olar ep-esli wagtlap Merw oazisinde ýaşapdyrlar. Lebapdan gaýdan salyrlar hem Ýolöten – Merw sebitlerinde Maňňşlakdan günorta Türkmenistanyň üsti bilen göçüp gelen taýpadaşlary bilen birleşip, şol töwerekde ýaşap başlapdyrlar.

Emma salyrlaryň ýaşaýyş durmuşy bu ýerde-de ýeňil bolmandyr. Sebäbi içerki we daşarky ýagdaýlar olary Merw-Sarahs aralygynda göçüp-gonup ýörmäge mejbur edipdir. Soňabaka Merwde Amyderýa boýundan göçüp gelen teke taýpasynyň kiçiräk bölegi hem peýda bolupdyr. Gajarlar ol ýerden gysylyp çakarylypdyr. Şol döwürde gajarlardan başga-da, Merwde seýit, tatar ýaly kiçeňräk taýpalar hem ýaşaýar eken.

Teke taýpasynyň has uly bölegi XVII asyryň aýaklarynda we XVIII asyryň başlarynda Günorta Türkmenistana tarap süýşüp ugrapdyr. Olar Balkan daglarynyň töwereginden gaýdyp, Ahala golaýlaşypdyrlar. Tekeleriň bu uly toparynyň Ahal oazisinde ymykly ornaşmagyna meşhur türkmen serkerdesi Keýmir kör

baştutanlyk edipdir. Taryhy rowaýatlara görä, häzirki Yzgant obasyndaky Erezgala Keýmir körün galasy eken. Türkmeniň bu meşhur serkerdesi hakynda belli türkmen ýazyjysy Atda Durdyýewiň “Keýmir kör” romanyna giňişleýin maglumat berilýär.

Tekeleriň Ahala gelmegi bilen baglanyşykly ýerli ilatynyň düzüminde käbir üýtgeşmeler bolupdyr. Ozaldan ýaşap gelýän garadaşly, ýemreli, alili, mehinli ýaly käbir taýpalaryň bir bölegi Hywa hem-de Etek oazislerine çekilipdir. Ýene bir bölegi bolsa öňki oturan ýerlerinde ymykly galypdyr. Tekeler bilen goňşyçylykda süňçeli, mürçeli, nohurly, änewli ýaly kiçeňräk taýpalar hem ýaşapdyrlar.

Şol wagtlar Gyzylyrbat bilen Gäwers aralygy Ahal, Gäwers bilen Duşak aralygy bolsa Etek diýlip atlandyrylypdyr. Etek diýen düşünje dag etekleri diýen manyny aňladypdyr.

XVIII asyryň 80-nji ýyllarynda Tejen derýasynyň boýunda Ahaldan gaýdan tekeleriň ep-esli bölegi mekan tutupdyr. Olara Mapak Serdar ýölbaşylyk edipdir. Bular Mäne-Çäçe obalarynyň gündogarynda Mapak gala ady bilen belli bolan galanyň galyndylarynyň saklanyp galmagy şaýatlyk edýär. Soň tekeleriň bir bölegi XVIII asyryň aýagynda Merw oazisine baryp, ol ýere Lebapdan gelen taýpadaşlary bilen birleşipdir.

XVIII asyryň başlaryna çenli türkmenleriň iri taýpalarynyň birine öwrülen ýomutlaryň ýaýrawy has giň bolupdyr. Olar beýik şahyr Magtymgulynyň gözeltibigatyny wasp eden Etrek-Gürgen boýlarynda gökleňler bilen goňşyçylykda ýaşapdyrlar. Ýomutlar köpçülik bolansoň olaryň bir bölegi Kaspi deňziniň gündogar kenarynda, ýene bir bölegi Horezmde mekan tutupdyrlar.

XVIII asyryň ikinji ýarymynda Horezm topragynda ata, çowdurlar, igdir we Ahaldan baran garadaşly, ýemreli ýaly başga-da köp taýpalaryň wekilleri hem ýaşaýardy.

XVIII asyryň aýaklarynda türkmen taýpalarynyň köpüsi diýen ýaly oturymly ýaşayşa ymykly geçipdirler. Olaryň hojalygynyň ykdysady esasyny ekerançylyk, maldarçylyk we senetçilik düzüpdir.

Maldarçylyk bilen meşgul bolýan göçme ilata çarwalar, oturymly ilata bolsa çomrular diýlipdir. Olar bir-birleri bilen berk baglanyşykly eken. Bir obada, hatda bir maşgalada-da çarwaçylyk bilen meşgul bolýanam, ekerançylyk bilen iş salyşýan çomrularam bolupdyr. Günbatar Türkmenistanda we Balkandag töwereklerinde ýaşayan ilatyň durmuşynda maldarçylyk esasy orun tutupdyr.

Ekerançylyk iki usulda alnyp barlypdyr. Suwarymly we düme ekerançylygyndan ybarat bolupdyr. Edil XVII asyrdaky ýaly XVIII asyrdaky hem bugdaý, kadi, arpa, jöwen, künji, gowaça, gawun, garpuz ýaly ekinler ekilipdir. Lebap türkmenleri ýuwaş-yuwaşdan pagta uly üns berip başlapdyr. Muny şol döwürde ömrüni Amyderýa boýlarynda geçiren Gaýyby şahyr özüniň “Otuz iki tohum kyssasy” atly eserinde anyk beýan edýär.

Düme ekin esasan dag ýakalarynda giňden ýaýrapdyr. Ol ýagyş-gar suwuna ekilipdir.

Ahal, Murgap, Lebap oazislerinde, Etrek-Gürgen jülgelerinde miweli baglar ösdürilip ýetişdirilipdir. Olar üzüm, erik, alma, injir, nar, igde we başgalardan

ybarat bolupdyr. Türkmenler miweli бага örän aýawly garapdyrlar. Miweli bagy ekmegi sogap hasap edipdirler.

Merw, Lebap türkmenlerinde tut agaçlaryny ösdürip ýetişdirmeklige aýratyn üns berlipdir. Tut agaçlarynyň köpçülikleýin ekilmegi ýutrda ýüpekçiligiň ösmegine uly ýardam edipdir.

Türkmenistanda iri möçberde irrigasion desgalar bolupdyr. Şolaryň iň gadymysy Murgapda gurlan Soltanbentdir. Tejen derýasynyň boýunda bolsa Mapak serdaryň baştutanlygynda Garrybent gurlupdyr. Bu bentler ilatyň ekin ýerlerini suw bilen üpjün etmekde uly rol oýnapdyr.

Mallar köplenç dag-düzlerde, Garagumuň giňişliklerinde bakylypdyr. Ilatda esasan gaty ýüňli, guýrukman kürti goýunlar köp bolupdyr. Sygyrдыr düýedarçylygy ösdürmäge köp üns berilipdir. Düýeler bir we iki örküçly bolupdyr. Arwana düýe Orta Aziýada, Ýakyn we Orta Gündogarda boýy boýunça iň uzyn, süňki iri güýçli düýe hasaplanylýar.

Türkmenleriň durmuşynda çapuw atlary we ýabylar uly ähmiýete eýe bolupdyr. Olar owadanlykda, ýyndamlykda, çydamlylykda dünýä belli bolan ahalteke we ýömut atlaryny ösdürip ýetişdiripdirler. Beýik serkerde şahyr Seýdi öz döwründe türkmen bedewini goç ýigidiň syrdaşy-ýoldaşy hökmünde wasp edipdir.

Türkmenleriň durmuşynda hünärmentçilik uly orun tutupdyr. Ol hojalygyň ekerançylyk we maldarçylyk pudaklary bilen aýrylmaz baglanyşykly bolupdyr. Çarwalaram, çomrularam hünärmentçilikden arany üzmändirler. Meselem beýik Magtymgylynyň atasy Döwletmämet Azady hem-ä ekerançylygy hem-de at esbaplaryny ýasaýan uly ussa bolupdyr.

Hünärmentçilik önümleri köplenç natural görnüşde alyş-çalyş edilipdir. Onuň halyçylyk, dokmaçylyk, zergärçilik, küzdegärçilik görnüşleri has kämilleşipdir.

2. Nedir we onuň türkmenlere garşy syýasaty.

XVIII asyryň başlarynda Sefewileriň Eýran döwleti kuwwatdan düşüpdür. Ol özüniň syýasy bitewiligini ýitiripdir. Döwletiň ähli ýerlerinde dawa-jenjel güýçlenipdir. Häkimlik ugrunda aýry-aýry feodallaryň arasynda özara uruşlar başlanypdyr. Şol dawalarda Nedir üstün çykypdyr. Ol şol döwürde Abywert (Kaka) sebitlerinde şanyň wekili eken.

Nedir kim bolupdyr? Ol bu derejä nähili ýetipdir?

Nedir asly gelip çykyşy boýunça türki halkynyň awşar taýpasyndan bolupdyr. Awşarlar şol döwürde Eýran döwleti tarapyndan döredilen goranyş zonasında türkmenler bilen goňşyçylykda ýasaýan eken. Nedir 1688-nji ýylda Kelatyň eteginde deri eýlemek we possun tikmek bilen meşgul bolup ýören Imamguly diýen adamynyň maşgalasynda dünýä inýär. Ol jahyl wagty Hywa ýesir düşüpdür. Dört ýyldan soň ýesirlikden boşap, Abywerde gelýär. Bahym Abywerdiň häkimi Baba Aly begiň gullugynda durup, onuň gyzyna öýlenýär. Şeýlelik bilen Nedir häkimiň giýewsi hökmünde Etege edara edip başlaýar. Ol türkmenleri özüne doly boýun egdirmek üçin Ahal we Merw oazisleriniň parahat oturan ilatynyň üstüne ýörite talaňçylykly ýörişler gurap durupdyr. Nedir Bagabadyň töweregindäki türkmenleriň üstüne çozanda ilaty gyrmagyň we talamagyň aýylganç tärlerini ulanypdyr. 1724-nji ýylda bolsa Merwe ýöriş edip, ony doly eýeleýär. Onuň harby

ukybyny we gazaply häsiýetini göz önünde tutup, Sefewileriň iň soňky patyşasy Tahmasp Nediri 1726-nji ýylda öz ýanyna gulluk etmäge alyp, goşunbaşy edip bilýärler. Şondan soň ol has hem ekezlenýär. Maşadyň dikmesini öldürip, bütin Horasanyň ýeke-täk häkimi we serkerdesi bolýar. Edil şol wagtda Merwde türkmenler bilen gajarlaryň arasynda oňsuzlyk ýüze çykypdyr. Muny eşiden Nedir öz inisi Ybraýymy köp goşun bilen Merwe ugradypdyr. Oňa türkmenlere berk jeza bermegi, Murgapdaky gatlany ýykmagy, gajarlary göçürip getirmegi tabşyrypdyr.

Ol Merwe gelip, türkmenleriň Nedire tabyn bolmagyny talap edipdir. Emma türkmenler bu talaby kabul etmändirler. Netijede, iki tarap hem söweşe girýär. Söweşde Ybraýymyň goşuny üstün çykypdyr. Ol bütin Murgap oazisiniň ilatynyň ekin ýerlerini suw bilen üpjün etmekde esasy desga bolan Soltan bendi ýumurýar we gajarlaryň bir bölegini alyp gidýär. Bu uly bendiň ýykylmagy halkyň hal-ýagdaýyny juda pese düşürýär. Öňki bag-bakjaly ýerler tozap galypdyr.

Şanyň goldamagy bilen Nedir barha möwç alýar. Ol Günorta-Gündogar Türkmenistana, soňra Yraga we Zakawkazýe ýerlerine ýöriş edipdir. Ol ýerleriň ilatyny rehimsiz talapdyr.

Nedir türkmen atlaryna ýokary baha berýän eken. Olary keseki ýurtlary basyp almak üçin ulanmak isläpdir. Emma türkmenler Nedire boýun bolmak islemändirler, onuň basybalyjylykly hereketlerini goldamandyrlar. Şonuň üçin Nediriň türkmenlere bolan zulmynyň çägi bolmandyr. Onuň hökümdarlyk eden wagtynda köp şäherler, obalar, suwaryş desgalary berbat edilipdir. Adamlar köpçülileýin gyrylypdyr, ýesir düşenler bolsa gul edilip Eýrana sürlüpdür. Bu aýylganç süteme garşy türkmen taýpalarynyň, aýratyn-da ýomutlaryň, gökleňleriň gozgalaňlarynyň arasy üzmändir. Iň uly gozgalaňlaryň biri 1730-njy ýylda bolupdyr. Oňa dürli taýpalaryň wekillerinden ybarat bolan 10 müňe golaý adam gatnaşypdyr.

Nediriň zulumyna garşy göreş barha güýçlenipdir. Türkmenler Keýmir körüň baştutanlygynda Nediriň goşuny bilen birnäçe gezek söweşe giripdir. Olary ýeňen saparlary hem bolupdyr. Keýmir köp öz döwrüniň akyly, paýhasly, batyr serkerdesi bolupdyr. Taryhy rowaýatlarda onuň Nedir şa bilen, şol döwürde Ahalda ýaşan ýemrelileriň hany Ugurly han bilen gatnaşyklary hakda köp gürrüňler berilýär.

Nediriň eden-etgiligine çydaman, oturmly türkmen taýpalarynyň käbiri öz ýerlerini üýtgetmäge mejbur bolupdyrlar. Olaryň bir bölegi Kaspi deňziniň gündogar kenaryna we Maňňşlaga çekilipdir. Ikinji bir bölegi bolsa Horezme göçüp gidipdir. Horezme baran türkmenler Hywa hanlagynyň atly goşunynyň esasy bölegini düzüpdirler. Soňra olar özbekler, garagalpaklar bilen egin-egne berip Hywany Nediriň başybalyjy goşunlaryndan goramaga gatnaşypdyrlar.

Nedir barha güýçlenipdir. 1731-nji ýylda şa Tahmasp ölüpdür. Onuň ýerine ýaşajyk ogly Apbas tagta çykarylypdyr. Biraz wagtda Nedir şazadanyň adyndan ýurdy edara edipdir. 1736-njy ýylda bolsa özüni Eýranyň şasy diýip ygylan edilmegini gazanypdyr. Indi ol has köp ýerleri basyp almaga çalşypdyr. Orta Aziýa hanlyklaryny basyp almak üçin Maryny dikeltmegi, ony harby baza öwürmegi ýüregine düwüpdür. Şu maksat bilen ol Mary şäherini we Soltanbendi dikeltmek

hakynda ýörite perman beripdir. Bu işlerde işlemek üçin Horasanyň dürli ýerlerinden 10 müňe golaý adam Merwe getirilipdir. Şolaryň 3 müňe golaýy gurluşyk işleriniň agyr şertlerine çydaman heläk bolupdyr. Çalt depgin bilen Soltanbendiň dikeldilmegi netijesinde suwarymly ýerleriň möçberi artypdyr. Merw ýene-de gülläp başlapdyr. Nedir Maryda harby taýýarlyk işlerini-de geçiripdir, gorhanalar açypdyr, top we ok ýasapdyr. Şeýlelik bilen Merwde Eýran şasynyň harby koloniýasy döredilipdir. Nedir harby taýýarlyklar görmek bilen birlikde basybalyjylykly ýörişlerini hem dowam etdiripdir. 1737-38-nji ýyllarda ol owgan taýpalaryny boýun egdirýär. Soňra Hindistana ýöriş edip, 1739-njy ýylyň ýazynda Delini eýeleýär. Bu ýorişe Hanaly han hem gatnaşypdyr. Ol baş danaýak Nedir şa hyzmat edipdir. Şanyň atly goşunyna baştutanlyk edip, onuň ähli ýörişlerine gatnaşypdyr. Öz zamasynyň beýik akyldary Döwletmämmet Azady ildeşi Hanaly han ýaly zalymlaryň wagşyçylykly hereketlerini gahar-gazap bilen paş edipdir.

1740-njy ýylyň tomsunda Nedir şa köp goşun bilen Orta Aziýa hanlyklaryny özüne tabyn etmek üçin ýörişe başlapdyr. Onuň agyr goşuny hereket edip, Kerki galasynyň ýanynda jemlenipdir. Mundan beýläk umumy ýörişi dowam etdirmek üçin Nedir şa şol ýerde öz goşunyny üçe bölüpdir. Bir bölegini agasynyň ogly Alyguly han, ikinji bir bölegine ogly Ryzaguly han, üçünji bir bölegine bolsa özi baştutanlyk edipdir. Nediriň permany esasynda goşun hereket edip ugrapdyr. Onuň goşunynyň öňi Amyderýanyň orta akymynda türkmenleriň güýçli garşylyk görkezmelerine sezewar bolupdyr. Goşunyň asasy güýçleri ýetip gelende bolsa türkmenler aktiw söweş etmek bilen Hywa hanlygynyň çäklerinde yza çekilipdir. Nedir şa çalt hereket edip, Çärjewi eýeläpdir. Soňra bolsa bütün Buhara hanlygyny uruşsyz – söweşsiz özüne tabyn edipdir. Sebäbi Buhara hany Abyl Feýz söweşe girmäge gorkup, özi boýun synyp, şanyň ýanyna gelipdir. Nedir şa bu aňsat ýeňiş özi bähbidine peýdalanyndy. Ol Buhara hanlygynyň ilatyndan atlar üçin iýmlik arpa, bedde ýaly gerekli zatlary gaty köp mukdarda ýygnaýdyr. Hanyň goşunundan 20 müňe golaý nökeri saýlap alyp, goşunynyň üstüne ýetiripdir.

Buhara hanlygyndaky ýaly, Hywa hanlygyny özüne tabyn etmek Nedir şa ýeňil düşmändir. Sebäbi ol Hywa hanlygynda örän güýçli garşylyga duçar bolupdyr. Nedir şa 1740-njy ýylyň oktyabrynda üsti ýetirilen köp goşuny bilen Horezme tarap ugrapdyr. Hywanyň hany Ilbars hem şanyň goşunyna garşy göreşmek üçin ep-esli nöker jemläpdir.

Ilkinji söweş Çärjewiň golaýynda bolupdyr. Hywa hanynyň goşunyna türkmenlerden meşhur serkerde Muhammet Aly uşak, özbeklerden Artyk ynak ýolbaşçylyk edipdir. Söweşde Nedir şanyň goşuny üstün çykypdyr. Soňra Eýran goşunlary ýoluny dowam etdirip, Horezmiň Düýeboýunyň golaýyndaky Hazarasp galasynda söweşe taýarlyk görýärdi. Emma ol eýran goşuny bilen açyk meýdanda söweş etmäge çekinipdir. Hazarasp galasyny pugta berkidip, şonda goranmak isläpdir. Hanyň goranmak taktikasy türkmenlere ýaramandyr. Olar duşman bilen aç-açan göreşmegiň tarapdary bolupdyrlar. Şeýle ýagdaýda türkmenleriň 6 müň ýömut atlylary şanyň goşuny bilen söweşmek üçin Hazarasp galasynyň

golaýyndaky Pitnek galasyna tarap ugrapdyr. Pitnegiň eteginde eýran goşuny bilen söweş başlapdyr. Bu söweş biçak agyr we gandöküşikli häsiýetde bolupdyr.

Türkmen atlylary duşmana garşy gaýduwsyz söweşipdirler. Eýran goşunynyň garşylyklaýyn eden hüjümleriniň ençemesini yzyna serpikdiripdiriler. Söweş barha adatdan daşary dartgynly ýagdaýa eýe bolupdyr. Serkerde hökmünde harby hereketiň gidişine synlap duran Nedir şa saýlama atly nokerlerini ýanyna alyp, özi söweşe giripdir. Güýçleriň deň daldigine göz ýetiren türkmen atlylary yza çekilmäge mejbur bolupdyr. Söweş Nedir şanyň goşunynyň ýeňşi bilen gutarypdyr. Pitnek galasynyň etegindäki söweşden soň Nedir şa Hazarasp galasynda goranyşda ýatan Ilbars hanyň üstüne ugrapdyr. Gala örän beýik we galyň diwarlydy. Onuň daş ýüzi bolsa Amyderýanyň suwundan doldurylan çuň garymdan ybaratdy. Galanyň harby taýdan örän berkdigini aňan Nedir şa ony zabt edip almakdan el çekýär. Ol hany galadan çykaryp, açyk meýdanda söweşmek üçin harby hile gurapdyr. Nedir şa öz harby hilesini bildirmezlik üçin Horezmiň paýtagty Hywa şäherine ugrapdyr. Muny eşiden Ilbars han hem galadan çykyp, derýanyň boýy bilen ýola düşüpdir. Ýöne ol ýene-de açyk meýdanda söweşe girmekden gaça durupdyr. Hanyň galasynyň aralygynda eýran goşuny bilen gazaply söweş edipdirler. Bu söweşde türkmenler köp gyrylypdyr. Olaryň bir bölegi Urgenje, Maňgyslaga tarap yza çekilipdir. Bir bölegi bolsa hanyň ýanyna ýygnanypdyr.

Nedir şa türkmen nokerleridir serdarlaryny ulanjak bolup jan edipdir. Aýratynam türkmen serdarlaryny öz tarapyna çekjek bolup, şa olara ýer paylap bermegi, ummasyz pul, baýlyk, olja wada beripdir. Basyp alan ýerleriňizde sizi emeldar edeýin diýipdir. Nedir şanyň esasy maksady edermen, bir sözli türkmenleriň özüne tabyn bolup, noker gullugyny berjaý etmeklerini gazanmakdan ybaratdy. Şanyň eden teklibi bilen baglanyşykly Köneürgençde ýomut türkmenleriniň uly maslahaty bolýar. Maslahata gatanaşanlaryň hemmesi eýran şasyna tabyn bolmak islemeýandiklerini çürt-kesik aýdypdyrlar. Bu gelnem netije bilen ýomut türkmenleriň atly serkerdesi Muhammet uşak hem doly razylaşypdyr.

Ilbars han Hanka galasyna gelip, ol ýerde öz goşunlaryny toplan başlapdyr. Ýomutlaryň köpüsi Köneürgenje we Maňgyslaga çekilen hem bolsa, olaryň belli bir bölegi beýleki türkmen taýpalarynyň wekilleri bilen bilelikde Hanka galasynyň goragyna işjeň gatnaşypdyrlar. Söweş ilki galanyň daşynda bolupdyr. Hanyň goşuny eýran goşunynyň önünde durup bilmän, bahym gala gaçyp giripdir. Bir bölegi bolsa başga ýerlere gaçyp gidipdir. Eýran goşuny galany gabap, ony üç gün top okuna tutupdyr, diwarlaryny ýumrupdyr. Soňra bolsa galany zabt edip almak üçin çözüpdyrlar. Şonda hanyň gabawdaky birnäçe serkerdeleri Nedir şa boýun egmek üçin galadan çykyp, onuň ýanyna gelipdirler.

Emma Ilbars han özüne gulak asýan käbir serkerdeler we kethudalar bilen galadan çykmandyr. Muňa dergazap bolan Nedir şa derrew bir topar noker iberip, olary öz ýanyna getiripdir. Soňra şanyň buýrugy esasynda Ilbars han özüniň 20-e golaý iň yakyn egindeşleri bilen öldürilipdir. Hanka galasy alnandan soň eýran goşuny Hywany hem basym eýeläpdir. Nedir şa Horasandan Hywa hanlygyna sürlüp getirilen eýranly gullaryň hemmesini boşadypdyr. Olary Horasana we Abywerdiň günortasyna göçüripdir.

Nedir şanyň sütemi beýleki halklar bilen birlikde türkmenlere agyr degipdir. Ol basyp alan ýerleriň ilatyny ezipdir. Özünde gulluk etmek üçin zorluk bilen nöker toplaýdyr. Boýun egmejek bolýan taýpalaryň ýaş oganlaryny öz ýanynda girew hökmünde saklaýdyr. Olary “Eger maňa tabyn bolmasaňyz çagalaryňyzy gyrarın” diýip gorkuzýpdyr. Has boýnegmezekleri “Mankurda” öwürýpdir. Ilatdan agyr salgyt ýygnaýpdyr. Şanyň bu hili sütemlerine çydaman, halk oňa garşy göreş alyp barypdyr.

1744-1745-nji ýyllarda olaryň köpçülikleýin çykyşlary, gozgalaňlary has güýçlenipdir. Hywa hanlygynda bu hereket günsaýyn ýokary göterilipdir. Hywa hanlygynda başlanan gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin Nedir şa ýörite goşun ýollapdyr. Emma goşun Çärjewiň demirgazyk tarapyna baryp ýetende, ýerli ilatyň güýçli garşylygyna sezewar bolupdyr. Bu goşun diňe yzyndan goşmaça güýçleriň gelmegi bilen ýerli ilatyň garşylygyny ýatyryp, Hywa tarap öz ýoluny dowam etdiripdir.

Gozgalaňçylar bilen Nedir şanyň agasynyň ogly Alyguly hanyň goşunynyň güýji deň däl. Hanyň ygtyýarynda 30-40 müň goşun, 60-a golaý top, gozgalaňçylaryň sany bolsa 10 müň töweregidi. Muny aňan türkmenler öz maşgalalaryny, mal-garalaryny, emläklerini Maňgyslaga tarap ugradypdyrlar. Muny eşiden Alyguly han olary ele salmak üçin 8 mün esgeri iberipdir. Aksaraýyň golaýynda olar eýran goşuny bilen çaknyşypdyr. Gozgalaňçylaryň köpüsi öz maşgalalaryny Maňgyslak we Balkan etraplaryna alyp gitmäge ýetişipdirler. Azrak bölegi bolsa duşman eline düşýpdir.

Türkmenler kömek berilmegini sorap, rus hökümetine ýüz tutupdyrlar. Olara ruslar tarapyndan 1745-nji ýylda un ýüklenilen gämi iberilipdir.

Onuň komandiri kapitan W. Kopytowskiý gämini dabaraly garşy alan Maňnyşlak türkmenleri bilen gyzgalaňly söwda edipdir.

Edil Horezmde gozgalaň bolan wagtlary Etrek-Gürgen sebitlerinde hem ýomut gajar hem-de mazendaran feodallary goşulypdyr. Şanyň goşuny bilen bolan söweşde gozgalaňçylar ýeňilipdirler. Gozgalaňçylardan rehimsiz oç alnypdyr. Soňabaka ol has gazaba çykyp, halka köp zalymlyk edipdir. 1747-nji ýylda Merw ilatyna 850 mün tümen salgyt sanypdyr. Ol salgyt tölemäge gurby çatmaýan garyplaryň we daýhanlaryň gözlerini oýmagy, kellesini kesmegi buýurypdyr.

Nedir şanyň zulumyna garşy 1746-1747-nji ýyllarda halk ýene aýaga galypdyr. Merwde we Kaspi deňziniň gündogar kenarlarynda uly gozgalaňlar bolupdyr. Yzly-yzyna guralýan dildüwşikler barha köpelipdir. Halk gozgalaňyna garşy Nedir şanyň hötde gelip bilmejegine gözleri ýetensoň, ozal şany goldan serkerdeleriniň birentegi ondan daşlaşyp ugrapdyrlar. Soňabaka Nedir şa şübhelenmekden we gazaplanmakdan ýaňa özüne iň ýakyn adamlary jezalandyryp başlapdyr. Hatda öz ogly Ryzagulynyň hem gözünü oýduryp, zyndana taşlapdyr. 1747-nji ýylyň tomsuna awşar goşunbaşlarynyň dildüwşigi netijesinde ol öz lagerinde öldürilipdir.

Nedir şanyň ölümi onuň imperiýasynyň dargamagyna getiripdir. Eýranda şa tagtyny eýelemek ugrunda iri feodallaryň arasynda özara uruşlar bolupdyr. 1747-nji ýyldan 1796-njy ýyla çenli Günorta Türkmenistan Nedir şanyň nesilleri tarapyndan formal ýagdaýda dolandyrylypdyr.

3. XVIII asyryň II ýarymyndaky esasy wakalar. Türkmen-rus gatnaşyklary.

XVIII asyryň aýagynda Eýranda häkimiýet başyna gajarlaryň baştutany Agamuhammet geçipdir. Ol Etrek-Gürgen töwereginde ýaşayan türkmenleri özüne tabyn etmek isläpdir, ýöne ol başarmandyr, şonuň üçin ol 1796-njy ýylda Etrek-Gürgen türkmenleriniň üstüne çozupdyr. Türkmenleriň Eýran döwleti bilen gatnaşygy barha dartgynly ýagdaýa eýe bolupdyr.

Buhara hanlygynyň Eýran döwletinden bölünip aýrylmagy bilen baglanyşykly Lebap türkmenleri hem Nedir şanyň zulumyndan dynypdyrlar. Lebap türkmenleriniň ýaşayan ýerleri resmi taýdan Buhara hanlygyna degişli bolupdyr. Emma öz içkeri işlerini özlari çözüpdirler.

Lebaply ärsary taýpasynyň han-begleri Buhara bilen duşmançylyk etmäge meýili bolmandyrlar. Olaryň birentegi Buhara hanlygynda ýokary wezipeleri eýeläp, aram syýasaty alyp barypdyrlar.

XVIII asyryň ikinji ýarymynda Buhara hanlygynda Mangytlar dinastiýasynyň wekili bolan Muhammet Rahym hanlyk edipdir. Şol dinastiýadan bolan Şamyrat Welnamy emir adyny alyp, 1785-1800-njy ýyllarda Buhara hany bolupdyr.

XVIII asyrdaky Merw oazisini goňşy Owganystan döwletini we Buharany özüne çekipdir. Merw söwdä merkezi bolupdyr. Merwi eýelemek üçin Owganystan bilen Buharanyň arasynda uruş başlapdyr. 1785-nji ýylda Şamyrat Welnamy uly goşun bilen Merwe çozupdyr we Merwiň hany Baýramaly hany öldüripdir. Onuň ogullaryny we olaryň nebeleriniň köpüsini Buhara, Samarkanda göçürpdir. Emma Merw oazisindeki türkmenler Buharanyň dikmelerine doly tabyn bolmandyrlar. Olar bilen häli-şindi çaknyşyp durupdyrlar.

XVIII asyrdaky Rus döwleti bilen Eýranyň, Buharanyň we Hywanyň arasynda söwdä hem-de diplomatik gatnaşyklar güýçlenipdir. Rus täjirleriniň we işçilireniň ýollary esasan Üstyurt, Maňňyşlakda oturýan türkmenleriň üsti bilen geçipdir. Aýratynda Rus täjirleriniň ünsüni türkmenleriň nepis halysy, çyg ýupegini, gara köli baganasy özüne çekipdir. Şol döwürde Rusiýanyň imperatory Pýotr I-njidi. Ol Rusiýa üçin Ýewropa ýol açyp, indi gündogaryň bazaryna ser salýardy. Hywanyň, Buharanyň üsti bilen Hindistana ýol agtarýardy. Maňňyşlakda we Kaspi deňziniň gündogar kenarda ýaşayan türkmenler hem Rus döwleti bilen ysnyşykly aragatnaşygy ýola goýmaga çalyşýardy. Şeýle emele gelen taryhy pursatda asly türkmenleriň abdal taýpasyndan bolan Hojanepes Rus imperatory Pýotr I bilen Sankt Peterburgda duşuşypdyr. Bu duşuşygy gurmaga asly Eýran täjiri bolan Zaman beg (Zamanow) kömek edipdir. Peterburga baransoňlar Zamanow Hojanepesi öz köne tanyşy Aleksandr Bekowiç – Çerkasskiý bilen tanyşdyrypdyr. Onuň arada durmagy bilen 1714-nji ýylyň ýazynda Hojanepesi rus imperatory Petr I kabul edipdir. Hojanepes oňa Amyderýanyň ozal Kaspi deňzine guýýandygyny, emma ony Hywa hanynyň deňziň we Uzboýuň üsti bilen ruslaryň gelmeginden howatyrlyp, Arala sowandygy barada giňişleýin gürrüň beripdir. Şoňa göräde Balkan töwereginde we Uzboýuň ugrynda ýaşap ýören oturmly türkmenleriň ýurtlaryny taşlap, dürli taraplara göçüp gitmäge mejbur bolandyklaryny aýdypdyr.

Rus döwletiniň bendi açyp, derýany köne hanasy bilen akdyrmaga kömek etmegini haýyş edip, oňa türkmenleriň-de işeňňir gatnaşjakdyklaryny mälim

edipdir. Mundan başga-da, ol Erket şäheriniň töwereginde derýanyň boýunda gumdan altyn alynýandygyny habar beripdir. Bu maglumatlar Pýotr I-de uly gyzyklanma döredipdir. Ol Hojanepesiň haýyşlaryny göwünjeňlik bilen goldapdyr. Sebäbi Pýotr I Kaspi deňziniň kenarlarynda harby berkitmeler gurup, şol ýerlerden hem Russiýanyň Gündogara tarap kolonial syýasatyny amala aşyrmagy göz önünde tutýardy.

Pýotr I-ň permany esasynda Aleksandr-Bekowiç-Çerkaskiniň baştutanlygynda 1715-1717-nji ýyllar aralygynda üç gezek ekspedisiýa guralýar. Ekspedisiýanyň esasy wezipelerini imperatoryň özi kesgitläpdir. Onuň önünde Amyderýanyň önki akymynyň ugruny anyklamak, Hindistana gidýän yollary öwrenmek, Kaspi deňziniň kenarlarynda galalar gurmak, Hywa hanlygyny raýatlyga yrmak, Buhara barada maglumatlar toplamak ýaly möhüm wezipeler goylupdyr. Mundan başgada Hywa hanynyň kömegi bilen Erket şäheriniň töweregine baryp, altyn çykýan ýerleri barlamak tabşyrylypdyr.

1715-nji ýylda birinji, 1716-njy ýylda bolsa ikinji ekspedisiýa guralýar. Netijede, rus döwletine gerekli köp materiallar toplanypdyr. 1716-njy ýylyň ekspedisiýasy döwründe Kaspi deňziniň gündogar kenarynda üç sany gala-berkitme guralyp, olarda rus goşunlarynyň kiçeňräk bölümleri ýerleşdirilipdir. Rus döwletiniň bu hereketleri Hywa hanyna ýaramandyr. Sebäbi Hywa hany ol ýerleri öz raýaty hasaplapdyr.

1717-nji ýylda Aleksandr Bekowiç-Çerkasski Astrahanda täze üçünji ekspedisiýa taýýarlyk görüp başlaýar. Ol Astrahandan öz ygtyýaryndaky ähli goşuny Gurýewe tarap iberipdir. Şol ýerde bir aý töweregi taýýarlyk işleri geçirilipdir. Bu sapar ekspedisiýa üçin 3 müň adam, 6 müň ýaby, köp mukdarda düýe jemlenipdir.

1717-nji ýylyň tomsunda A. Bekowiç-Çerkasskiniň ekspedisiýasy Hywa tarap ugrapdyr. Yoluň esli bölegi geçilenden soň, A. Bekowiç-Çerkasskiý Şirgazy hana gymmat bahaly sowgatlar gowşurmak maksady bilen gelyändigini habar bermek üçin onuň ýanyna ýörite wekil iberipdir. Wekiliň beren gürrüňine Şirgazy han ynanmandyr. Ilçiniň top-tophanaly gaty köp goşun bilen gelmegini geň görüpdür. Derrew aýgytly söweşe taýýarlyk görüp başlapdyr. Hywa 120 km. galanda ekspedisiýanyň goşuny bilen hanyň goşunynyň arasynda uly söweş bolýar. Söweş üç güne çekipdir. Bekowiç – Çerkasskiniň toply-tophanaly otrýadyny ýehip bilmejegine gözi ýeten Şirgazy hany onuň bilen gepleşmäge girişipdir, hilegärlige baş urupdyr. Han bolan waka ökümen bolup, A. Bekowiç-Çerkasskini we onuň bütün otrýadyny myhmançylyga çagyryýar. Şonda ol otrýaddaky adamlary myhmançylyga Kabul etmek aňsat bolar ýaly, olary böleklere bölmegi haýyş edipdir. Muňa Bekowiç-Çerkasskiý razy bolupdyr. Netijede ekspedisiýanyň otrýady baş bölege bölünip, Hywanyň dürli galalaryna ugradylypdyr. Az wagat geçen soň, olary aýry-aýrylykda hanyň goşuny aňsatlyk bilen gyrypdyr. Bekowiç-Çerkasskiý we onuň ýanyndaky iň ýakyn adamlaryň bolsa kellelerini kesipdirler. Şeýlelik bilen A. Bekowiç-Çerkasskiniň üçünji ekspedisiýasy tragiki ýagdaýda tamamlanypdyr.

Şol uly gyrgynçylykda Hojanepes diri galypdyr. Ony Hywa hanynyň atly goşunyda gulluk edýän Agamuhammet diýen bir türkmen adamsy gizläp

saklapdyr. Soň ol adam Hojanepesi assyrynlyk bilen öýüne ugradypdyr. Hywa hany ony yzarlapdyr. Şoňa görä Hojanepes Astrabada (häzirki Gürgen) göçüp gitmäge mejbur bolupdyr. Ol elmydama asyl mekany Maňgyslagy küýsöp gezipdir. Ahyry hem Maňgyslak ýolunda Gyzylsuwyň töwereginde garakçylaryň elinden wepat bolupdyr.

1717-nji ýylyň wakasy Russiýanyň türkmenler bilen gatnaşygynyň gülläp ösmegine uly päsgel bermändir. 1719-njy ýylda täze ekspedisiýa gurlupdyr. Şonuň netijesinde Kaspi deňziniň ilkinji ylmy kartasy düzlüpdür.

XVIII-nji asyryň 70-nji ýyllarynda Ogurjaly adasynda söwda etmek üçin gämi duralgasyny gurup bermekligi haýyş edip, kenar ýaka türkmenleri ýene-de Russiýa ýüz tutupdyrlar. 1782-nji ýylda graf Woýnowiçiň ýolbaşçylygynda rus ekspedisiýasy Çeleken adasynda bolupdyr. Graf öz adamlarynyň kenarýaka türkmenleri tarapyndan dostlykly, adamsöýümlü garşylanandygyny nygtapdyr.

3-nji sapak. – 2 sagat

Türkmenistan XIX asyryda. Türkmen halkynyň Watançylyk urşy.

MEÝILNAMA

1. Türkmen taýpalarynyň garaşsyzlyk ugrundaky göreşi.
2. Patyşa Rusiýasynyň Hywany basyp almagy. Gazawat gyrgynçylygy.
3. Birinji we ikinji Ahal-teke ekspedisiýalary.
4. Merw oazisiniň Russiýanyň düzümine girmegi.
5. Zakaspiý oblastynyň döredilmegi we onuň syýasy administratiw gurluşy.

1. Türkmen taýpalarynyň garaşsyzlyk ugrundaky göreşi.

XIX asyryň I ýarymynda türkmen taýpalary öz azatlygy ugrundaky dyngysyz uruş alyp barmaly bolupdyrlar. Ylaýta-da Kaspiý kenarlaryndan tä Sarahsa çenli aralykda ýaşayan türkmenler Eýran goşunyň çozuşlaryny birnäçe gezek yza serpikdiripdi. Garaşsyzlyk ugrundaky gozgalaňyň biri 1813-nji ýylda bolupdy. (Magtymguly – Ruhnama) Onuň başlanyşy we gidişi Türküstan hojalaryndan bolan Ýusup Hojanyň Eýran şasyna garşy göreşi bilen baglanyşykly. Ol ýömut we gökleňleri Eýran şasyna garşy göreşe jemläpdi. Bu gozgalaň Eýran şasy tarapyndan basyp ýatyrylýar, Ýusup Hoja bolsa öldürilýär.

XIX asyryň 20-30-nji ýyllarynda Eýran şasy Günorta Türkmenistana garşy dyngysyz talaňçylykly ýörüşleri gurapdyr. 1832 ýylda şanyň Maşatdaky hökümdary Apbas Mürze Sarahsa çozup münlerçe adamy gyryp, 3,5 müň adamy ýesir edipdir. Apbas Mürze Ýolöteniň ilatyny gyrgynçylyga salypdyr. Diňe onuň ölümi türkmenleri beladan gorapdy. Şeýle ýagdaýlar türkmenleri Hywa hanyna gol ýapmaga mejbur edýärdi. Şeýle ylalaşyklar känbir uzaga çekmeýärdi. Sebäbi Eýran şasynyň türkmenlere täsiriniň peselendigini aňsa, Hywa hanynyň özlari türkmenleriň üstüne ýörşe başlaýardy.

Hywa hany Muhammet Emin (Mädemin) (1845-55) dowamynda Merw, Sarahs, Tejen topragyna jemi 8 gezek ýörüşler edýär. 1854 ýylyň ahyrynda Sarahsly tekeler Hywa hanyna salgyt tölemekden boýun gaçyrýar. Muňa gahary gelen Hywa hany 40 müň goşun jemläp, azyk-suwlygyny 30 müň düýä ükläp, Sarahsa ýöriş edýär. Türkmenleriň arasynda uly hormata mynasyp bolan, Köneürgençde sapak berip yören Ak işan: “Öz raýat-il-halkyň üstüne goşun çekip gitme, pälinden gaýt”, diýen töwellasyny almadyk Muhammet Emin han agyr goşun bilen Garaýapda Merwiň tekelerini ýygnaýar we Sarahs tekelerini Merwe göçüp gelmegini talap edýär. Ýöne Mädeminiň teklibi Kabul edilmeýär. Şeýdip Sarahs tekeleriniň Hywa hanyna garşy göreşi başlanýar. Hywa goşunyň esasyňy ýömut türkmenleri tutýardy, Gowşut han olara ýüzlenip: “Siz biziň bilen uruşmaň, Medeminiň çäresini özümiz göreris” diýipdir. Ýomutlar urşa gatnaşmajakdygyna wada berýärler. Garadaşlylar we yemreliler hem Hywa goşuny goldamandyrlar. Hywa hanynyň bäsdeşi Eýranlylar hem Hasan hanyň baştutanlygynda Sarahslylara

500 nöker kömege iberýär. Şeýdip, 1855-nji ýylyň 19-njy martynda gazaply uruş başlanýar. Bu uruşda Hywa goşuny derbi dagyň edilip, Mädehin han öldürilýär. Garaýapda bolan urşyň ýerine türkmenler “Ganlydepe”, diýip atlandyrypdyrlar. Hywa hanlygynda ýaşan türkmenleriň garaşsyzlyk ugrundaky göreşi (1855-67) Atamyrat hanyn yolbaşçylygynda dowam edipdir.

XIX asyryň ortalarynda Eýran bilen Hywanyň arasynda türkmen meselesi hasda ýitileşipdir. Olar Merwde agalyk sürmek isleýärdi. 1855-nji ýylyň Sarahs urşunda Hywa goşunlarynyň ýeňilmegi, Günorta-Türkmenistanyň Hywa hanlaryndan hemişelik azat bolandygyny aňladýardy. Türkmenleriň özbaşdaklygy Eýran şasyna ýaramaýardy. Bu bolsa täze-türkmen – Eýran uruşlaryna getirdi. 1857-58 ýyllarda Garrygala urşy bolup geçdi. Ol uruşda Eýran goşunyna Büjnürdiň kürt ilhany Japargyly han ýolbaşçylyk etdi. Ol 1846-50 ýyllarda Eýranda hökümeti ele salmak üçin gozgalaň edipdi. Gozgalaň ýeňilenden soň türkmenleriň içine gelip Ahalda tekeleriň ynamyna giripdi. Tekeler Japarguly hanyň ýolbaşçylygynda 3 ýyllap Eýranyň Büjnürt welaýatyna çapawulçylyk edipdir we Maşada hem Howp salypdyr. Japarguly hana teke serdarlarynyň käbiri ynanmandyr.

Eýranda Nasyp ed-Din şa tagta geçensoň, Japarguly hanyň günäsi geçirilipdir we ýurduna gaçyrylypdyr. Nurberdi hanyň tabşyrygy boýunça ony 40 teke atlysy Tährana çenli ugradypdyr. Gaýtadan Büjnürt häkimligine bellenen Japarguly han türkmenlere dönüklük edip, özüni gutlamaga baran 60 sany täsirli teke wekilini ýesir saklapdyr. Onuň yzysürede Arçmana çapawulçylyk edipdir. Ol Eýran şasyndan tekeleri derbi-dagyň edip Garrygalany eýelemegi buýruk alypdyr.

Şeýle kyn ýagdaýda gökleň, ýömut tireleri birleşip Japarguly hana berk gaýtawul beripdirler. Türkmen goşunyna Nurberdi han ýolbaşçylyk edipdir. Bu söweş Monjuklydepede bolupdyr. Türkmenlerden teke wekili Çopan kir, ýömutlardan-Pena serdar gaýduwsyzlyk görkezipdir. Garrygala söweşinden soň Eýran şasy Ahal bilen Hazar aralygyna öz täsirini ýitiripdir. Munuň bilen ylalaşmak islemedik Eýran şasy türkmen ýerlerini eýelemek niýetinden el çekmändir. 1861-nji ýylyň tomsunda Eýran şasynyň iň ýakyn garyndaşynyň biri Hemze Mürze 30 müň goşun, 32 top bilen Mary tekeleriniň üstüne hüjüme başlaýar. Bary – ýögy 10 müň goşun toplan Gowşut han uly serkerdelik ussatlygyny görkezipdir. Ol atlylaryny Maşada tarap iberip, ýolda düşmanyň üstüne bölekleyin çözüp, olary ysgyndan gaçyrypdyr. Sarahs – Merw aralygynda gumda gajap goşuny köp kynçylyga sezewar bolup, Merwe gelende eýýäm söweşe ukypsyz bolupdyr. Parahatçylyk soýýan türkmenler gajap hanyna uruşmazlygy teklipe edip Saparek diýen batyr ýigidi ilçisi edip iberýär. Türkmenler, egerde gajap tarapy ýarasygy makullasa, özleriniň Horasan ýoluny talamajakdygyny, hatda goşunda gulluk eder ýaly atly we pyýada esger berjekdigini teklipe edýär. Ýöne gajap tarapy bu tekliplere türkmenleriň aldawy diýip düşünýär. Şeýdip iki tarap uruşmaly bolýarlar. Şeýlelikde, 1861 ýylyň Gorkut aýynda Jerendepe diýen ýerde gazaply söweş başlanýar. 6 sagada çeken bu söweş gajar goşunynyň doly ýeňilmegi bilen tamamlanýar. Bu söweşde Hemze Mürzäniň belli serkerdesi Muhammet Hasan hem öldürilýär. Düşman ýesirleriniň içinde fransuz syýahatçysy Gulibef de Blok wil hem bar eken. Merw tekelerine Ahaldan Nurberdi han hem

kömege gelipdir. Şu wakadan soň Marylylar Nurberdi hana dul gelin Güljemaly aýallyga alyp berýärler. Mary-gajar urşundan soň türkmen ýerlerine goňşy döwlet bolan Eýranyň, Buharanyň, Hywanyň basybalyjylykly ýörüşleri tamamlanýar. Abdusetdar Kazy bu urus hakynda “Jeňnama” eserinde yazyp beýan edyar.

2. Patyşa Russiýasynyň Hywany basyp almagy. Gazawat gyrgynçylygy.

Sowetler döwri, geçen asyryň, rus patyşalarynyň, Gündogarda alyp baran reaksion syýasaty ýoýulyp, halklarda adalatly gahar-gazap döredipdi. Patyşa russiýasynyň çet ülkelerinde alyp baran weliko-deržaw şowinistik syýasaty, gazaply poliseý sütemi türkmen topragynda öçmejek yz galdyrdy.

Orta Aziýada feodal döwletleriniň üstünden agalyk etmek maksady bilen sarizm özüne wassal hanlyklarda despotiki düzgüniň saklanmagyna kömek edipdir, emirleriň we hanlaryň çäksiz eden-etdiligini we ganly bet işlerini goldapdyr. Rus patyşasy ençeme halatlarda “tertibi” ýola goýmak üçin, ýagny boýun egmezekleri “köşeşdirmek” üçin özüne tabyn rus goşunlaryny peýdalanmakdan we Orta Aziýa despotlarynyň ezyňan halklaryna garşy şol despotlara kömek bermekden hem gaýtmandy.

Rus patyşasy Orta Aziýany, Hywany basyp almak barada eýýäm Sankt-Peterburgda 1873-nji ýylyň martynda iň soňky maslahaty geçirýärdiler. General Kaufman bolsa baş komanduýuşy adip bellenilipdi. Onuň gol astynda 53 pyýada rotadan, atly kazaklaryň 25 sotnýasyndan, 54 topdan, 6 mortirden, 5 sany raketa diwizionyndan, 14 müňe golaý kömekçi güýçden ybarat ekspedision jeza beriji otrýady bardy. Bu rus goşunlary dört kolonna bölünýärdi 1) Baş komanduýuşy general Kaufmanyň komandasy astyndaky Daşkent kolonnasyna iki otrýad, polkownik Golowyn komandirlik edýän Kazalinsk otrýady we general Gowaçowyň komandirlik edýän Jyzzak otrýadlary girýärdi. 2) General Werýowkiniň komandirliği astyndaky Orenburg kolonnasy. 3) Polkownik Markozowyň komandirliği astyndaky Krasnowodsk kolonnasy. 4) Polkownik Lomakiniň komandirliği astyndaky Kinderli kolonnasy...

1873-nji ýylyň 10-njy iýulynda Hywa hanlygy boýun egdirilip, Seýit Muhammet Rahymyň hazynasy ruslaryň eline geçipdir. Muňa seretmezden Hywa türkmenleri, ýomutlar söweşlerini bes etmändirler. Hywa tagtyna gaýtadan çykan Muhammet Rahymyň öz eýelik edýän ýerlerinde ýaşaýan türkmenleriň “hötdesinden gelmäge” özüniň ukypsyzdygyny boýun alyp, harby taýdan gatşmak we rus goşunlarynyň güýçleri bilen türkmenleri “jezalandyrmak” maksady bilen Kaufmandan kömek sorapdyr. Rus generaly Kaufman hanyň ýaraşyk etmäge meýilli adamdygyny, türkmenleriň bolsa hanlygynyň esasy goraýjylardygyna göz ýetiripdir.

Hywanyň goranyşy ýykylandan soň, rus häkimiýetlerine özleriniň tabyn bolandyklaryny habar bermek bilen Kaufmanyň ýanyna öz baştutanlaryny we ýaşulylaryny iberen hywalylaryň arasynda ýomut türkmenleri hem bolupdyr. Emma şöhratparaz, ulumsy general Kaufman muňa çynlakaý üns bermändir.

Şol wagtlar basybalyjlara ýapja han häkimiýetleri türkmenler üçin ýerine ýetirmesi juda kyn we hatda düýbinden ýerine ýetirip bolmajak kararlary Kabul edipdirler. Hanlygynyň bütin ilaty, şol sanda türkmenler-de bellenen baha bilen azyk

önümlerini rus lagerine salgyt boýunça getirip bermelidirler diýip, diwan karar Kabul edipdir. Şol salgyt boýunça çarwa we ýarym çarwa oturymly türkmenler ekerançylyk hojalygynyň önümlerini bermäge borçly ekenler, muny bolsa olar hatda isleselerde ýerine ýetirip bilmejek ekenler.

Tabyn bolmandyklary üçin Kaufman Hywa türkmenlerine agyr pul jerimesini salypdyr, ol muny türkmenler “tiz özüni dürsäp” bilmez ýaly, olary güýçden düşürmek we şunuň bilen olary hana tabyn we garaşly etmek maksady bilen şeýle edipdir. Ol ýomut türkmenlerine iki hepdäniň içinde 300000 manat (42,500 funt sterling) uruş salgydyny tölemegi talap edipdir. Salgydyň möçberi 1871-nji ýylda germanlaryň Fransiýa salan uruş salgydyndan iki esse ýokarydy. Türkmenler Kaufmanyň ýanyna öz delegasiýalaryny iberip, bu salgydy tölejekdiklerini wada berýärler. Kaufman beýle agyr salgydy türkmenleriň töläp bilmejekdigini öňünden bilensoň, öz ýanyna baran 20 sany türkmen ilçisini tussag edip urşa taýýarlanypdyr.

18-nji iýulda general Kaufman general Golowaçowyň adyna ýazmaça buýrugy bilen ähli rus goşun güýçlerini türkmenleri zabt etmek üçin ýörişe çykмага gönükdiripdir.

Şol günün ertesi, 19-njy Gorkut aýynda general Golowaçow Hywadan çykyp, türkmen obalarynyň has gur ýeri bolan Gazawada tarap ýörişe ugrapdyr.

General Golowaçow köp sanly ofiserleriň önünde şeýle diýipdir:

“Komanduýuşiden alan buýrugym, umyt edýärim, siziň ýadyňyzdadyr we şony öz soldatlaryňyza ýetirersiňiz. Bu ekspedisiýa aýalyny-erkeginide, garrysyny-ýaşyny-da gaýgymaly däldir. Bularyň hemmesini öldüriň”. Şondan soň ofiserler bu komandany ähli otrýadlara ýetirdiler. Kafkaz goşunynyň bir otrýady şol wagt gelip ýetişmändi, emma ol otrýad aňşamlara geldi. Golowaçew kawkazly ofiserleriniň önünde şol buýrugy gaýtalady: Men umyt edýärim, siz bu komandalary hemmesini zarply. Pirkassayn stilinde, gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetirersiňiz... Şonda kawkazly garry polkownik şeýle diýdi: “Elbetde, biz hem siziň diýşiňiz ýaly, dürs ýerine ýetireris”.

Hywanyň eteklerinde bolan uruş hereketleri dogrusynda patyşa goşunynyň baş ştabyna berlen dokladda türkmenler tarapyndan şol otrýada görkezilen garşylyk hakynda şeýle diýilýär: Türkmenler Hywanyň araçäklerinde özleriniň ýarym oturymly jaýlaryny taşlap, özleriniň bütin obalary, maşgalalary we süruleri bilen sähralara tarap ugrapdyrlar. Wagtal-wagtal aýak çekip olar özlerine garşy iberilen jeza beriji otrýatdan sany köp bolan toparlara ýygnanyp gije-gündiz ruslaryň üstüne iňňän gaýduwsyzlyk bilen çozupdyrlar.

Şol çozuşlar wagtynda söweşiň gazaply bolandygyny rus otrýadynda ölenleriň we ýaralanlaryň köpdügi subut edýär. Hatda otrýadyň komanduýuşisiniň özi general Golowaçowyň we ştab adamlarynyň köp bölegi hem ýaralanypdyrlar.

Jeza beriji otrýadlar, ylaýtada kazaklar edil guduz açan ýaly öz gylyçlary bilen kiçijik çaga diýmän, garry diýmän uçdantutma gyrgynçylyk edipdir.

Ruslaryň darap geçen ýerinde tutäp duran kul üşmeginden we öli läşlerinden başga zat galmaýardy. Ýomut esgerleri özleriniň maşgalalaryny we emläklerini gorap, gaýduwsyz batyrylyk bilen söweşipdirler, emma ruslaryň güýçli ýaraglandyrylan otrýadynyň zor salşyny izyna gaýtaryp bilmändirler. Olar ruslaryň

name üçin olaryň ýurduny basyp alandyklaryna düşmändirler. Sebäbi olar hiç wagt ruslar bilen söweşmändirler. Türkmenler rus häkimiýetlerine olaryň bellän salgydyny bermegi tekliptdiler we ol uruş salgydyny ýygnaý bildikleri, haýal etmän tölejekdiklerine söz berdiler. Emma olar şonda-da ruslar tarapyndan zabt edilip gyrgyna salyndy. Olar ynsanperwerlik prinsiplerine ters gelýän wagşyçylyk, adam ýigrenmek meýlini saýlap alyrlar, hatda aýallaryň we çagalaryň: Aman! Aman! Diýen nalyşlaryna gulak-da salmandyrlar. Ruslaryň Gazawatda eden-etdiligini ikinji jahan urşynda nemes faşistleriniň alyp baran syýasatyna çalyň edýär.

3. Birinji we ikinji Ahal-teke ekspedisiýalary.

1873 –nji ýylyň tomsunda ruslaryň Hywa ýomutlaryny gyrgyna salandygy baradaky habar Ahala we Mara gelip ýetdi.

Eýýäm awgust aýynyň ortalarynda ruslar türkmen baştutanlaryna duýduryş iberip, olar “yaha Ruslaryň garamagyna gecerler, ýa-da urşa taýýarlyk görübmeli bolarlar”.

1874-nji ýylda Nurberdi han öz wekillerini Krasnowodska Lomakiniň yanyna iberdi. General Lomakin olara rus raýatyna girmek şerti bilen türkmenlere parahatçylygy teklipt edýänligini aýtdy. General Lomakiniň esasy maksadyny bilenden soň Nurberdi han Gökdepede uly maslahat gecirdi. Hanlaryň köpüsi we kethudalar Lomakiniň teklibini Kabul etmediler. Yöne käbir hanlar , Dykma serdar , Sopy han, Musa han (atabay ýomutlarynyň hany) ruslar bilen parahatçylykly ýaraşyk gazanjak bolmalydyrys... diýip aýdypdyrlar. Sebäbi olaryň obalary ruslar bilen ýüzbe-ýüz bolup duran goňşy obalardandy. 1870 ýyldan bäri 3 gezek ruslar tarapyndan basylyp alnyp gaýtarylypdy.

Nurberdi han Mara gidip, uly Maslahatda bolan ähli gürrüňleri Gowşut han bilen maslahatlaşýrlar. Hanlaryň ikisi eger ruslar çozsalar ,şonda ýurdy we halky ýaragly goramagy karar edýärler. Bu habary Sopy han hem haýal etmän general Lomakine ýetiripdir. 1875ý. Ruslar uly howp bolup durka Nurberdi han Eýranyň raýatlygyna girmek pikirini hem öňe sürüpdir. Yöne Büjnürdiň hany Ahala capawulçylyk edenden soň ol pikirinden el çekipdir. 1877ý. Lomakin , tekeleriň Eýran, Hywa bilen birleşik gurap bilmändigine göz ýetirenden soň Ahalyň üstüne ýöriş etmäge taýýarlyk görüp başlady. 1877-nji ýylyň 12-nji maýynda Nurberdi han ruslary Gyzylybatdan kowup cykarmak üçin olaryň üstüne çozuş edende, olar top oklary bilen garşylandy. Bir az wagtdan soň iýul aýynyň aýaklarynda Gökdepä Gowşut hanyň ölümi barada şum habar gelip ýetişädi. Gowşut hanyň ölümi türkmen halkyna ägirt uly zarba boldy. Nurberdi han 1878-ýylyň aýaklaryna Ahal we Mary türkmenleriniň baştutany boldy.

Şol wagtlar general Kaufman Amyderýa tarapdan hüjüm edip Maryny almaga taýýarlyk görýändigini hakyndakyda habar Nurberdi hana ýetipdir. Sonuň üçin ol Maryny goramagy öz üstüne alyp ogly Berdimyrat hany Ahaly goramagy ynam etdi. Oňä kömekçi edip Orazmuhammet han we Gurbanmyrat işan bellendi.

1879 ýylyň tomsunda eýýäm rus goşunlary general Lazerewiň ýolbaşçylygynda Gökdepäň alkymyna gelipdi. 26-awgustda general Lazerew aradan cykansoň onuň ýerine general Lomakin bellendi. 1879-ýylyň 28-nji

awgustynda Lomakiniň ýolbaşçylygynda 1-nji Ahal-teke ekspedisiýasy , yagny Gökdepe urşy başlandy.

1879 ýylyň urşunda ruslaryň 450-ä goaý esgerleri we ofiserleri ýok edildi. Bu uruşda erkekler bilen bir hatarda aýal-gyzlar hem mert uruşdylar, olar gacyp barýan rus esgerlerine edil ýolbars ýaly topulyp, olaryň üstüne daş ýagdyrýarlar we depelrinden gaýnan suw guýyardylar... Türkmenleriň serkerdesi Berdimyrat hana topuň oky degip göwresi ýaralyp parça-parça bolupdyr. Ondan soň galany goramagy Orazmuhammet han öz üstüne alypdyr.

10 sentýabrda Orazmuhammet han ruslara doly boýun bolýandygyny tekliپ etmek üçin öz ilçilerini ugradypdyr. Ilçiler ruslaryň lagerine ýetenlerinde olaryň yzlaryna dolanyp barýandygyny görüpdirler...

Ruslaryň 1879 ýylda ýeňlişi patyşa Russiýanyň Gündogar syýasatynda abraýynyň ýitip barýandygyny aňladýardy. Munuň tersine Orta Aziýa halklarynyň milli-azat-edijilik hereketi ýokary galýar, bu mesele iňlisleride janlandyrdy. Iňlis hökümeti Türkmenistana öz harby agentlerini iberipdir. Olardan kapitan Batler hatda Gökdepe galasyny gurmakda hem guramaçylyk işlerini alyp barypdyr.

Rus hökümeti Türkmenistana öňküden hem güýçli goşun ibermegi planlaşdyrypdyr. Türkmenistany basyp almazlyk bu Orta Aziýa we Kawkazdan el çekmekligi aňladýardy. Rus patyşasy Aleksandr III Türkmenistany eýelemegiň proýektine gol çekdi we bu wezipäni rus-türk urşunda ýakasyny tanadan awantýurist general Skobelewe tabşyrypdyr. Skobelew Kaspiň kenaryna gelmezinden öň, aprel aýynda (1880 ý) Nurberdi han aradan çykýar.

1880 ýylyň 27-nji oktyabrynda Skobelew Ahala gelipdir, 2-nji dekaborda Arçmany, Duruny, Ýegen-Batyr galany eýeläpdir. Diňe Diňli depe türkmenleriň elinde galypdyr, bu ýerde iňlis markaly ýekeje top bolupdyr. Dekabryň 15-ne Skobelewe ýene-de kömekçi goşunlar, toplar Kuropatkiniň ýolbaşçylygynda gelip ýetipdir.

Şeýdip, 1880 ýylyň 23 dekabrynda 2-nji Ahal – teke ekspedisiýasy başlanypdyr. Gökdepe galasyna ilkinji giren general Petrusewiç öldürilipdir. Türkmenlere Gulbatyr serdar ýolbaşçylyk edipdir. Bu söweşde Dykma serdar, Gönübek, Dykma serdaryň ogly Hakberdi gahrymançylyk görkezipdir. Rus polkownigi Golisyn galadan ýekejede adam çykarylmalý däl, çaga-aýal, erkek, garry ýaş hemmesi öldürilmeli diýen buýrugy alypdyr. Galanyň içine şeýle bir köp mukdarda top oklary düşüpdür, hatda maslyklardan ýaña geçere ýer galmandyr.

Magtymguly han 6 ýanwarda maslahat çagyryp ruslara boýun bolmak pikirini orta atanda oňa tarapdar tapylmandyr.

1881 ýylyň 12 ýanwarynda sagat 11.20 galanyň bir bölegi mina ýaryp ýykylandan soň iň ahyrky söweşler başlanypdyr...

4. Merw oazisiniň Russiýanyň düzümine girmegi.

Gökdepe urşundan soň Rus hökümeti Günorta we Gündogar Türkmenistanda kolonial syýasatyny güýçlendiripdir. Şol wagtlar Merw oazisinde çylşyrymly ýagdaý emele gelipdir. Ýerli halk okkupasion rus çinowniklerine, hanlara ynamsyzlyk bilen garapdyr. Özara gapma-garşylyklar hem ýitileşipdir.

Gökdepe urşundan soň tire-taýpaçylyk olary gowşadypdyr. Kābir tire-taýpa kethudalary rus döwletine raýat bolmagy makul bilipdir, beýleki bir topar muňa garşy bolupdyr. Kābir hanlar Eýrana gol ýapmak pikiri öňe süren bolsa, ýene-de bir topar il Hywa hanyna gulluk etmegi ündäpdir. Hatda kābir taýpa kethudalary, owgan, türk, iňlislerden haraý gözläpdir. Şeýle agyr ýagdaýdan baş alyp çykmak gaty kyn bolupdyr. Patyşa Russiýasy Zakaspi oblastyna türkmen han-begleriniň görnükli wekillerini çekmek syýasatyny alyp barypdyr. Şu niýet bilen Merwe düşündiriş işi üçin Alihanowyň ýolbaşçylygynda söwda kerwenini hem ýollapdyr. Alihanowa türkmen hanlary Dykma serdar we Magtymguly han hem kömek edipdir. Sebäbi olar Gökdepe urşundan soň Rus döwletine gulluk etmäge mejbur edilipdir. Bu işiň netijesinde Merwli han-begleriň adyndan Alihanowa birnäçe arzalar gelip gowşupdyr. Olar rus raýatlygyny kabul edýändigini aýdypdyrlar. Hatda Merwiň türkmenleri Ashabada öz wekillerini iberipdirler.

Alihanowyň 1883 ýyldaky iň soňky gezek Mara gelmegi uly netijeler beripdir. Onuň Nurberdi hanyň dul aýaly, Maryň hany Güljemal bilen duşuşmagy uly rol oýnapdyr. Güljemal han 1884 ýylyň 1-nji ýanwarynda geňeş geçiripdir. Bu geňeşde Alihanow özüni mysal edip “eger-de Maryň halky meýletin Russiýanyň raýatlygyna geçse, onda rus hökümeti olaryň ähli dāp-dessurlaryny, dinini, dilini saklamaga, hatda türkmen serdarlaryny rus goşunynda ofiser çininde gulluk etmegide mümkindigini aýdypdyr” Şeýdip Merwiň halk köpçüligi şu geňeşden soň rus raýatlygyna geçmek meýleniň artýandygyny bildiripdir. Merwiň Russiýanyň düzümine meýletin girýändigini subut etmek üçin Maryň hanlaryndan 4-si, 24 kethudasy 1884 ýylyň 25-nji ýanwarynda Ashabada gelip Rus döwletine gulluk edýändigine kasam edipdir.

Şeýdip Türkmenistanyň Günorta-Gündogar mes toprakly ýerleri, onuň baýlyklary, şol ýerlerde ýaşayan türkmenler Rus raýatlygyna geçirildi. Ýöne şeýle bolsada Merw oazisiniň Ýolöten, Pendi, Murgap oazisindeki türkmenler özlerini rus raýatynda diýip hasap etmändirler.

Şonuň üçin bu ýerleri basyp alman Zakaspiý oblastynyň hökümdarlary arkaýyn syýasat ýoredip biljek dāldi we Owgan serhedinde öz üstünligini berkedip biljek dāldi.

Ruslaryň Owgan serhedine howp salmagy iňlis hökümetini tolgundyrdy. Olar rus goşunyň Pendi we Ýolöten oazisine ýörişini saklamak üçin çäreler görüp başlady. Merw oazisinde ruslara garşy göreşde türkmen ilatyna Gajar han ýolbaşçylyk edipdir.

Olary bu göreşde owgan feodallary Eýýup han, Siýah puşt dagylar goldapdyr. Olar Gajap hanyň üsti bilen rus okkupasion goşunlaryny derbi-dagyn edip, Gajar hany Maryň tagtyna çykarmagy we türkmenleri owgan meselesine gatyşdyrmakdy. Owgan hanlary türkmenleri ruslara garşy “gazawat”-din urşyna çagyrypdyr. Ýöne olary Maryň az bölek ilaty goldapdyr. Netijede Marynyň ilaty Syýah puşty we onuň tarapdarlaryny ýesir alyp Zakaspiý oblastynyň naçalnigi general Komarowa tabşyrypdyr.

Rus goşunlaryny mundan beýläk Owgan serhedine golaýlaşdyrmazlyk üçin iňlisler Owgan emirini Guşgyny basyp almak üçin ýaraglandyrypdyr. Şeýlelikde, 1885 ýylyň 18-nji Nowruz aýynyň Daşköpride Owaganlar we ruslaryň arasynda

aýgýtlaýjy söweş bolupdyr. Ruslaryň tarapynda eýýäm türkmen atly goşunlary söweşipdir. Owganlaryň gaýduwsyz söweşendigine seretmezden rus ýaragly güýçleri öz artykmaçlygyny görkezipdir. Owgan goşuny uly ýitgiler çekipdir, oň üstesinede inlis generally Lemsden owganlary taşlap gaçypdyr. Şeýdip, inlisleriň Pendi oasis, Guşgyny eýelemek planlary amala aşmandyr. Pendi oasisinde we Ýölotende ýaşaýan saryklar hem 1885 ýylyň 21 Gurbansoltan aýyndan bäri Mary türkmenlerini goldap gelýärdi.

Daşköpri söweşinden soň Türkmenistany Rusiýanyň düzümine girizmek syýasaty gutarnykly çözülipdir. 1887 ýylda Zakaspiý oblasti bilen Owganistanyň arasynda serhet zonasy çirizilipdir.

5. Zakaspiý oblastynyň döredilmegi we onuň syýasy administratiw gurluşy.

Türkmenistanyň administratiw gurluşy we dolandyryşy hem Russiýanyň ähli kolonial çet ülkelerinde patyşa samoderžawiesiniň bellän kolonial düzgüniniň esasy sypatlarynyň häsiýetindedi.

Patyşanyň täze birikdirilen Türküstan ülkesiniň ykdysady we syýasy taýdan “öleşdirmeginiň” ilkinji ädimi şol ülkeleriň administratiw-territorial gurluşy boldy. Buhara we Hywa hanlyklary dogrusynda aýdanymyzda bolsa, olaryň syýasy taýdan gurluşy we administratiw ulgamy üýtgedilmän diýen ýaly galdyryldy.

1881-nji ýylyň maýynda Zakaspiý harby bölüminden we Ahal-teke oasisiniň täze eýelenen welaýatlaryndan ybarat edilip Zakaspi oblasti döredilýär, onuň administratiw merkezi Aşgabat diýen türkmen obasynyň gapdalynda düýbi tutulan Aşgabat şäheri edilipdir. Täze oblastiň naçalnigi wezipesine general-leýtenant Rerberg bellenipdir. Patyşa häkimiýetleri Gökdepäni goramaklyga gatnaşyjylaryň we onuň şerti bilen olaryň “günäsinin geçilýändigini” yglan edipdirler hem-de teke-han beglerini çinler we sowgatlar bilen sylaglap, olary öz taraplaryna çekmäge dyrsypdyrlar. 1881-nji ýylyň Nowruz aýynda ýokary gatlagyň käbir abraýly wekilleri tabyn bolýandyklaryny bildirip, Skobelewiniň ýanyna gelipdirler, olaryň arasynda Gökdepäni goramagyň ýolbaşçylaryndan biri bolan Dykma Serdar hem bar eken, Magtymguly han hem ruslaryň tarapyna geçipdir.

Peterburgda patyşa häkimiýetleri Dykma serdara we onuň ýanyoldaşlaryna köşkler, muzeýler hem-de dürli edaralar bilen tanyşmaga mümkinçilik beripdirler, olar üçin gyzykly boljak zawod-fabriklerde, Ohtensk däri zawodynda, Peterburg gorhanasynda, ok zawodyna, artilleriýa zawodyna, poligona we ş.m. aýlanyp görmäge rugsat edilipdir.

Zakaspiý oblastynda indi uýezdleri diýip at berlen ozalky iki pristawlyk bilen bir hatarda soňra Aşgabat uýezdine öwrülen Ahal-teke uýezdi hem girýardi. Oblast kawkaz harby okrugyna tabyn edilipdi. (Bu okrug Garaşsyzlyk ýyllaryna çenli dowam etdi).

Oblast özüne täze raýonlary birikdirildiğiçe ulalýardy. 1884-nji ýylda Russiýanyň düzümine Mary oasisi girenden soň, Mary uýezdi döredildi, onuň düzümine bolsa iki pristawlykdan ybarat bolan Ýölöten we Saragt oasisleri girizildi. Edil şol ýylyň özünde Tejen derýasynyň aýaklary birleşdirilip, olardan Tejen okrugy döredildi, soňra ol Tejen uýezdine öwrüldi.

1885-nji ýylda birikdirilen Pendi oazisi Pendi pristawlygy diýen at bilen Mary uýezdiniň düzümine girizildi. Ahal-teke uýezdiniň düzümine Etek pristawlygy diýen at bilen Etek (häzirki Kaka etraby) girizildi. 1890-njy ýylda patyşa tarapyndan tassyklanan “Wagtlaýyn düzgünnama” esasynda Zakaspi oblasti Kawkaz harby Okrugyndan bölünip aýryldy. Oblast täze administratiw gurluşa eýe boldy. Ol baş uýezde : Mangyşlak, Krasnowodsk, Aşgabat, Tejen we Mary uýezdlerine we ýedi pristawlyga – Krasnowodsk uýezdinde Çekişler we Garrygala pristawlyklaryna, Aşgabat uýezdinde Durun pristawlygyna, Tejen uýezdinde Saragt we Etek pristawlyklaryna, Mary uýezdinde Pendi we Ýolöten pristawlyklaryna bölündi.

Galyberse-de, patyşanyň senata 1897-nji ýylyň 26 njy Bitaraplyk aýyndaky ukazy boýunça Zakaspi oblasti administratiw taýdan bolsa Türküstan general-gubernatorlygynyň düzümine birikdirildi, harby taýdan bolsa Türküstan harby okrugyna tabyn edildi.

Zakaspi oblastynyň administratiw gurluş taryhy üýtgän taryhy ýagdaýy we bu ýerde patyşa hökümetiniň tutan maksadyny aňladýar. Sarizm Zakaspide we wassal despotiýalar bolan Hywa hanlygynda hem-de Buhara emirliginde ýaşayan türkmen halkynyň üç böleginiň arasyndaky köne syýasy germewleri saklap galdyrdy. Amyderýanyň orta we aşak akymy sebitindäki türkmen taýpalarynyň ýaşayan tutuş teritoriýasy ozalkylygy ýaly Buharanyň, Türküstanyň we Hywanyň arasynda “bölünenligine” galýardy, şol bölekleriň hersi bir ýere tabyndy, olaryň administratiw syýasy gurluşynda we hojalyk durmuşynda ep-esli tapawut bardy.

Zakaspi oblastynda türkmen halkynyň iň köp bölegi ýaşayardy. 1897-nji ýylyň Bütinrussiýa ilat ýazuwynyň maglumatlaryna görä, bu ýerde esasan ýerli ilatdan bolan 298 müň adam ýaşayar eken. Çärjew we Kerki sebitinde ýaşayan ärsary taýpasyndan bolan türkmenler (165 müň adama çenli) Buhara emiriniň häkimi astynda galýardy. Amyderýanyň aşak akymy boýunda (Daşoguz, Porsy, Ýylanly we başga ýerlerde; 196 müň adama çenli) ýaşayan ýomutlar we çowdurlar Hywa hanynyň häkimi astynda galýardy. Şeýle ýagdaý, bütün kolonial döwrüň dowamynda türkmenleri biri-birinden üznelikde saklaýardy, olaryň hojalyk we medeni taýdan birleşmegini bökdeýärdi.

Türkmenleriň bir bölegi Eýranda we Owganystanda ýaşayardylar. Şeýlelik bilen türkmen halky baş bölege bölünip, Russiýanyň Türküstan ülkesiniň düzüminden, Buharada, Hywada, Eýranda we Owganystanda ýaşayardy.

“Wagtlaýyn düzgünnama” laýyklykda Zakaspiý oblastyny dolandyrmak oblastyň naçalnigine ýüklenip, şol ýerde ýaşayan goşunlar oňa tabyn edilipdi. Naçalnik hemme babatlarda oblasti bir özi dolandyrdy; ol raýat we harby häkimiýeti öz elinde jemläpdi hem-de ýerli ilatyň üstünden ägirt uly hukuklary bardy.

Uýezdleriň düzümine girýän şäherler we ilatly punktlar bilen birlikde uýezdleri dolandyrmak uýezd naçalnikleriniň üstüne ýüklenipdi, harby-poliseý we raýat häkimiýeti-de olaryň elindedi. “Wagtlaýyn düzgünnama” bu naçalniklere ilatyň üstünden agalyk etmäge, her hili kastlary etmegine ýol açýardy.

Administratiw-dolandyryş apparaty sarizm üçin birikdirilen oblastyň berk tabyn bolmagyny we hojalyk taýdan özleşdirmegini üpjün etmelidi. Şuňa görä

patyşa çinownikleri dworýan-harby soslowiýe wekillerinde toplanyp, olaryň köpüsi zannyýaman reaksion elementlerden ybaratdy.

Olaryň arasynda pribaltika nemes baronlaryndan bolanlar çernosotnýaýy reaksion işeňňir ýaýradyjylar hem az däl di.

Ýerli ilaty ýigrenmek we oňa ynamsyzlyk oblastyň administratiw apparatynyň işi üçin mahsus zatdy. Şonuň üçin sarizm ýerli ilatyň artyk hukukly böleginiň arasynda bolanlardan daýanç gözleýärdi.

Oblastdaky kolonial düzgün 15 mün adamdan-da köp bolan ýaragly güýçlere daýanýardy. Şäherlerde we esasan araçäkde hem-de strategiki taýdan möhüm punktlarda uly garnizonlary saklamak bilen çäklenmän, patyşa administrasiýasy ýerli ilatdan goşun bölümlerini döretmäge jan çekýärdi. Şu maksat bilen teke atly diwiziony düzülipdi, soňra ol diwizion birinji imperialistic urşy wagtynda rus goşunlary bilen bilelikde Germaniýa garşy söweşlere gatnaşypdy. (Ruhnama).

Kolonial döwürde ownuk taýpa hanlarynyň we urug ýaşulylarynyň ozalky özbaşdak dolandyryşynyň öz ornuny merkezi dolandyryşa bermeginiň ähmiýetli tarapy hakynda hem aýtmak gerek. Ozal üznüksiz ganly tersleşiklerden, urugara çaknyşyklardan horluk çekip gelen yurt indi birneme köşeşdirildi we parahatçylykly ekerançylyk zähmetine geçip bildi.

4-nji sapak. – 2 sagat

Türkmenistan Sowet häkimiýeti ýyllary içinde. (1917-1950ýý.)

MEÝILNAMA

1. Russiýada 1917-nji ýylyň Oktýabr ynklaby we Türkmenisatandaky syýasy ýagdaý.
2. Türkmenistan SSR-niň döredilmegi we onuň SSSR-iň düzümine girmegi.
3. Türkmenistanda kolhozlaşdyrmak syýsatynyň taryhy sapakalary.
4. Türkmenistanda senagatlaşdyrmagyň amala aşyrylyşy.
5. Türkmenisatn Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda (1941-1945ýý)

1. Russiýada 1917-nji ýylyň Oktýabr ynklaby we Türkmenisatandaky syýasy ýagdaý.

1917-nji ýylyň Baýdak aýynda Orsyýetde buržuaz rewolýusiýasy amala aşyrylsada ol milli azat edijilik we buržuaziýanyň meselesini çözüp bilmedi. Netijedi 2 häkimiýetlik emele geldi. Zakaspide bolsa rus kolonial syýasaty dowam edýärdi. Berinji jahan urşy dowam edensoň, açlyk, ýetmezçilik öňküsi ýaly dowam edýärdi. Halkyň agyr ýagdaýy çekip-çydar ýaly dälde. (çörek günde 20 gramm norma).

Bolşewikler Zakaspidäki milli azat edijilik hereketini öz peýdasyna çözmek isleýärdiler. 1917-nji ýylda bolşewikler türkmenlerde syýasy guramalaryň ýokdygyndan ýerlikli peýdalanyp başladylar. Olar 1917 ýylda Garaşsyzlyk aýynda bütin Orsyýetiň işçi-daýhanlaryny, kolonial territoriýada ýaşayan garamaýak halklary aýaga galdyryp ýaragly gozgalaňy amala aşyrdylar. Şeýle ýaragly gozgalaň kolonial ülkelerde hem bolup geçdi. Ýurduň ähli ýerlerinde Sowetler häkimiýeti berkarar edilip başlandy. Bu bolsa ähli ýerlerde ganly çaknyşygyň bolmagyna getirdi. Bolşewikler öňki patyşanyň koloniýalaryny öz elinde saklamagyň aladasyny edipdir.

Zalaspide Sowet häkimiýetiniň dikeldilendigi hakyndaky habary giç eşidipdirler. Sebäbi bu ýerde döwlet apparaty, poçta, aragatnaşyk ulgamlary köne patyşa çinownikleriniň elinde bolupdyr.

Şeýle-de bolsa 1917-nji ýylda 2-nji dekabrynda Zakaspide hem Sowet häkimiýeti dikeldilipdir. (Dikt. prolt-ta).

Bolşewikler Zakaspide hem ýarag bilen hökümeti ele alyp ugrapdyrlar. Garaşsyzlyk aýynyň 30-nda Guşgyda, 31-nde Çärjewde, Gelekende Sowet häkimiýeti dikdildi. Sowet häkimiýetine garşy çykanlar ýok edildi. Halk köpçüligi bolşewikleriň alyp barýan syýasatyny öňki patyşanyň syýasatyndan tapawudyny düşüňip bilmediler. Beýle ýagdaý uzaga çeken 1918-1920 ý.ý. milli azat edijilik hereketiniň ösmegine getirdi. Hywada Sowet häkimiýetine garşy göreşe Jüneýit han ýolbaşçylyk edip bolşewikleriň 11 gezek guran ekspedisiýasyny derbi-dagyn edipdir. Diňe 1919-nji ýylda ol Hywany taşlap Garaguma gitmeli bolupdyr.

1920-nji ýylyň fewralynda gyzyl goşun Hywany (Seýit Abdylly-han) eýeläp aprel aýynyň ahylarynda Horezm Halk Sowet Respublikasyny döredipdirler.

Bolşewikleriň alyp baran syýasaty türkmenleri ikä böldi, bir tarapy gyzyllary, beýlekileri aklary goldadylar. Netijede ýüzlerçe müňläp adamlar gyrylypdyrlar, hojalyk tozdurylypdyr.

1919 ýylda Aşgabat şäherine P. Poltoraskiniň ady dakylpdyr. Zakaspiý frontuna Frunze we Kuýbyşew ýolbaşçylyk edipdir. Türkmen ilatyna has hem kyn bolupdyr. 1918-20 ý.ý. urşy Türkmenistanda öçmejek uz galdyrdy. Müňläp bigünä adamlar gyrylypdyrlar, hojalyk tozdyrylypdyr.

Ak terroryň garşysyna gyzyl terror ösüpdir, netijede 100 müňläp adamlar gyrylypdyr, beýlekileri daşary ýurtlara (Eýran, Owganystana) gaçyp gitmeli bolupdyr.

2. Türkmenistan SSR-niň döredilmegi we onuň SSSR-iň düzümine girmegi.

1920-nji ýylyň ýanwar aýynda Jüneýit han hywa tagtyndan gidensoň milli azat edijilik hereketi syýasy häsiýete eýe bolup başlapdyr. Eýýäm şol ýylyň güýzünde hanyň ýanynda 1000-e golaý atly-ýaragly adam bardy. Jüneýidiň goşunynda türkmenlerden başgada, özbeklerem, gazaklaram, garagalpaklaram bardy. Hana Eýrandan, Owganystandan ýarag ok-däri gelip durýardy.

1921-nji ýylyň 21-nji aprelinde Jüneýt hanyň nökerleri gyzyl goşunyň kiçeňräk otrýadyny gylyçdan geçirip Ýylanlyny eýeledi. Oňa ilatdan ýene-de 250 atly gelip goşuldy. Olar Tagta, Ýylanly, Köneürgenç, Goňrat, Hojaili merkezlerini eýelediler. 1921-nji ýylyň Sanjar aýynyň 5-ne Köneürgençde HHSR-nyň delegasiýasy Jüneýt han bilen ýaraşyga gol çekip, hanyň ähli talaplaryny berjaý etmäge razylyk berdi.

Buhara Halk Sowet Respublikasynda hem milli azat edijilik hereketleri güýçlenipdir. Olar Buhara respublikasyndan ors goşunlarynyň çykarylmagyny talap edýärler. Gundogar Buharada, Kerki, Järjew welaýatlarynda bu hereket uly gerime eýe boldy. 1922-nji ýylyň baharynda Buharadaky halk hereketine Türkiýeden gelen Enwer paşsa ýolbaşçylyk edip başlady. Onuň gol astynda 16 müň adam bardy.

Bu hereket 1921-nji ýylyň awgust aýynda Murgap, Tejen derýalarynyň aşaky akymalarynda hem güýçlendi. Oňa Hojaguly han ýolbaşçylyk etdi. Ol Jüneýt han bilen ýakyn aragatnaşykdaýy.

1922-nji ýylda Hywada türkmenlerden, özbeklerden düzülen otrýadlar gyzyl goşunyň hataryna girip Jüneýt hanyň garşysyna iberilýär. 1923-nji ýylyň oktýabr aýynda HHSR-y – sosialistik respublikasy diýlip yglan edildi. Täze hökümet kazy-sudlary ýatyryp, sowet sudlary girizdi, wakuf ýa-da metjit-medrese ýerleri millileşdirip, ilata baý-garyp göz önünde tutulman bir gyrađeň salgyt salyndy. Bularyň üstesinede ýerli partiýa, sowet organlary ilata gurbanlyk etmegi, öwlüýä zyýarata gitmegi, aýallara bürenjek atynmagy, ýaşmak ýaşynmagy gadagan edipdirler. Bolşewikleriň eden-etdilikleriniň netijesinde halk Jüneýt hanyň töweregine ýygnaýardy. (Hywa hanlygynda 1920 ý. 3 müň metjit, 977 medrese, 282 dini mekdep bardy)

1924-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynda Hywanyň özbek ilaty aýaga galýar. Olar Jüneyt hanyň ýanyna öz wekillerini iberip, ondan gozgalaňy goldamagyny sorapdyrlar. Şol wagtyň özünde beýleki delegasiýa bolsa Hywa iberip, HHSR-ň hökümetinden Sowet mekdeplerini ýatyrmaq, ozalky dini mekdepleri, medreseleri dikeltmek, kommunistrleri respublikadan çykaryp kowmak barada ultimatum berdiler. Emma “üstünlikden” başy aýlanan HSSR-niň hökümeti halkyň talaplaryny berjaý etmedi.

1924-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyn 10-nda Jüneyt han Hywany gabap Hywaň halkyna, kethudalaryna hat üsti bilen ýüzlenipdir, emma ol netije bermändir. Şondan soň aldym-berdimli söweşler başlanýar. Hywanyň hökümetine 82-nji Türküstan atly polky, kömege gelipdir. Türkmenbaşy aýynyň 29-na Hazaraspda Agajan işan tarapyndan baştutanlyk edilýän topary 18 sagat söweşden soň Garaguma çekilipdir. Polk Hankini, Başaragy eýeläp Baýdak aýynyň 4-ne Hywa giripdir. Gozgalaňçylardan 214 adamy zyndana taşlapdyr.

Jüneyt han Ýylanlyda Anna balaň baştutanlygynda 500 atlyny, Tagtada hem Ahmet begiň 800 atlysyny goýup, özi bolsa 1500-2000 atly bilen Balykly guýusyna çekildi. Balykly guýusynda 8 sagat söweşden soň Jüneyt han Çyryşly guýusyna çekilipdir. Gurbansoltan aýynyň 8-ne Jüneyt han güýjüniň halys azdygyna garamazdan (100-120 atly). Igde guýusynyň oýunda rus polky bilen çaknyşýar. Söweşde ýigitleriň 30-syny ýitirip, galan atlylary bilen Garagumyň jümmüşine siňip gidýär. Halk hereketiniň bolan ýeri taryha Garagum urşy diýen at bilen girdi. Bu halk gozgalaňyna Daşoguzda Şaltaý batyr, Ahmet beg, Yerbentde Berdimyrat, Maryda Durdy baý, Kerim han (buluç), Tejende Hojaguly han, Kerkide Jora Emin, Gylyç Mergen, Gazanjykda Orazgylyç molla ýolbaşçylyk etdi.

1927-nji ýylyň Ruhnama aýynda 19-na Garagumda uly uruş başlandy. Gyzyly goşun bölümleri ýerden, samolýotdan Jüneyt hanyň nokerlerini yzarlap olary dargatdy. 1928-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynda 1-ne Türküstan atly polky we beýleki goşun bölümleri Hywada, Daşoguzda, Çärjew welaýatlarynda, şol ýylyň ýazynda, tomusynda 2-nji atly polk Gyzylybat, Gyzyletrek etraplarynda halk hereketini rehimsiz yzarlap derbi-dagym etdi. Şeýlelikde II-nji Garagum urşy gutardy.

Jüneyt hanyň 16 ýyldan bäri ilki ors patyşasyna, soňra öz ilatyny, aýratynam türkmenleri elhenç ezip gelen Hywa hanyna, soňra bolsa bolşewiklere garşy alyp baran göreşi ýeňliş bilen gutardy. Ýyl-ýyldan güýçlenýän bolşewikleriň, badyhowa wadalary, wagyz nesihaty daýhanlar köpçüligini aldawa saldy. “Ýagty gelejegiň” salgymynda olar “gyzyllaryň yzyna düşenini kem görmediler.”

Türkmenistan SSR-niň döredilmegi.

Türkmen halky özünüň müň ýyllaklara uzan taryhynda dünýäni sarsdyran döwletleriň ençemesini guran hem bolsa, soňky asyrlarda milli dagynyklygy başdan geçirýärdi. Türküstan ASSR-niň düzümindäki Zakaspi oblastynyň Türkmen oblastyna öwürilmegi, Horezm hem Buhara Halk Sowet respublikalarynyň düzümlerinde Türkmen oblastlarynyň döredilmegi şol dagynyklygy ýeňip geçmegiň esasy netijesidi. Türkmen oblasty uýezdlere, wolostlara, oba sowetlerine bölünen bolsa, HHSR-iň (1923-nji ýylyň oktyabr aýynda Horezm Sowet Sosialistik Respublikasyna öwürilipdi) düzümindäki

Türkmen oblasti begliklere, aksakgallyklara, BHSR-iň düzümindäki Türkmen oblasti-da welaýatlara, tümenlere, kentlere bölünýärdi. Biri-birinden üzňe ýaşan bu üç oblastyň arasynda kadaly gatnaşyklary indi ýola goýmalydy. Taýýarlykly döwlet işgärleriniň ýetmezçiligi duýulýardy.

Umuman, kynçylyk az däl. Ýöne muňa garamazdan, bir döwlete birleşmek türkmenleriň hemmesiniň kalbynda besläp ýören baky arzuwydy. Şeýle arzuw Orta Aziýanyň beýleki halklarynda, özbeklerde, gazaklarda, täjiklerde, garagalpaklarda hem bardy. Şonuň üçin hem olar 1924-nji ýylyň 12-nji iýunynda Merkezi komitetiň syýasy býurosy, Orta Aziýa respublikalaryny döretmek barada taryhy karary kabul etdi. Şu karar boýunça 1924-nji ýylyň 24-nji oktyabrynda Türkmenistan SSR-i döredildi. Türkmen taýpalarynyň bitewi milli döwlete birleşmek arzuwy hasyl bolýar.

Türkmenistan SSR-niň düzümine 500 müň ilaty bolan Türkmen oblasti, Horezm hem Buhara respublikalarynyň düzümindäki Türkmen oblastlary (iki oblastda 600 müň ilat bardy) girizildi. Administratiw-territoriýa taýdan respublika 5 okrug (Aşgabat, Mary, Kerki, Çärjew, Daşoguz), 26 raýon we 379 oba Sowetlerine bölündi. Aşgabat şäheri respublikanyň paýtagty boldy.

1925-nji ýylyň 14-nji fewralynda Aşgabatda Türkmenistan Kommunistik (bolşewikler) partiýasynyň I Uçreditel gurultaýy, ertesi bolsa Sowetleriň Bütüntürkmen I Uçreditel gurultaýy açyldy. TK (b) P-niň I Uçreditel gurultaýy respublikanyň partiýa guramasyna guramaçylyk taýdan resmileşdirdi, onuň Merkezi Komitetini saýlady. TK (b) P M-K – nyň jogapkär sekretarlary wezipesine I.Mežlauk we Halmyrat Sähetmyradow tassyklandy.

Sowetleriň Bütüntürkmen I Uçreditel gurultaýy Türkmenistan SSR-ni döretmek baradaky Jarnamany we onuň SSSR-iň düzümine girmegi baradaky karary kabul etdi.

1925-nji ýylyň 25-nji fewralynda TSSR-ň Merkezi ispolnitel Komitetiniň I çagyrylyşy Merkezi ispolnitel Komitetiniň Prezidiumyny saýlady, oňa N.Aýtakow (başlygy) we MIK-niň düzümi tassyklandy. Halk Komissarlar Sowetiniň başlygy G.Atabaýew bellendi. TSSR döredilenden soňra milli türkmen döwletiniň ähli syýasy guramalary saýlandy. 1925-nji ýylyň mart aýynda Kärdeşler arkalaşygy we ýaşlar guramasy (komsomol) döredildi, şeýle-de şol ýylyň dekabrynda “Goşçular” guramasy döredildi.

3. Türkmenistanda kolhozlaşdyrmak syýsatynyň taryhy sapaklary.

Türkmenistan SSR-i döredilen mahaly onuň ilatynyň 86% oba ýerlerinde ýaşaýardy. Oba hojalygy respublikanyň esasy bolup durýardy. Ýöne ýekebara daýhan, çarwa hojalyklary köplenç natural (ýapyk, ýagny diňe öz hajatlary üçin önüm öndürýän) häsiýetlidi. Şolary kollektiw hojalyklara çekmek sosializm gurluşygynyň iň möhüm wezipeleriniň biri hasaplanýardy.

Daýhanlar köpçüligini kalhoz gurluşygyna taýarlamak maksady bilen ýer-suw reformasyny geçirmek makul bilindi. Reformany 1925-1927-nji ýyllarda Mary we Aşgabat okruglarynda geçirmek karar edildi. Daşoguz, Çärjew we Kerki okruglarynda bolsa, käbir içkerki we daşarky sebäplere görä, wagtlaýynça diňe ýer-gurluşyk işleri bilen çäklenmek dogry tapyldy. Mary okrugynda reforma

geçirmeklige Gaýgysyz Atabaýew, Aşgabat okrugynda bolsa Halmyrat Sähetmyradow ýolbaşçylyk etdi. Raýonlarda reformany taýýarlamaklyga ýörite komissiýalar iberildi. Mysal üçin, Tejende N.A. Paskuskiniň baştutalygyndaky komissiýa işledi.

TK(b)P MK-niň Yer suw reforfasy mynasybetli daýhanlara Ýüzlenmesinde şeýle diýilýärdi: “Ýaşasyn ýer-suw reformasy! Baýlar keseki ýerlerden güm boluň!” Elbet-de “baýlar” diýilýänleriň hemmesi baý däl. Oňa özüni oňarýan orta gurply hojalyklaryňam “goşulan” ýerleri boldy. Eger-de şol wagtlar oba ilatynyň 40%-niň garyplardygyny, 4-5%-niň baýlar, galan 55% hem orta daýhanlardygyny ýatlasak, onda syýasatdaky bu “çepçiligiň” türkmen jemgyýetinde nähili gapma-garşylyk döredip biljekdigi öz-özünden düşnükli.

Ýerleri elinden alynýan adamlar reforma garşy hiç zatdan gaýtmadylar. Mysal üçin, Mary raýonlarynda reforma geçirmek boýunça ýerli komissiýalaryň agzalaryny gorkuzmaga, olary satyn almaga synanyşyk edildi. Käbir ýerlerde terrora ýüz uruldy. At-ýaragly guma çykanlaram boldy.

Yer-suw reformasynyň netijesinde 2300-e golaý baý we söwda-süýthorçylyk bilen meşgullanýan hojalyklar ýer-suwdan mahrum edildi. 15.2 müň hojalygyň bellenen normadan (1,5-3 desýatin ýer) artyk ýerleri alyndy we 10,4 müň ýersiz hem-de 23,1 müň az ýerli hojalyklara paýlanyp berildi. Garyp daýhanlara jemi 60 müň gekardan köpräk suwarymly ýer, şeýle hem oba hojalyk gurallaryny, iş malyny satyn alar ýaly 2 mln. manada golaý pul kömegi berildi. Yer-suw reformasy bilen bir hatarda respublikada suwaryş ýaplaryny, gatlalary bejermek, tertibe salmak boýunça ep-esli işler edildi. Tejen derýasynda Garrybent gatlasý guruldy, Murgapda Egrigüzer gatlasý kämilleşdirildi, Etrek, Esenguly raýonlarynda Gudriolum kanaly guruldy. 1925-1927-nji ýyllarda Amyderýanyň orta akymalarynda Bosaga-Kerki hem-de Ärsary kanallary guruldy.

1926-njy ýylda respublikada ilkinji kolhozlar Sarahs raýonlarynda guruldy. 1927-1928-nji ýyllarda beýleki ekrançylyk raýonlarynda hem kolhozlar peýda boldy. 1930-njy ýylyň ahyrlarynda respublikada 715 kolhoz bolup, olar daýhan hojalyklarynyň eýýäm dörtde birine golaýyny özüne birleşdirýärdi.

Emma partiýa, sowet organlary “kolhoz gurlyşygyny has-da güýçlendirmegiň”, bu iş boýunça yurtda “guralan ýaryşda” öňe saýlanmagyň ýollaryny gözläp ugradylar. Aslyýetinde kolhozlar “ýaryşlyp” gurylmaly däl. Kolhoz girmek meýletin bolmalydy. Şol wagtlar kolhoz gurmak boýunça “ýaryşda” respublikada Kerki okrugynyň Gyzylaýak raýony 1930-njy ýylda “uçdantutma kollektiwisasiýany amala aşyrylan raýony” adyny alypdy. Ýöne şol ady almak üçin “kolhoza girseňem girersiň, girmeseňem girersiň” diýlip, “dürre-gamçy” syýasatyna giň ýol açylypdy.

“Dürre-gamçy” syýasaty esasynda zorluk bilen amala aşyrylan kollektiwisasiýa döwründe ýagdaý has agyrlaşdy. Emma 1929-njy ýylda tussag edilýänleriň işini suda seredip ýetişip bilmänsoň, raýonlarda döredilen “üçlükde” (partiýanyň raýkomynyň birinji sekretary, raýispolkomynyň başlygy we döwlet syýasy uprawleniýäniň ýerli organynyň naçalniginiň) “depme-halal” etmek ýoly goýuldy. 1930-njy ýyllaryň başynda sud, milisiýa, döwlet syýasy uprawleniýäniň organlarynyň şatlary gikeldildi. Olaryň işleri merkezleşdirildi. Mysal üçin,

milisiýa organlary ozal hem merkeze, hem soýuz respublikanyň hökümetine hasabat beren bolsa, indi diňe merkeze boýun egdirildi.

1932-nji ýylda ýurtda pasport düzgüni girizildi. Şäherleriň, işçi posýoloklaryň, raýon merkezleriniň ilatyna, sowhoz hem MTS işçilerine pasport berilip, olar şol ýerigem hemişelik “ýazyldy”. Şeýdip, işçi-gullukçylaryň ondan-ona erkin geçip ýöremeginiň öňi alyndy. Kolhozçylara bolsa pasport asla berilmedi. Pasportsyzam gitjek ýeriň ýok. Diýmek olar öz kolhozlaryna “mäkam berkidildi”. Şunlukda, kolhozçylaryň we işçi-gullukçylaryň işleýän ýerlerine “örklenmegi”, adymynyň ykbalyny “suw içim salymda” çözüp goýberýän hökmürowan “üçlükleriň”, “aýratyn maslahatlaryň” döredilmegi bilen tutuş ýurdy “külbikesinde aýlaýan”, halky “bir agza bakdyran” elhenç zorluk apparaty emele geldi. 1934-nji ýylyň 1-nji dekabrynda Leningradda S.M.Kirowyň öldürilmegi şol apparatyň haýdadylyp başlamagyna bahana bolupdyr. Onuň “halk duşmanlaryny” süri-süri edip “çarhynda üwäp”, tüýs ýalmawuza öwürülen döwri bolsa 1937-1938-nji ýyllara gabat gelýär.

“Halk duşmanlarynyň” biçak köp bolany sebäpli Molotowyň teklibi bilen jezalandyrylýanlara sanaw boýunça seredilip ugradyldy. Kaganowiçiň teklibi boýunça bolsa syýasy sebäplere görtä jogapkärçilige çekilýänlere diňe atuw bermek ýoň boldy. SSSR-iň prokurory Wyşinskiý hem “inisiatiwa görkezmekde” olardan kem galmady. Ol döwlet jenaýatçylygy baradaky işlerde esasy subutnama günäkärlenýäniň öz boýun almasydyr diýen “teoriýany” öňe sürdi. Ýne, şeýdip, adamlary köpçülikleýin gyrmak “doly esaslandyryldy” we aňsatlaşdyryldy. Öňki “üçlük” soňabaka bolsa “ikilik” (SSSR-iň Içeri işler halk komissary we prokurory) görnüşinde iş alyp bardy. Şeýle “üçlükler”, “ikilikler” Türkmenstanda hem peýda bolupdyr.

“Üçlükler” iki hili bolupdyr: ýönekeý hem aýratyn. “Ýönekeý üçlük” tussaglary dürli möhletlere azatlykdan mahrum edip, lagerlere ibermäge buýruk beren bolsa, “Aýratyn üçlük” öz “göz astynda alanlaryna” diňe iň ýokary jezany beripdir. Onuň adamy hiç bir “gümme-sümmüsiz” şobada atuwa ibermäge hukugy bolupdyr. Beterinden beteri bar: “üçlükler” nähilem bolsa tussagy görüp, ony “jezasyny boýun eden” bolsa, “ikilikler” hiç hili işe seretmän, ýöne sanawa gol çekäýipdir. Sanawda bolsa onlarça, kähälatlarda bosa ýüzlerçe adamlar hamala içalylyk edýänler hökmünde atuwa höküm edilipdir. Dogrusy “ikilige”, şu adamlar ýok edilmeli diýlip, sanaw berilýärdi Ol bosa hiç hili ynsap yzasyny duýman oňa gol çekýärdi.

Emele gelen bu eýmenç zorluk apparaty biçak merkeleşdirilendi. Ol özüniň münherçe “jansyzlary”, maglumat berijileri (donosçik) arkaly “ýeriň aşagynda ýylan gäwüşese” bilýärdi. Zalymylykda özüni tanadan Ýa.A.Çubin 1937-nji ýylda Türkmenistana iberildi. Ol respublikanyň öňde baryjy intelligensiýasyny, hökümet başlyklaryny: Gaýgysyz Atabaýewi, Nedirbaý Aýtakowy, Halmyrat Sähetmyradowy, Çary Wellekowy, Bäşim Pereňliýewi we başgalary “gürüm-jürüm” etdirdi.

TSSR-döredilsede respublika göni Merkeze garaşly edip döredilipdi Ähli kararlar merkezden milli respublika iberilip hökmany ýerine ýetirmeli edilipdi. Respublikany dolandyrmak üçin KP esasy orny eýeleýärdi, diýmek türkmenleriň

döwleti SSSR döwletine garaşly edilip döredilipdi. Şonuň üçin hem TSSR-SSSR-iň çig-mal bazasy bolup hyzmat etdi.

TSSR döredilip SSSR-iň düzümine girenden soň türkmen halkynyň öňünde çözülmesi kyn bolan, görüp-eşidilmedik syýasy ulgamy-sosializmi gurmak meselesi goýuldy. Sosializm gurmakda Türkmenistanyň özüne mahsus aýratynlyklary bolupdyr. Ilki bilen aýtmaly zat, diňe türkmenler däl, hatda Sowetler ýurdunda sosializm nähili jemgyýetdigini bilýän, oňa göz ýetirýän bolmandyr. Oň üstesinede Türkmenistanda milli kadrlaryň ýokdugy, sowatsyzlyk muňa päsgel berýärdi.

Sowet häkimiýetiniň ilkinji alyp baran syýasaty kalhoz gurmakdy. Baýlaryň, ýer eýeleriniň emlägini elinden alyp ýersizlere paýlamak täze gapma-garşylyklary ýüze çykardy. Şeýle syýasat obada baý-kulak bahanasy bilen Sowet häkimiýetiniň güýç ulanmagyna getirdi. Ilat maly-mülküni Sowetlere bermekden boýun gaçyryp Eýrana-Owganystana gitmäge mejbur bolupdyrlar. Ondan başgada Sowet hökümeti kolhozyň üsti bilen merkezi şäherleri oba-hojalyk önümleri bilen üpjün etmegi planlaşdyrypdyr. 1930-1933-ý kolhoz gurlyşynda “öte-geçmeler” netijesinde açlykdan SSSR-de 13 mln. adam gyrlypdyr. Hatda Orsyýetiň Powolžýe, Ukrainada açlyk zerarly adam ölensoň etininide iýipdirler. 30-njy ýyllarda döwlet zakazyny ýerine ýetirmedik hojalyklarda köpçülikleýin tussag etmeklik we olary halk duşmany ady bilen ýok etmek kada öwrülipdir. Hatda gapysynda ýekeje aty, düýesi, goýuny bolan adamlar hem “baý-kulak” diýlip tussag edilipdir. Kollektiwizýadan zyýan çekenler guma çekilip özüne pena gözläpdir, özlerini goramak üçin ýaraglanypdyr. Ýerli häkimiýet eýeleri merkezi hökümete gowy görünmek üçin öz ilinden üzňe syýasat ýöredipdirler. Şeýle syýasatyň netijesinde 1931ý. Garagumda türkmen daýhanlarynyň gozgalaňy ýokary göterilipdir. Kelte goňur gozgalaňyna Jüneyit han ýolbaşçylyk edipdir. Gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin Sowet hökümeti bu ýere Gyzył goşuny iberipdir... gozgalaň basyp ýatyrylandan soň türkmenler daşary ýurtlara göçüp gitmäge mejbur bopdyrlar. Gitmäge gurby çatmadyklar SSSR-döwletniň guluna örülipdir.

4. Türkmenistanda senagatlaşdyrmagyň amala aşyrylyşy.

Türkmenistan SSSR-iň düzüminde bolansoň ýurtda amala aşyrylýan çärelerden gaýry durmandyr. 20-30-njy ýyllarda SSSR-de agyr senagaty ösdürmek işi ýaýbaňlanýar. Türkmenistan ýene-de SSSR-ň çig-mal bazasy hökmünde dowam edipdir. Çelekende, Balkanda, Jebelde, Nohurda Sowetler döwri nahar duzyny, ozekerit, kükürt, gips, gurluşyk daşy, nebit, mirabilit, we onlarça görnüşli tebigy baýlyklar alyndy. Bu baýlyklar SSSR-ň senagatyny ösdürmekde aýgytly orny eýeledi. Bu baýlykalry işläp-bejermek üçin Türkmenistanda onlarça gaýtadan işleýän zawod, fabrikler guruldy. 1926-27-nji ýyllarda Aşgabatda Krasnyý Molot we aýna kombinaty guruldy, 1928ý. Aşgabatda ýüpek-saraýan kombinaty işe girizildi. Türkmenistanda gurlan zawod fabriklere SSSR-ň şäherlerinden rus işçileri iberilipdir. Türkmenistanda öndürilen pagta we beýleki tebigy baýlyklar döwlet zakazy edilip Orsyýete äkidildi. Ýöne gurulan zawod, fabrikler bolsa ýene-de halkyň hasabyna guruldy. Azyk senagaty ösdürmek üçin uly serişdeler gerekdi,

hökümet bu meselede zaýomlaryň üsti bilen halkdan ägirt uly pul ýygny. Adamlar aýlyk-hakyny zaýom bilen alýardy. Hökümetiň syýasatyna garşy bolanlary tussag edipdirler.

Agyr senagaty üçin pul serişdesini arak-çakyr satyp, gazanypdyrlar. Aşgabadyny arak-çakyr zawodyny gurmak üçin 1 mln. 785 müň rubl sarp edilipdirler. Zawod ýylda 3300 t. üzüm işläp 1 mln. 235 müň rubl girdeji alnypdyr. Mundan başga-da puluň emissiýasy ulanylypdyr. (adatdan daşary pul çykarylypdyr). Ondan başga-da Türkmenistanyň milli baýlyklaryny: at, haly, garaköli we beýleki baýlyklary ABŞ, Germaniýa, Angliýa, Italiýa, Türkiýede satypdyrlar. (Buhara halysy).

Industrializasiýany Stalinçilik häsiýetde geçirmek, planlaşdyrmak, yzagalaklygy uly depgin bilen ýeňip geçmek, zorluk ulanmak däbe öwrülipdir. Bu goýberilen öte-geçmeler industrializasiýa-üçin zerurlyk diýip düşünilipdir. Egerde işçi- daýhan Stahanowçy bolmasa tussag edilipdir. Tussag etmeler netijesinde respublikanyň in gerek bolan kadrlary: inženerler, tehnikler, mugallymlar, lukmanlar hatda işçi- daýhan, çopanlar hem tussag edilip 1937ý. ýok edilipdir.

Tussag etmek, türmelere ibermek Türkmenistanyň agyr senagatyna uly zyýan ýetiripdir. 30 jny ýyllarda adamlar, inženerlar, lýtçik – synagçylar we beýlekiler öz oýlap tapan zatlaryny özünde synagdan geçirmeli edilipdir. Mysal üçin köpri gurýan inžener köpriň aşagynda durmaly, konstruktorlar lýtçigiň ýanynda uçmaly...

Tussag edilenlere aýyrganç çäreler garaşypdyr, olary gije-gündiz uklatman, uly çyralary gözüne tutup yzygiderli sorag edipdirler, urup öldüripdirler, üstüne töhmet atylyp boýun almaga mejbur edipdirler, tussag etmek üçin galp resminamalary ulanypdyrlar. 30 ý. –da millionlap adamyň repressiýa edilmegi bu döwletiň ösmegine, ýurduň goranyş ukybynyň peselmegine, halkyň hökümet ýolbaşçylaryna bolan garaýşynyň üýtgemegine getiripdir. Şeýle syýasat hatda biziň günümüze çenli öz zyýanyny bildirýär.

Sosializm gurmagyň ýene-de bir ugry medeni rewolýusiýany amala aşyrmakdyr. Onuň esasy maksady ösen jemgyýeti gurap dünýä derjesine ýetirmekdi. Beýle mesele ägirt uly sabyrlylyk talap edýär. Sowetleriň esasy maksady proletar medeniýeti ornaşdyrmak bilen millilik meseläni aradan aýyrmakdy. Adamlaryň aňyny sosialistik ideologiýa ugrukdyrmakdy. Bu ugurda milli respublikalarda ilkinji ädim sowatsyzlygy ýok etmek, mekdepleri gurmak, medeni ojaklary gurmakdy. Türkmenistanda 1925-26 ý.ý. jemi 38 sany sowatsyrlygy ýok etmäge niýetlenen “Daýhanlar öýi”, “Gyzyl çayhana”, “Klub edarasy” ýaly ilkinji medeni ojaklar peýda bolupdyr. Bu medeni ojaklaryň esasy maksady halkyň sowatsyzlygyny ýok etmek bilen, türkmen işçi-daýhanlaryny rus we beýleki halklar bilen jebisleşdirmekdi.

Bu ugurda hem ýalňyşlyklar, öte-geçmeler az bolmady. Ähli ylym proletar nukday nazardan seredilip, ýerli medeniýet depelenipdir. Türkmeniň dăp-dessuryňa, milli oýunlaryna, diline, hat-ýazuwyna, dinine uly zyýan ýetirilipdir, 1928 ý. köne arap ýazuwy ýok edilip, 1929 ýyldan başlap latyn elipbiýi girizilipdir, metjitler, medreseler weýran edilip, işan – mollalar, kazylar synpy duşman hasap edilipdir, ruslaşdyrmak syýasaty ýöredilipdir.

“Welikoderžaw şowinistler” (rus milletçileri) Halk Magaryfynda esasy orunlary eýelemek bilen türkmenleriň asyrlar boýy dilden-dile geçirip ýören halk eposlary “Görogly”, “Gorkut Ata” we beýleki dessandyr kitaplary okamagy gadagan edipdip. Türkmen halkynyň beýik akyldarlary: Azady, Magtymguly, Seydi, Zelili, Kemine we beýleki klassyklaryň eserlerini, köňäni wasp edýändigini üçin, dini wagyz edýändigini üçin okamagy gadagan edipdirler. Üstesinede bu eserler özüniň grammatika nukdaý nazardan Sowet edebiýatyndan yza galýandygyny subut etmäge çalşypdyrlar. Bu awtorlaryň kitaplaryny okanlary, goşgularyny aýdym edip aýdan bagşylary Sowet internasionalizm syýasatyndan daşlaşmakda aýyplapdyrlar. Şonuň üçin hem 74 ýylyň içinde türkmen dili we edebiýaty türkmenleriň durmuşynda esasy orun oýnap bilmedi.

1940-njy ýyldan başlap Türkmenistanda “kirilisa”-rus elipbiýi girizildi. Bu bolsa türkmen sözlerini ýoýup ýurduň, şäheriň, adamlaryň atlarynyň üýtgedilip üstünden gülünmegine getirdi. Mysal üçin; “Gulistan” “gullaryň ýurdy”, “Džodžo-klu” - Jojukly, “Kara-Kala” - “Gara-Gala” - Garry-Gala we ş.m.

Ýöne muňa seretmezden Sowetler döwri öňe gidişlik hem gazanyldy. Türkmen halky uçdantutma sowatsyzlyk ýagdaýdan çykdy, Ýokary, orta, mekdepler, tehnikumdyr, uçilişeler, kino-teatr, klub, biblioteka, sport desgalary döredildi. Ýlymlar Akademiýasy, hudožnikler, artistler, ylmy-işgärler, sportsmenler, lukmanlar we ş.m. taýýarlanylady.

5. Türkmenisatn Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda (1941-1945ýý)

Her ýylyň 9-njy maýynda Beýik Watançylyk urşunyň gutarandygyny uly baýramçylyk edip bellenilýär. Bu uruş adamzat taryhynda iň uzaga çeken gan döküşikli uruşlaryň biri boldy. Bu urşa dünýä ýurtlarynyň 72-si gatnaşyp, dünýäň 5/4 ilatyny öz içine aldy. Bu uruşda ölen-ýitenleriň sany çenden aşa köp boldy. Diňe SSSR döwletinden bu uruşda **26 mln. 465 müň.** adam ölüp, **20,5 mln.** adam dereksiz ýiten hasaplanýar, jemi **47 mln** adam uruşdan gaýdyp gelmedi. **35 mln.** adam uruşdan maýyp bolup geldi.

Faşistik Germaniýa bu uruşda **13,9 mln** adam ýitirdi. Mundan başgada uruşda münlerçe şäherler, posýoloklar, obalar ýykyldy. **25 mln** adam öýsüz-öwzarsyz galdy.... Islendik uruş halk köpçüligi üçin betbagtçylyk, şeýle bolsa urşuň başlanmagyna näme sebäp bolupdyr ?

1. Urşuň iň esasy sebäpleriniň biri iri kapitalistik ýurtlaryň arasyndaky dünýäni özara bölüşmek meýili.
2. Ösen kapitalistik ýurtlaryň (ABŞ, Angliýa, Fransiýa) ykdysady krizisi.
3. Üçler birleşmesiniň Italiýa, Ýaponiýa, Germaniýa we Antantanyň (ABŞ, Angliýa, Fransiýa) arasyndaky gapma-garşylyk.
4. Bu döwletlerde bolşewizme bolan ýigrenç.
5. Faşizmiň döremegi...
6. SSSR döwletiniň içindäki tutha-tutlyk, bolşewizm howpy.

Urşuň esasy sebäpleriniň biri faşizm syýasatydyr. 1933-nji ýylda Germaniýada, faşistik partiýa ýeňiş gazandy, onuň ýolbaşçysy Adolf Gitler (Şikel Gruber) häkimýete gelen gününden sagdyn pikirli adamlara garşy aýyrganç çäreler ulanyp başlady. Kapitalistik ýurtlar faşizme garşy göreşi Germaniýanyň içerki

işlerine gatyşmak hökmünde baha berdiler. Faşizme garşy diňe SSSR-iň wekilleri Liga naşýada (Milletler Ligasynda) çykyş edipdirler. Ýöne SSSR-iň faşizme garşy göreşi bir tarapdan, ýurduň içindäki tutha-tutlyklar SSSR-iň syýasatyna ynamsyzlyk döredipdir. Sebäbi SSSR döwletinde uruşdan öňki 5 sany marşaldan üçüsi atyp öldürildi. (Tuhaçewskiý, Blýuher, Ýegorow). Gyzyň goşunyň **80 %** ýokary çinli ofiserleri ýok edildi. Goşunda diňe “leýtenantlar” galdy.

Belkide Staliniň alyp baran syýasaty Germaniýa üçin SSSR – diýen äpet döwletiň üstüne çözmek üçin iň amatly pursat bolan bolmagy mümkin, olar 1941 ý 22-iyunynda SSSR-iň üstüne çözdular.

Ähli ýerde bolşy ýaly Türkmenistanda hem 16-50 ýaş çenlisi bu urşa gatnaşdylar (goşmaça). Urşuň başynda ildeşlerimiz ähli frontlarda söweşip gahrymançylyk görkezipdirler. Günorta-Gündogar frontda ilkinji türkmen gahrymanlary Bäsım Reýimow, Ähmet Annadurdyýew aýratyn tapawutlanypdyrlar. Urşuň ýaňy 4-5-nji günleri 26-27-nji iýunda Gurban Durdy Sowet Soýuzynyň ilkinji Gahrymany adyny alýar. Ol 1941 ýylyň 26-njy iýunynda Bessarabiýa-Rumyn serhedine üç gezek öz otdeleniýesini hüjüme galdyrypdyr, birnäçe ýerinden ýaralansada söweş meýdanyny taşlamandyr. Ol uruşdan soň TDU-ň taryh fakultetini tamamlap 1976-njy ýyla çenli taryh muzeýinde kiçi ylmy işgär bolup işledi. B.W.U.- 76 sany Türkmenistanly Sowet Soýuzynyň Gahrymany diýen ada mynasyp boldular. Olardan : Allaberdi Agalyýew, Gylyçnyýaz Azalow, Oraz Annaýew, Annagylyç Ataýew, Muhammet Ataýew, Pena Rejepow. Aýdogdy Tahyrow we başgalar.

1941 ýyly Ryhnama aýynda faşistik goşunlar Moskwanyň etegine geldiler. Ruhnama aýynyň 30-na olar “Taýfun” plany boýunça hüjüme başladylar. (Guderian).

Moskwany goramakda biziň ildeşlerimiz general-maýor **Panfilowyň** 316-njy atyjylar diwizasiýasy deňsiz-taýsyz gahrymançylyk görkezipdirler. (goşmaça). 1941-nji ýylyň güýzünde birikmeleri düzülip başlandy. Gysga wagtyň içinde Türkmenistanda 87-nji we 88-nji aýratyn türkmen atyjy brigadalary, 97-nji we 98-nji türkmen atly diwiziýalary düzüldi. Az wagtlyk türgenleşik geçirilenden soň ilki 87-nji aýratyn türkmen atyjy brigadalary, soňra beýleki goşun bölekleri hem eşelon yzyna eşelon bolup fronta ugradylar. Bu goşun bölekleriniň hatarlary soňra-da respublikanyň öz hasabyna doldurylyp duruldy. 1941-1945-nji ýyllar aralygynda hem her ýyl ýaşy ýeten erkek adam urşa alnypdyr. Urşa gidenleriň sany azyndan 300 müň adamdan-da köp bolmaly. Başgaça aýdylanda, az sanly bron bilen tylda galdyrylan diýäýmeseň eli ýarag tutup biljek erkek göbekliniň barysy fronta alnypdyr. Soňky wagtlarda käbir etraplaryň, kolhozlaryň takyklanan maglumatlaryna esaslansak, fronta gidenleriň ýarysyndan-da köpüsi söweşlerde wepat bolupdyr ýa-da dereksiz ýitipdir. Mysal üçin, diňe bir Sakarçäge etrabyndan 1700 töweregi adam uruşdan dolanyp gelmändir. Türkmenistan boýunça näçe etrap, näçe şäherler bar.

Elbet-de uruş uruşdyr. Ol pidasyz bolmaz. Ýöne türkmen iline şeýle çökder düşen başga uruş bolupmydy diýseň, goja taryh dyma gerek. Şonuň üçnem, adatça tekrarlanyp gelşi ýaly, Beýik Watançylyk urşy ýyllary halkyň diňe gahrymançylygy bilen beslenmän, eýsem onuň bimöçber betbagtçylygynyň,

beýniňi sarsdyrýan harasatynyň-da ýyllarydyr. Faşistlere garşy aldym-berdimli söweşlerde türkmen ýigitleriniň görkezen gözsüz batyrlıgy şol ýyllaryň taryhyna açmejek sahypalar bolup ýazyldy.

Smolensk topragynda 76-njy atyjylar diwiziýasy, 81-nji Ýelno-Warşawa atyjylar diwiziýasy gahrymançylyk görkezipdirler. Bu diwiziýa esasan hem türkmenlerden düzülipdir. Moskwaň eteginde Türkmenistanyň Halk komissarynyň orunbasary Aýytguly Geldiýew öz komandiriniň ýerine goşuny öňe äkidip özi hem gahrymanlarça wepat bolupdyr.

1943-njy ýyl Demirgazyk-Gündogar frontda **Aýdogdy Tahyrow** gahrymançylyk görkezipdir. Ol agyr ýaralanyp faşistlere ýesir düşýär. Radionyň üsti bilen söweşdeş ýoldaşlaryna ýüzlenip olary ahyryna çenli uruşmaga çagyryr. Türkmenistanly esgerler Ýewropa halklaryny-da faşistik basypalyjylaryndan azat etmäge gatnaşypdyrlar.

1944-njy ýyl Polşada türkmen esgeri **Gara Myradow** (Nebitdagly) eli granatly tankyň aşagyna özünü oklap ony saklapdyr. **1945-njy ýyl** Gazanjykly uly seržant **Pena Rejepow** öz raşçoty bilen duşmanyň 9-gezek hüjümini yzyna serpikdiripdir. Ol iki aýagyndan hem ýaralanypdyr, ýöne söweş meýdanyny taşlap gitmändir. Ol şu wagt taryh ylymlarynyň doktory, köp kitaplaryň awtory. Edil şu ýerde Oder derýasynyň boýunda Gökdepeli edermen ýigit **Orazberdi Hekimow** we Tejenli **Muhammet Ataýew** gahrymançylyk görkezipdirler. Agyr tankyň komandiri Muhammet Ataýew öz ýoldaşlary **Kadoçbin, Griçenko** we **Zuýkow** bilen nemesleriň 150-ni öldürip özləri hem wepat boldular. Türkmen gahrymanlary hakynda aýdylanda meşhur razwedkaçy **Aga Berdiýewi**, batyrlıkda deňi-taýy bolmadyk **Geldi Gurbamyradowy** ýatlaman geçmek bolmaz. Aga Berdiýewiň bütin halka belli ebedileşdirilen ady bar. Emma Geldi Gurbamyradowy entek köpler bilenok. Ol özüniň mergenligi bilen **Orýol, Brýansk** tokaýlarynda ähli partizan otrýadlaryny haýran galdyrypdyr. Ol **1942-nji ýylda** söweş meýdanında wepat bolupdyr. Partizan otrýadynyň komandiriniň türkmen iline gynanç bildirip ýazan hatynda şeýle sözler bar: “Güneşli Türkmenistanyň edermen ogly Geldi Gurbamyradowyň gaýduwsyzlygy, onuň görülmedik batyrlıgy otrýadyň partizanlary üçin ömürlük nusga bolup galar”.

Türkmenistanly esgerleriň **19 müň** B.W. U-ň ordenleri we medallary bilen sylaglandylar. Olaryň köpüsi öz ýurduna dolanyp geldiler, şu wagt hem halkymyzyň arasynda ýaşlara görelde bolup ýaşap ýörler.

Uruş ýyllarynda türkmen halkynyň tylda bitiren işleride hakyky edermenlikdir. Işe ýarawly erkek adamlaryň uçdan tutma fronta gidip, olaryň ornuny, aýallar, garrylar, çagalar tutmaly boldular. Türkmenistana uruş wagty Orsýediň okkupirlenen raýonlaryndan kärhanalar göçürilip getirildi. Öýsüz galan bosgunlardan **32 müň** adam jaý bilen, iş bilen üpjün edildi. Uruş wagty iş sagady diýen düşünje yokdy. Türkmenistana göçürilen zawod-fabrikler, esasan Çärjewde gön fabrigi (Waroşilowgradyň we Zawidowa ýüň fabrigi) esasynda, Aşgabatda ilkinji tikin fabrigi (Rostow), Krasnowodskide nebiti gaýtadan işleýän zawod (Tuapseniň we Groznynyň zawodlarynyň esasynda), Maryda tikin fabrigi işläp başlady. Uruş ýyllary Türkmenistanda harby önüm çykarýan 50-den gowrak kärhana guraldy. Goranmak ähimýetli senagat önümleriniň 70-den gowrak

görnüşi ýola goýuldy. Iş agyrdy, ýarym aç gelin-gyzlar, garrylar, çagalar günde bir wagtyna bulamak “Stalin çorba” bişirip bermek ýola goýlupdyr.

Uruş ýyllarynda Türkmenistandan **25 müň** adam Orsýediň Gorkiý, Kuýbyşew, Kirow, Molotow, Swerdlowsk, Moskwa, Çelýabinsk oblastlaryna, Krasnoýarsk ölkeleriniň kärhanalarynda zähmet çekipdirler.

Türkmenistanly ildeşlerimiz Goranmak fonduna-da ägirt uly kömek edipdir...

Uruş ýyllary iş wagty eýýäm sagatlap ölçelmeýärdi. Daň atandan garaňky galtaşýança kolhoz meýdanlarynda bili bekemedik çagalar, ýaşy bir çene baran garrylar halys tapdan düşýärdi. Durmuş näçe agyram bolsa aýallaram, çagalaram, garrylaram ruhdan düşenokdy. Olar urşuň hökman ýeňiş bilen gutarjagyna ynanýardylar.

Respublikanyň oba hojalygynda pagtaçylyk bilen bir hatarda gallany köp öndürmäge ugur alyndy. Mysal üçin **1943-nji ýylda** däne ekinleri **1940-njy ýyldakydan** iki essä golaý köp ekildi. Şeýle-de bolsa azyk önümleriniň köp bölegi harby hajatlara alnany üçin şäher ilatynyň, hatda oba ilatynyň hem doýa garmy doýmady. 1943-1944-nji ýyllarda respublikanyň zähmetkeşleri okkupantlardan azat edilen raýonlar üçin plandan daşary 3125 gektar däne ekdiler we 71 müň sany mal berdiler. Aşgabat demir ýoly şol raýonlardaky birnäçe depony, wokzaly, dispetçer stansiýasyny dikeltmek üçin enjam berse, Aşgabadyň aýna zawody 35 wagon penjire aýnasyny iberdi.

Tizräk ýeňiş gazanyp aman galan ýigitleriň sag-aman dolanyp gelmeginiň hatyrasyna türkmen aýal-gyzlary özleriniň iň eý görýän şaý-seplerini-de Goranmak fonduna berdiler. Dogrusy, ilki başda Tagtabazar roýonynyň “Gyzyl goşun” kolhozunyň kolhozçy aýallary özleriniň gyzyl goşulan 82 kilogram kümüş şaý-seplerini bu fonda tabşyranlarynda oňa şübhelenmänem durmadylar. Ilat gorkuzylp zorluk bilen alnandyr öýtdi.

Komissiýa şaý-sepleriň meýletin tabşyrylandygyny anyklady. Aýal-gyzlar: “Watan howp astyndaka, bize şaý-sepiň geregi ýok. Biziň ärlerimiz, agalarymyz, doganlarymyz ýeňiş bilen gaýdyp gelenlerinden soň, biz öňkünden hem has gowy bezeneris” diýip, jogap beripdirler.

Goranmak fonduna Türkmenistandan jemi 7392 kg. altyn-kümüş, şaý-sepler iberildi. Mundan başgada 170 mln. rubl pul, 110 mln. rubllyk zaýom iberilip, şol serişdelere Türkmenistanyň dokmaçysy, Türkmenistanyň azyk işgäri, Sowet Türkmenistanyň 20 ýyllygy adyndaky söweş samolýotlary ýasalyp fronta iberildi. Söweşyň esgerler üçin 300 wagon dolduryp dürli sowgat (2 mln. daşky we içgi ýyly egin-eşik), 10 müň sany şahsy sowgat we başgalar ýollady.

Aşgabat raýonynyň Swerdlow kolhozynyň zwenowody Sadap Niýazowanyň Goranmak fonduna geçiren 60 müň rublyna. bir top, Duşak oba Sowetiniň başlygy Lallyk Hanowyň beren puluna bolsa tank ýasadyp fronta iberilipdir.

Tizräk ýeňiş gazanyp aman-galan ýigitleriň sag-aman dolanyp gelmeginiň hatyrasyna türkmen aýal-gyzlary özleriniň iň eý görýän şaý-seplerini goranmak fonduna beripdir.

Goly gabarçakly, ýüregi dagly emma kalby päk sahatly gelin-gyzlarymyzyň edermenligi ýaly başga bir edermenlik taryhdan tapyýmak aňsat däl. Olaryň Watançylygy, mukaddesligi çirksizdir.

5-nji sapak. – 2 sagat

Türkmenistan SSR-i 1950-nji ýyllaryň ortalaryndan 1980-nji ýylaryň ahyryna çenli bolan döwürde.

MEÝILNAMA

1. 1950-nji ýyllaryň ahyrynda – 80-nji ýyllaryň ortalarynda Sowet jemgyýetinde durgunlylyk. Syýasy garaşsyzlygyň ýasamalygy.
2. Demokratiýanyň mundan beýläkde gysylmagy. Jemgyýetde gözboýagçylygyň, artdyryp ýazmalaryň, jogapkärçiligiň, biparhlygyň ýaýramagy.

1. 1950-nji ýyllaryň ahyrynda – 80-nji ýyllaryň ortalarynda Sowet jemgyýetinde durgunlylyk. Syýasy garaşsyzlygyň ýasamalygy.

1953-nji ýylyň 5-nji martynda “Halklaryň beýik Serdary” W. I. Stalin aradan çykdy. Kommunistik partiýanyň Birinji sekretarlygyna N.S.Hruşew saýlandy. Ýurtda az-kem ýazylanlyk emele geldi.

1956-njy ýylyň fewral-mart aýlarynda SSKP-niň XX gurultaýy bolup geçdi. Gurultaý Staliniň şahsyýet kultuny ýazgardy we ýurtda demokratiýany dikeltmeklige ýol açdy. SSSR Ýokary sudunyň Harby kollegiýasynyň karary bilen TK(b)P MK-nyň ozalky birinji sekretary Anna Muhammedow, respublikanyň görnükli partiýa we döwlet işgärleri Halmyrat Sähetmyradow, Juma Halmuradow, Başım Pereňliýew, Oraz Täçnazarow, uly ýazyjy Hydyr Derýaýew we başgalar aklandy. “Buržuaz milletçileri” hökmünde aýyplanyp türmä basylan meşhur alymlar Baýmuhammet Garryýew, Mäti Kösäýew, türkmen intelligensiýasynyň görnükli wekilleri Durdy Amanekow, Orazmämet Abdalow tussaglykdan boşadyldy. Adamlar birek-birege şübhelenmekden, gorkudan az-kem saplandylar. 1956-njy ýylyň Magtymguly aýynda SSKP we SSSR Ministrler Soweti halk hojalygynyň käbir pudaklaryny soýuz respublikalaryň ygtyýaryna bermek barada karar etdi. Şol karara laýyklykda Türkmenistan SSR-däki azyk senagaty, balyk hem-de ýeňil senagat kärhanalary soýuz ministrlikleriniň garamagyndan aýrylyp, respublikanyň öz ygtyýaryna berildi.

Oba hojalygyny ösdürmekde-de soýuz respublikalaryň hukuklary we jogapkärçiligi öňkä garanynda artdyryldy. 1958-nji ýylda senagaty we gurluşygy dolandyrmagy kämilleşdirmek maksady bilen ykdysady administratiw raýonlaryň halk hojalyk sowetleri (sownarhoz) döredildi. Ýöne 1965-nji ýylda bolsa halk hojalyk sowetleri ýatyryldy. Türkmenistanyň nebit, gaz, himiýa senagaty, iri senagat kärhanalary ýene-de soýuz mitistirlikleriniň we wedomostlarynyň ygtyýaryna geçdi. Oba hojalyk barada aýdylanda, onda belli bir derejede “garaşsyzlyk” saklandy. Ýöne munda-da ähli çäreler arkaly ekerançylykda pagta monopoliýasyny, maldarçylykda garakölçüligi ösdürmäge ugur alyndy. Beýleki pudaklar gitdigiçe gysylp, durmuş problemalaryň has ýitileşmegine alyp bardy. Sowet hökümetiniň ýolbaşçysy hökmünde N.S.Hruşewiň işinde düýpli kemçilikler dowam edýärdi. Ol şahsyýet kultuny paýhasly tankyt eleginden geçirip, ondan

degişli sapak almalydy ýurtdaky durmuş-ykdysady, syýasy-ahlak ýagdaýy çynlakaý seljerip içki we daşky syýasatda walýuntaristik (obýektiv şertleri inkär edip) çemeleşmelere, badyhowa paňlamalara ýol bermejek bolmalydy. Ýöne iş ýüzünde tersine boldy. Hruşew jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlaryna degişli çig-çarsy reformalary geçirdi. Sähel wagtyň içinde hemme zady çalşyp “ýetişdi”. 1958-nji ýylda MTS-leri çalşyryp RTS (remont-tehnika stansiýalara) öwürdi, 1959-njy ýylda altynjy baş ýyllygyň tamamlanaryna gyssanyp ýedi ýyllyk plany kabul etdi. Ylaýta-da 1961-nji ýylda SSKP-nyň XXII-i gurultaýynda kabul edilen partiýanyň üçünji Programmasynyň mysaly harsallygyň alamatydyr. Programmada aňrsy iki onýyllygyň içinde (1961-1980-nji ýyllarda) ýurtda kommunizm gurmaklyk bellenilýärdi: sowet halklaryna “sähelçe gaýrat etseler” eşretli kommunizm eýyamynda ýaşamaklyk wada berilýärdi. Kommunizm hakdaky, eşret hakdaky durmuşdan üzňe, badyhowa paňlamalaram gury owaz bolup galdy. “Ýagdaý-ýüpekden” geçen, eýýäm 1962-1963-nji ýyllarda ýurduň üstüne açlyk howpy abandy. Ilat arasynda kommunizm ideýalaryna, partiýanyň syýasatyna bolan ynam gaçdy.

50-80-nji ýyllarda Sowet jemgyýetinde, adamlaryň durmuşynda durgunlylyk döwri ýüze çykdy. Ýurduň ykdysady yzagalaklygy, halkyň maddy ýagdaýy Günbatar ýurtlaryndan yza galdy. Gyssagara çözülmeli meseleler, partiýa strukturasynyň näälaç edeýin syýasatynyň netijesinde çözülmän galdy. Bu bolsa durgunlylygy ýüze çykardy.

1964-njy ýylda Oktýabr Plenumy leninçilik prinspleri dikeltmek meselelerini öňe sürdi. Ýöne şu prinspleri durmuşa geçirmek ýene-de buýruk beriji administratiw ulgamyň paýyna düşdi. Muňa Nikita Hruşewiň walýuntaristik we subýektiw iş alyp barmagy başlangyç boldy.

Hruşewda döwlet ýolbaşçysyna mahsus tebigy akyl, medeniýetlilik, öňdengörüjilik, paýhaslylyk, kiçigöwünlik.... ýaly häsiýetlerden nam-nyşanda ýokdy. Şonuň üçin hem ol ähli meseläni ýeke çözmäge çalyşdy, ol töweregindäkileriň haýsy birine ynam edip biljegini bilmeýärdi.

Ol 1964 ýylyň tomsunda Ýokary Sowetiň sessiýasynda öz nutugynda SSSR-de soňky 2 başýyllykda däneçilik-77%, et-2 esse, süýt-76%, ýag-82% ösdi diýmek bilen öz abraýyny gaçyrdy. Sebäbi şol wagt halk çörek üçin uzynly gün nobata durmaly bolýardy. Hatda bugdaýy daşary ýurtlardan satyn alýardy. Şeýlede halkyň malyny gyrdy.

Ine şeýle syýasy şowakörlüklerden onuň partiýa egindeşleri peýdalandylar. Syýasy sahna L.I. Brežnew çykdy. Onuň ideology Suslow eýýäm onuň ilkinji nutugyny taýýarlapdy.... L. I. Brenžnewiň dolandyran döwri 2 etapa bölünýär:

1. 1964-1969 ýý.

2. 1969-1982 ýý.

Birinji etapda: nähili bolsada ýurtda ykdysady reformalar güýje girip ugrady (selina). Halkyň maddy ýagdaýy ösüp ugrady. Kadrlar meselesine uly üns berildi.

Ikinji etapda: bolsa şu reformalary mundan beýläk ösdürmelidi. Ýöne döwlet baştutanlary muňa ne-de syýasy, ne-de ykdysady taýyndy. Aziýa, Afrika, Latyn-Amerika ýurtlaryna “doganlyk” kömegi, harby senagat kompleksine ägirt uly çykdaýjylar ösüp ugrady.

Bu bolsa ýene-de jemgyýetçilik ylmy, edebiýaty, sungaty, metbugaty adatdan daşary (senzura) gysdy. Täze bir syýasat ýüze çykdy. “Hiç zat etmän, jemgyýeti ösdürmek”, artdyryp ýazmalar, “korrupsiýa”.... Bu bolsa Suslowyň oňaraýjak zadydy. Ýurtda hakykatdan hem Brežnewşina başlandy: “Brežnewiň ähli kowum-garyndaşlary, gullukdaşlary, kursdaşlary, aýalynyň garyndaşlary, Dneprepetrowsk we Moldowadaky egindeşleri döwlet ulgamyna işe çekildi. Bu bolsa ýurtda eden-etdilige ýol açdy. Döwletiň emlägi, halkyň zähmet gazanjy täze-ýumşak diktatoryň” hususy eýeçiligine öwrüldi. Brežnewiň bolsa partiýa-dostlary elinden gelenini aýamady. Ýerlerde bidüzgünçilik, korrupsiýa, mafiýa ýüze çykyp başlady. Partiýanyň liderleriniň durmuşyna hatda orta asyr şalary hem haýran galmaly bolardy.

Mysal üçin: Öňki Özbegistanyň Ýokary Sowetiniň Prezidumynyň başlygy Ýadgar Sadykowna Nasreddinowanyň ogluny öýermegi.... Toýuň tamadasy Obkomyň I-nji sekretary Mirza Musahanow. Bu toý üçin bütün respublikadan 1 müň altyn-kümüş çäýylan gap-çanak, respublikanyň at gazanan aşpezleri, respublikanyň ähli skladlary, goňşy respublikanyň skladlary, 150 hyzmatkär, 50 ofisiant, 3 müň çişlik, birnäçe gazan palow, 200 taksi...., respublikanyň at gazanan artistleri, orkestr. Ogly üçin täze 2 etažly jaý, basseýnli, bilýard zally, saunaly we ş.m Oglanyň MGU-daky 17 sany kursdaşlary, ýörite reýs bilen 2 hepdelik “jennete” gelşi... Olara ähli ýagdaýlar döredilipdir. Toýa millionlarça pul serişdeleri sarp edilipdir. Toýdan soňra 17 talybyň 2 hepdelik behişde baryp gelmegi bütün MGU-ny haýran edipdir. Bu habary Partiýa kontrolygynyň başlygy Pelşe Brežnewe ýetiripdir. Ol bolsa Nasreddinowa “ýumşak” çäre görüpdür. Bu bolsa korrupsiýany has-da ösdüripdir. Mysal üçin: Özbegistanyň k/f “Şok” diýen filminde Namanganyň Pap raýonynda milisýanyň polkownigi Ahmadjan Adylowyň jenaýatçylykly topary. Ol öňki Özbegistanyň I sekretary Ş. Raşidowyň dosty eken. Ol Gurumsaraý diýen ýerde sowhozyň işçilerini gula öwürüpdür, olara hak tölemän işledipdir. Oba adamlary çagalaryny açlykdan çykarmak üçin el ýaly mellek sorap barsalar, olara sowhozyň çetinden “ýer berip” ony-da bikanun eýeledi diýip öz 9 etažly türmesine salýardy. Bu bolsa partiýanyň “Ähli zat halkyň abadançylygy üçin” – diýen şygarynyň güýçli wagty amala aşyrylýardy. Para-peşgeş bermek kada öwürüldi....

Obkom - 500 müň rubl.

Paýkom - 200 müň rubl.

Direktor kārhana-100 müň rubl.

Geroý sos. truda - 50 müň rubl.

Bu eden-etdiligiň öňüni almak üçin Özbegistana Moskwadan sülçiler: Iwanow we Gdlyan iberilip – 3300 adam tussag astyna alyndy “Hlopkowoýe delo”...

Ähli ýurtda jogapkärçilik, kontrolyk diýen zat düýbünden ýitdi. Aşaky gatlakdan iň ýokary gatлага çenli ähli döwlet ulgamynda ýaranjaňlyk, ogrulyk, aldawçylyk prinsipleri boýunça ýaşaýyş dowam etdi. Respublikanyň ählisinde “Başlyklar” hakyky knýazlara, han-beglere öwürüldiler. Ýöne bu eden-etdilige garşy göreşenler hem boldy. (Sülçi aýal Rozybaýewa). Ykdysadyýeti ekstensiw ýol bilen ösdürmek wagty geçipdi, ýöne dowam edýärdi. Senagat, oba hojalyk, transport işleri durmuşdan yza galdy. Ykdysadyýet-de durgunlygyň emele

gelmegi durmuşy-ahlak meselelerine-de öz täsirini ýetirdi. Ýaşlar guramasy partiýa funksionerleri üçin her hili ahlaksyz gözden geçirilşini gurnady, mysal üçin: “Miss býust”, “Miss nogi”, “Miss oçarowaniýa” we ş.m. Ýeňijiler bolsa daşary ýurtlara Fransiýa, Germaniýa, ABŞ fotomadel edip ugradylyrdy. Her ýylda SSSR-de 350 müňe golaý 15-23 ýaşly gyzlar “eksport” edilýärdi. Şeýlede bolsa ýurtda jaý meselesi, aýlyk-gazanç, pensiýa, posobiýler, azyk önüm ýetmezçiligi ýiti duýulyp başlady. Ýurtda 10-11-nji 5 ýyllyklar durmuşa geçmedi. Sebäbi geçirilýän çäreler diňe “bazisi” üýtgetmekdi, “nadstroyka”-hökümete dil ýetirip bolanokdy. Aýdylyan söz bilen edilen işler gapma-garşydy. Partiýanyň şygary “Всё для благо человека” – hat ýüzündedi. Ýurduň abadançylygy üçin niýetlenen serişdeler, korrupsiýa eýeläpdi... Işde, kärhanada, okuw jaýlarynda özygtyýarlyga ýol berilmeýärdi. Ähli mesele diňe Merkezden çözülýärdi. Ýurduň şeýle kyn ýagdaýa düşjegini önünden kesgitläp bilmediler.

1987-nji ýylyň Yanwar Plenumyndan soňra ýurtda täze bir düşündiriş-saklanmak mehanizmi girizildi,-bu bolsa durgunlylygyň sebäplerini öwrenýän bir kategoriýadyr. Durgunlylygy öwrenmekde biz häzirki durmuşa ýaşamagymyzy sosializimiň ösüşiniň netijesi diýip düşündirilmegi nädogrudyr. Sebäbi bu ýagdaý taryhy şertleriň netijesinde ýüze çykan hadysa.

Oktýabr rewolýusiýasyndan soň biziň ýurdumyzda synpy göreş gutardy diýilsede 1973-nji ýylda şol göreşiň dowam edýändigini duýulýardy. 1956-njy ýylda XX gurlutaýda Staliniň şahsyýet kultunyň soňuna çykylsada, Hruşew, Brežnew we beýlekiler şol şahsyýet kultuna mahsus hereketi, syýasaty dowam etdiler. Sebäbi partiýa-býurokratik ulgam dowam edýän ýerde bu ýagdaý ýitip gitmeýär.

Saklanmagyň esasynda nämeler durýar ?

1. Döwletiň syýasy gurluşy-bu häkmiýeti dolandyrmak, partiýa-döwlet ulgamy, ähli ugurlar boýunça merkezleşdirmek.
2. Partiýa bilen döwletiň bir bitewiligi. Halk bilen aranyň daşlygy.
3. Ykdysady ugurda-döwletiň ähli eýeçiliginiň buýruk beriji adminstratiw partiýa apparatyna gulluk etmegi.
4. Sosial-durmuş ugurda-ähli halkyň bähbidi hakda gürrüň edilsede, diňe ýokary gatlagyň, bähbidi öňde durýardy (urawnilowka), eden işine görä hak tölenmezlik we ş.m.

Durgunlylyk ýyllary totalitar ýerli sadyk gullaryna daýanyp türkmen halkyny sanaç kimin çekeledi. Ähli serişdeler arkaly oňa dynman akyl öwrettdi: partiýa dil ýetirmek bolanok, oňa hemişe alkyş aýdyldy. “Salawmaleýkim”, “Şükür Hudaýa”, “Taňryýalkasyn”. “Toba-tagsyr”, “Enşalla” sözleri halkyň durmuşyndan daşlaşdyryldy, gelin-gyzlaram orsça geýnyp “medeniýetli” bolmaly, nahar iýip töwür etmek, namaz okap, oraza tutmak, çaga dogulanda molla azan aýtdyrmak, toýda nika gyýdyrmak, kommunistik ahlaga sygjak zat däl. Kim ölüsine jynaza okatsa, öwlüyä zyýarata barsa, sadaka berip, gurbanlyk etse, yzarlandy.... Respublikanyň ähli ýerlerinde “Sünnet operasiýasy” geçirildi. Mekdeplerde, çagalar bagynda, oglanlaryň balagyny sypyryp (s-180) pürçüginini barlap gördüler we degişli ýerlere habar berdiler. Bu bolsa intelligent adamlary wezipesinden boşatmak, olary “syýasy taýdan yrga” hökmünde ýazgarmak üçin bahana boldy.

Ähli ýerlerde dine ynanýanlara garşy moral repressiýany öňküdenem betەر güýçlendirdiler.

2. Demokratiýanyň mundan beýläkde gysylmagy. Jemgyýetde gözboýagçylygyň, artdyryp ýazmalaryň, jogapkärçiligiň, biparhlygyň ýaýramagy.

Demokratiýanyň we erkinligiň bogulmagy, nähak yzarlamalar, adamlary mydama gara howp astynda saklamak, münlerçe partiýadan öçürilip işden kowlanlarynyň köýdürilen ykbaly halkyň ruhy-ahlak dünýäsine ägirt zyýan ýetirdi. Mukaddeslik bilen bihaýalyk, belentlik bilen peslik garym-gatym boldy.

Ýurt keseldi, halk ruhy keseldi, onuň ykdysadyýeti, güzerany kesel, bizde parahorluk, ýalan maglumat, tire-taýpaparazlyk, milletçilik, her hili öň görülmedik ýaramaz jenaýatlar ýüze çykýardy. Munuň özi biziň ruhy ahwalatymyzyň pozulmagyndan, adamçylygyň, mertebäniň peselmeginden, messepsizligiň döremeginden, açgözlügiň ösmeginden gelip çykdy, ömürboýy saklanyp gelen görüm-göreldele, milleti bezeýän edepler, ajaýyp dāp-dessurlar azalyp ýok bolmak howpy abandy. Derňew bolmany üçin, öwlüýäleri her hili zaýa adamlar, neşekeşler, ýalançylar, serhoşlar eýelediler. Arakhorluk, neşekeşlik, azgynçylyk, Hudaýsyzlyk ýetjek derejesine ýetdi.

Türkmen jemgyýetinde durgunlyk ýa-da jemgyýetdäki ösüşiň köp pudaklarynyň durup, tas doňup galmagy belli bir derejede Türkmenistanyň Orsýetiň tabynlygyna düşeninden soň geçen ýyllaryň hemmesine mahsusdyr. Ilki Orsýet patyşasynyň, soňra sowet hökümetiniň ýewropaparaz, has takygy orsparaz syýasaty netijesinde türkmen halkynyň taryhy, dāp-dessury, onuň özüne mahsus bolan duýgusy depelendi. Türkmen jemgyýeti daşyny çyrmaşyk bürän gül kimin saralyp soldy. Elbetde, munuň düýp sebäbi bellidi. Türkmenistan SSR-niň syýasy garaşsyzlygy, umuman alanynda ýasamady. Asla leninçilik syýasat diýilýän zadyň özi diňe dilde-di, hakykatynda ol orsparaz syýasatynyň çöwre ýüzüdi. Ors halkynyň öz düşen günü hem türkmeniňkiden ýa-da beýleki halklaryňkydan ýeňil dāldi. Gepiň gysgasy, dilde bir zat diýilse iş ýüzünde başga bir zat edilýärdi.

Türkmenistan SSR-I döredilenden tä Garaşsyzlyga çenli hiç wagt halkyň häkimýeti bolmandy. Kommunistik partiýa döwlet başyna geçip hanam, soltanam özi boldy. Partiýa işiniň merkezleşdirilmegi, tankydyň ýoga çykarylmagy partiýa ýolbaşçylarynyň kommunistler köpçüliginiň kontrollygyndan çykmagyna, şahsy bāhbitleri üçin wezipesinden peýdalanmagyna, ahlak taýdan azmagyna getirdi. Partiýa işgärleriniň arasynda hojalyk işgärleri agdyklyk edýärdi. Kolhoz başlyk, sowhoza direktor ýa-da raýkomyň sekretary, raýispolkomyň başlygy bolmak üçin haýsydyr bir tehniki ugurdan diplomyň bolmalydy. Bu wezipelerde işlejek bolsaň uniwersiteti ýa-da pedinstituty gutaranyň asla hasaba alynmaýardy. Onsoňam ýolbaşçy wezipelere bellenilende işe ukyplylyk, adamkärçilik sypatlaryna dāl-de, “tap bilijiligine”, kowum – garyndaşlygyna seretmek ýoň boldy. Netijede kadrlaryň medeni, intellektual derejesi diýseň pese gaçdy. Mahlasy, partiýa komitetleriniň öz iş stili örän ýüzleý hem-de harsaldy. Jemgyýetçilik guramalarynyň işi onçada ýokdy. Olar iň bir ownuk meseläniň-de çözgüdiňe partiýa komitetlerinden garaşly bolany üçin gitdigiçe özbaşdak iş

endigini ýitirdiler. Partiýa resminamalaryna görä, şäherlerde we obalarda halk unwerstitetleriniň, ýaşulular sowetleriniň, aýallar sowetleriniň, gyzlar klublarynyň, täze döp-dessurlar boýunça komissiýalaryň, ata-eneler komitetleriniň, ýoldaşlyk sudlarynyň we beýleki jemgyýetçilik birleşmeleriniň münlerçesi döredilipdi. San görkezijilerine seretseň, olar jemgyýetiň syýasy durmuşynda uly güýç, emma işleriniň hiline, mazmunyna seretseň welin, ýöne bir salgym. Ýa-da “agramy aşykça, kölegesi köşekçedi”. Ilkibada, 50-60-njy ýyllarda bu guramalar halkyň gowşap barýan ahlak kadalaryny sagdynlaşdyrmak boýunça ep-esli iş edipdirler. Ýöne welin bu işe-de ýasamalyk barha artyp, sana kowalaşmaga ýol berildi. Hemme ýerde ýarym-ýaltalayk, ýasamalyk, “Kagyz döredijiligi” esasy orna geçdi.

Türkmenistanda jemgyýetçilik durmuşynyň çuňňur krizise düşmeginiň, onuň syýasy garaşsyzlygynyň ýoga çykmagynyň düýp sebäpleriniň biri hem ýerde ýewropaparazlyk syýasatynyň örän zabun barylmagydyr. Milli respublikalaryň mekdeplerinde ors dilini hökman okatmak barada karar kabul etmegi bolsa ony ähli çäreler arkaly “ruhlandyrmaga” signal bolup hyzmat etdi.

Respublikada birinji sekretarlyga türkmen, ikinji sekretarlyga bolsa diňe türkmen dilini bilýän internasional duýguly adamlaryň goýlup başlanmagy, elbetde gowlugyň alamaty bolup göründi. Emma soňra iş ýüzünde birinji sekretarlyga türkmen goýulmagy diňe syýasat üçindigi mälim boldy. Hakykatynda welin partiýa komitetlerinde birinji sekretarlaryň hukugy çäklidi. Häkimlik tas durşy bilen diýen ýaly şol ýokardan iberilen “ikinjileriň” elindedi. Türkmenistanyň birinji sekretarlarynyň, şeýlede türkmen intelligensiýasynyň köpüsiniň başyna ýeten Wasiliý Rykowyň eden-etdiliginiň pidasy boldular.

1958-nji ýylyň dekabry aýynda Suhan Babaýew işden boşadyldy. Onuň ýerine geçen Jumadurdy Garaýew 1960-njy ýylda aradan çykdy. TKP-nyň birinji sekretarlygyna Balyş Öwezow bellenildi. Ol respublikanyň ähli ýerlerinde, M.I. Kaliniň, W.W. Kuýbyşewiň, I.W. Frunzäniň ýadygärlikleri oturdylanda “besdir, ähli diwarlary şolardan dolduryp çykaýmaň. Özümiziňkilere-de ýer goýuň” diýendigi üçin, 1969-njy ýylda TDU-nyň rektory belli alym Kerim Maşrykow: “Hut düýnüň özünde Uniwerstetiň alymlar sowetiniň mejlisinde ähli predmetleri ors dilinde okatmaklygy karar etdik” diýende, Balyş Öwezowyň “bu nä halat, türkmeniň öz dili, hany Türkmenistanyň Konstitusiýasy ? ” diýeni üçin wezipesinden gitmeli bolupdy.

1969-njy ýylda TKP-ň birinji sekretarlygyna Muhammetnazar Gapurow “saýlandy”. Ol ilki bilen şol Rykowyň, soňra bolsa şonuň teklibi bilen onuň kürsüsini eýelän betpäl Wiktor Pereudiniň aýdanyndan çykyp bilmedi.

Mahlasy, türkmen öz topragynda özüni keseki ýaly duýup başlady. Konstitutsiýalarda öwran-öwran jar edilen garaşsyzlykdan nam-nyşan galmady, ol durşy bilen ýasamalyga, gury söze öwürüldi. Bu doňaklygy çözmek üçin jemgyýeti düýpli özgertmek, täzedan guramak zerurlygy ýüze çykdy.

Edebiýat

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserleri. T.2 - Aşgabat, 2009
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserleri. T.1 - Aşgabat, 2008
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. - Aşgabat, 2008
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. - Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
8. Türkmenistanyň taryhy. Okuw gollanma. Aşgabat. 1994 ý.
9. Haýydow A. Aba Serdar. Taryhy poema. Aşgabat. 1960 ý.
10. Abulgazy Bahadur han. Türkmenleriň nesil daragty. Aşgabat 1992 ý.
11. Nurmuhammedow K. Etmiçeskiýe prosesly i rasseleniýe turkmen w XVII – XIX wek. Aşgabat 1979 ý.
12. Türkmenistan SSR-niň taryhy – Aşgabat 1959ý T.1, K.1.
13. Begjanow. A. Maňňşlak türkmenleri XVIII-XIX asyrlarda. Aşgabat 1993ý
14. Amantýýew O.A. Istoríýa Türkmenistana w XVIII w. Aşgabat 1976ý
15. Amantýýew O.A. Türkmenistan I türkmeny w perwoý polowine XVIIIw. Aşgabat 1980ý
16. Amannepesow M. Hozýastwo türkmen w XVIII-XIX ww. Aşgabat 1972ý
17. Amannepesow M. Ukrepleniýe russko-turkmenskikh otnoşeniý w XVIII-XIX ww. Aşgabat 1981ý
18. Saraý Mehmet. Türkmenler imperialism zamanynda. Garagum. № 1-6., 1992ý.
19. Türkmen hanlary we serdarlary. Aşgabat 1992ý.
20. Abdýsetdar Kazy. Jeňnama. Tekeleriň uruş kussa kitaby. Aşgabat 1994ý.
21. Türkmenistanyň taryhy. I tom, 2-nji kitap. Aşg. 1960 ý.
22. Grodekow N.Y. Türkmen ilindäki uruş.
23. Nuryýew A. Gazawat. Ýaş kommunist 1992 ý.
24. Присоединение Туркмении к России. Сборник архивных документов. Ашг. 1960 г.
25. Patyşa Russiýasynyň Türkmenistany basyp almaklygy: sebäpleri we netijeleri. Aşgabat. 1992 ý.
26. Nepesow G. Welikiý oktyabr i narodnyýe rewolýusii 1920g. w Sewernom i Wostoçnom Türkmenistane. Aşgabat 1959ý.
27. Türkmenistan SSR-iň taryhy (birinji bölüm) 1917-1937. Aşgabat 1970ý.
28. Muhammetberdiýew K.B. , Orazgylyjow Ýa. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. (1917-1994 ýý) Aşgabat 1997ý.
29. Türkmen Sowet ensiklopediýasy. T-8. Aşgabat, 1978.
30. Ылясов Б Советский Туркменистан в годы ВОВ Ашгабат, 1964.
31. Türkmenistanyň taryhy boýunça hrestometriýa. Aşgabat, 1992.
32. История Великой Отечественной войны в 12-ти томах.

**6-njy tema: Türkmenistan Garaşsyzlyk we Täze Galkynyş
zamanasynda.**

– 4 sagat

1-nji sapak. – 2 sagat

Türkmenistanyň milli Garaşsyzlygyny gazanmagy.

MEÝILNAMA

1. Türkmenistanyň döwlet özbaşdaklygy hakyndaky Jarnamasynyň kabul edilmegi.
2. Türkmenistanyň halkara we sebitara guramalary bilen hyzmatdaşlygy.
3. Bitarap, Garaşsyz Türkmenistanyň daşary syýasatynyň üstünlikleri.

1. Türkmenistanyň döwlet özbaşdaklygy hakyndaky Jarnamasynyň kabul edilmegi.

Mälim bolşy ýaly, XX asyryň 80-nji ýyllarynyň ahyrlary - 90-njy ýyllarynyň başlary dünýäniň syýasy keşbini düýpli özgerden reformalar, rewolýusiýalar döwri hökmünde taryha girdi. Gundogar Ýewropa halkary sosializmden ýüz öwürüp demokratiýa ýoluna gadam basdylar. Sosialistik lager dargady. Soýuz respublikalar SSSR-iň düzüminden çykyp, öz garaşsyz döwletlerini gurdular.

1990-njy ýylyň 22-nji awgustynda TSSR Ýokary Soweti hem S.A.Nyýazowyň ýolbaşçylygynda Türkmenistanyň döwlet garaşsyzlygy hakynda Jarnama kabul etdi. Bu Jarnama 17 punktadan ybarat bolup ençeme asyrlaryň dowamynda özbaşdak döwletini berkarar etmegi besläp gelen türkmen halkynyň isleg arzuwlarynyň joşup çykması boldy. Bu garaşsyzlygyň ilkinji ýaňydy. Bu Jarnamanyň möhüm tarapy onlarça halklary öz gysymynda saklaýan totalitar dolandyryş ulgamynyň deminiň daş ýarýan döwründe bir halkyň öz döwlet özbaşdaklygyny jar edäýmegi ýeňil-ýelpäý iş däldi.

Emma Jarnamada käbir düýpli meselelerde merkeze “eglišik” edilenligi-de mälimdir. Jarnama laýyklykda Türkmenistan Sowet Soýuzynyň düzüminde meýletin galýardy. Respublika öz territoriýasynda ýaşaýan ýerli däl halklaryň, has takygy slawýan halklaryň wekilleriniň ähli hukuklaryny SSSR Konstitusiýanyň kepillendirýän derejesinde üpjün etmäge borçludy. SSSR Konstitusiýasy bolsa olary hiç wagt hukukdan “hor” etmändi, etjegem däldi. Gepiň gysgasy bu Jarnamanyň hem, 1925-nji ýylyň 20-nji fewralynda kabul edilen Jarnama ýaly, ähtimal, diňe ýagşy umyt bolup gulaýmagy mümkindi.

1990-njy ýylyň 27-nji oktyabrynda Türkmenistanda Prezident saýlawlary geçirildi. Türkmenistan SSR-iň Prezidentligine S.A.Niýazow saýlandy. 1991-nji ýylyň 26-njy oktyabrynda Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti S.A.Nyýazowyň baştutanlygynda TSSR-de halk geňeşi geçirildi. Geňeşde bir mesele: “SSSR-iň düzüminde galmalymy, ýa-da özbaşdak döwlet bolmalymy?” diýen mesele gözülýärdi. Geňeş bütin halkyň erk-islegini kanagatlandyryp türkmeniň garaşsyz döwletini guramagy makul bildi.

Halk geňeşiniň ertesi – 27-nnji oktýabrda TSSR-iň Ýokary Sowetiniň nobatdan daşary sessiýasy çagyryldy. Sessiýada kabul edilen Konstitusion kanunda Türkmenistan garaşsyz demokratik döwlet diýlip jar edildi.

Döwlet garaşsyzlygy Türkmenistana öz ykbalyny özi kesgitlemäge ýol açdy. Ol indi öz territoriýasyndaky ähli tebigy resurslaryň, medeni-ruhy baýlyklaryň eýesi boldy.

Haýsydyr bir merkeziň görkezmesi boýunça däl-de, öz islegine, başarnygyna görä ýaşap başlady. Munuň diňe, doly hukuklygyň ýa-da özygtyýarlylyk bolman, eýsem halkyň ykbalyna, onuň şu gününe, geljegine ägirt jogapkärçilikdigi-de äşgärdir.

1992-nji ýylyň 18-nji maýynda Türkmenistanyň Ýokary Sowetiniň sessiýasynda garaşsyz Türkmenistanyň Konstitusiýasy kabul edildi. Ol Türkmenistanyň durmuşynyň Esasy Kanuny bolup, onda respublikanyň döwlet gurluşygynyň esaslary, häkimiýet we dolandyryş organlary, graždanlaryň hukuklary hem borçlary, saýlaw ulgamy we ş.m. aýdyň kesgitlenildi.

2. Türkmenistanyň halkara we sebitara guramalary bilen hyzmatdaşlygy. Bitarap, Garaşsyz Türkmenistanyň daşary syýasatynyň üstünlikleri.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň parasatlylyga we ynsanperwerlige ýugrulan daşary syýasaty bütin dünýäde barha giň goldawa eýe bolýar. Bitarap Türkmenistan halkara ulgamynda öz daşary syýasaty we üstüne alan halkara borçnamalaryny üýtgeşsiz amala aşyrmagy bilen, äleme türkmen bitaraplygynyň uly geljeginiň bardygyny görkezdi.

Türkmenistan bu gün üçünji müňýyllyga gadam basan, garaşsyzlyk we bitaraplyk ýoluna mäkäm eýeren döwletdir. Türkmenistan halkara gatnaşyklarynyň ähli görnüşleri üçin açyk döwletdir. Bu babatda Türkmenistan goňşy döwletdir bilen dostlukly we hoşniýetli gatnaşyklary guramaga has uly üns berýär. Garaşsyzlyk we Bitaraplyk ýyllary içinde Türkmenistan dünýäniň abraýly döwletleri bilen diplomatiki gatnaşyklary ýola goýdy, 40-dan gowrak halkara guramalarynyň agzasy boldy. Şu gün Türkmenistanyň 25 sany ilçihanasy, diplomatiki wekilhanalary we konsullyk edaralary 20 ýurtda işleýär. Öz nobatynda Türkmenistanda hem daşary ýurtlaryň 30 sany ilçihanasy, diplomatiki wekilhanalardyr konsullyk edaralary we halkara guramalaryň wekilhanalary işleýär. Özünüň Beýik Garaşsyzlygynyň ilkinji günlerinden başlap, Baky Bitarap Türkmenistan Birleşen Milletler Guramasy bilen ýakyndan aragatnaşyk saklap, onuň bilen hyzmatdaşlygy özüniň daşary syýasatynyň esasy ugurlarynyň biri hasaplaýar. BMG we beýleki abraýly halkara guramalary bilen netijeli hyzmatdaşlykda Garaşsyz hem Baky Bitarap Türkmenistan ilata bähbirlili uly taslamalary üstünlikli amala aşyrýar. Bu taslamalaryň aglabasy halkyň durmuş hal-ýagdaýyny has-da gowulandyrmaga gönükdirilendir.

1995-nji ýylyň Bitaraplyk aň 12-si türkmen adyny göterýän her bir ynsanyň aňynda hemişelik galjak wakalaryň günüdür. Şol gün BMG-nda 185 döwletiň goldamagynda biziň ata Watanymyzyň Türkmenistana bitaraplyk statusy berildi. Bu waka diňe bir öz döwletimiz üçin däl, hatda BMG-ň özi üçinde örän uly

wakadyr, sebäbi BMG – ilkinji gezek öz praktikasynda bitaraplyk statusyny berýär.

Ýer şarynyň ilatynyň 6 milliarddan geçen zamanynda bitaraplyk almak diýen düşüňjäniň manysy başgaça ýaňlanýar. Munuň özi arkaňda haýsydyr bir döwletler toplumynyň däl-de, tutuş ýer şarynyň ilatynyň durýandygynyň alamatydyr.

Aslynda bitaraplyk diýmek näme? Eger-de biz bu düşüňjesi esas sada dil bilen düşündirjek bolsak bu; iki tarapyň arasyndaky jedelde olaryň hiç birine gol ýapmazlyk. Ikisine-de deň araçy bolup, sagdyn pikirli pozisiýada üýtgeşsiz galmak. Mundan başgadada, bitaraplyk aýratyn hukuk statusly döwlete öwürlmek diýmekdir. Şoňa öwürülen döwletiň daşary syýasy ugry ýaragly çaknyşyklara gatnaşmazlyk, hiç hili syýasy-harby toparlara girmezlik bilen şertlendirilendir. Hala parahat döwür bolsun, hala uruşlar zamany parha ýok, bu döwlet elmydama şol statusy bilen ýaşamaly. Eger-de bitarap döwletiň üstüne ýaragly çözüş bolaýsa, onda ony BMG-nyň Ustawyna laýyklykda kollektiw bolup goraýarlar.

Türkmenistandan öň dünýäde esasan iki sany döwlet bitaraplyk statusyndan peýdalanýardy. Olaryň-da bitarap boluşlary biraz irki döwürlere degişli. Mysal üçin, Şweýsariýa öz bitaraplygyny 1815-nji ýyldan alyp gaýdýar. Şol döwürde meşhur Wena kongresi bolup, onda Şweýsariýanyň häzirki serhetlerine laýyk gelýän territoriýany tassyklap, oňa “baky neýtral” diýen kepilkana beripdi. Hatda birinji, ikinji jahan uruşlarynda bu döwlet özüni bitarap ýagdaýda saklamagy başarypdy. Bitarap döwletleriň hersiniň özboluşly üns bermeli aýratynlyklary bar. Mysal üçin, Şweýsariýa Ýewropanyň merkezinde ýerleşmek bilen onuň ünden ähli ýollar geçýär. Şweýsariýanyň ilaty hem nemes, fransuz, italýan dilinde gürlýär. Dünýädäki uly baýlyklar, iri banklar hem şu bitarap döwletde ygtybarly saklanýlar we ynamdar işleýär.

Awstriýa hem hemişelik bitaraplyk gazanan döwletleriň biri. Awstriýanyň parlamenti 1955-nji ýylda bu döwleti hemişelik bitarap döwlet diýip yglan edipdi. Onuň oäýtagty Wena şäheri dünýäde owadan şäherleriň biridir.

Türkmen döwletiniň paýtagty Aşgabatda, Saparmyrat Türkmenbaşynyň tagallasy bilen iň owadan şäherleriň hataryna goşuldy. Türkmeniň bitarap döwlet bolmaga islegi biziň halkymyzyň edim gylymynda, taryhy hereketlerinde hem aýdyň görünýär. Her bir türkmeniň ganynda özüne bolan örän uly yşam, buýsanç bilen bir hatarda uruşdan, goh-galmagaldan halys bizar bolan duýgyny syzýarsyň. Elli ýyllap dünýäni basyp almak bilen meşgullanan Oguz hanyň, Seljuklar ýaly, hakyky Renessansy döretmegi başaran imperiýany esaslandyran patyşalaryň häsiýetlerinde hem şu alamatlar agdyklyk edipdir.

Rus knýazy Swetoslaw öz družinasy bilen gündogar tarapa, poloweslere garşy göreşde Kaspiniň gündogar kenarlaryna aralaşypdyr. Ol oguz-ýabgusynyň ýanyna gelip X asyryda olar bilen çazmazlyk barada harby-syýasy şertnama baglaşykdyr.

Şol döwürde bu şertnama ösüp barýan Rus döwleti üçin örän ähmiýetli bolupdyr. Onuň güýçlenmegi bolsa günortada Wizantiýany rahatsyzlandyrypdyr. Şonuň üçin Wizantiýa ruslaryň üstüne gündogardan yzygiderli, tozduryjy çözüslaryň bolup durmagyny isläpdir. Emma türkmenler wizantiýalylarynda, ruslaryň-da dawalarynda goşulmandyr. Şeýle dilillere çen tutsaň BMG-nyň bizi goldamagynyň taryhy sebäpleriniň ýeterlik bolandygyna ynanýarsyň.

Aslynda bu toprak bitarap bolmak üçin ähli şertleri özünde jemlän toprakdyr. Ýene gadymyýete dolanalyň. Ortada mähnet Garagum çöli 350 müň kwadrat kilometri tutup ýatyr. Ony kesip geçmek kerwenlere ýeňil düşmeýär. Merwdäki kerwensaraýlarda düşläp, atyňa, düýje, özüňe mazaly dynç berip, azyk, süýji suw ätiýäç şaýyňy ykjamlap ýola düşmeseň, Garagumy kesip geçmek mümkin bolmadyr. Şu şäherler öz taryhy, geografik ýerleşişini babatda dürli halkary özboluşly yslyşdyrmagy başaran şäherler eken.

Beýik Saparmrat Türkmenbaşy zamanynda, dünýä kartasynda 488 müň kwadrat kilometrdan gowrak territoriýany tutup oturan täze bir hoşmeýilli bitarap döwlet emele geldi. Merkezi Aziýanyň merkezinde dörän bu döwlete Türkmenistan diýilýär.

Geljek nesiller 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda bolup geçen dünýä derejeli bu wakany taryh hökmünde öwreneler.

Bitarap Türkmenistanyň syýasy ugurlary parahat söýüjilik daşary syýasaty amala aşyrmakdan, döwletara hyzmatdaşlykda deňhukuklykdan ugur almakdan, birek-biregi sylamakdan, başga döwletleriň içkeri işlerine gatyşmazlykdan, harby soýuzlara we bloklara goşulmazlykdan, urşy we harby konfliktleri başlamazlykdan, urşa getirip biljek syýasy, diplomatik hereketleri amala aşyrmakdan, öz ýurdunyň çäklerinde daşary ýurtlaryň harby bazalaryny döretmezlikden hem-de saklamazlykdan ybaratdyr.

Ykdysady ugurlarda: deňhukukly, hemişelik, özara peýdaly hyzmatdaşlyga, ähli taraplaryň bähbitlerini hormatlamaga esaslanýar. Biziň ýurdumyzda ägirt uly tebigy baýlyklaryň bardygy umumy ykrar edilen faktdyr. Türkmenistan dünýäniň abraýly guramalarynyň agzasy bolmak bilen, dünýä ýurtlarynyň birnäçesi bilen deňhukukly, iki tarap üçin hem peýdaly giň maksatnamalary amala aşyrýar.

Gumanitar ugurlary: Adam biziň ýurdumyzyň ýokary derejeli baýlygydyr we döwletiň esasy wezipesi her bir şahsyýetiň erkin we azat ösmegi üçin şertleri döretmekden, adamlar üçin mynasyp iş we durmuş şertlerini emele getirmekden ybaratdyr. Biziň döwletimiz başga ýurtlara bilen arabaglanyşygy diňe şol ýurtlaryň medeniýetine, döp dessurlaryna, kanunlaryna hormat goýmak esasynda guraýar.

2-nji sapak. – 2 sagat

Garaşsyz Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ýagdaýlaryndaky özgertmeler.

MEÝILNAMA

1. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ýagdaýyndaky özgertmeler.
2. Bazar ykdysadyýetine kem-kemden geçmäge gönükdirilen ykdysady özgertmeler.
3. Syýasy reformalaryň mazmuny we ilkinji ädmleri.

1. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ýagdaýyndaky özgertmeler. Bazar ykdysadyýetine kem-kemden geçmäge gönükdirilen ykdysady özgertmeler.

Ýurdumyzda bolup geýän adatdan daşary negatiw ýagdaýlar ykdysadyýeti we sosial-durmuşy has-da ýitileşdirdi. Buýruk biriji ulgamyň ykdysady kanunlara laýyk gelmeýän, oňa ters gelýän çäreleri ykdysadyýetiniň krizisini has-da çyňlaşdyrdy. Ýurtda azyk ýetmezçiligi has hem duýuldyç döwletiň býujetinde uly ýetmezçilikler ýüze çykdy. Adamlaryň durmuşy pese gaçyp başlady. Bu agyr ýagdaýdan çykamak üçin 1985 ý. aprel aýynda Merkezi komitetiň Plenumy çagyryldy. Bu Plenumda M.S.Gorbaçýow ykdysadyýeti üýtgedip gurmak programmasy bilen çykyş etdi. Ol ykdysadyýeti ösdürmek üçin ähli bar bolan ykdysady reformalary amala aşyrmak, kooperasiýa, potratçylyk, kärendeçilik we ş.m. ýol açdy. Ýöne wagtyň geçmegi bilen kabul edilen ykdysady kanunlar güýje girmedi. Sebäbi buýruk biriji administratiw ulgam dowam edýän mahaly hiç hili çäreleri amala aşyrmagy mümkin däl. Üýtgedip gurmak syýasatynyň esasy mazmuny nämeden ybarat? Iň esasy buýruk biriji ulgamdan ykdysady reformalara geçmekdi. Ilki bilen:

1. Ykdysadyýetde monopoliýany ýok etmek, ykdysadyýeti döwletiň gözegçiliginden boşatmak.
2. Eýeçiligiň dürli görnüşlerine ýol açmak, we olary kanun esasynda goramak.
3. Ýokary derejeli hünärmenleri ýokary hak bermegi goldamak.
4. Bazar ykdysadyýeti esasy kanuny adamlaryň isleglerini ganatgatlandyrmak.

Ykdysady krizisden çykamak üçin birnäçe programmalar kabul edildi, ýöne bu programmalar kagyza galdyç muňa ýol berilmedi. Bahalary saklamak, we halky goramak niýeti bilen kartoçnyý sistema girizildiü 1990-nji ýylda 1-nji iýulyndan göreğiň bahasy 3 esse galdyryldy (Ryžkow) Şandan soňra ýurtda bahalar ýetjek derejesine ýetdi, magazinler boşap galdy. Bu ýagdaýdan çykamak üçin Şatalin, Ýawlinskiý, Aganbegýan dagalar özüniň “500 gün” syýasatyny öňe sürdiler.

Daşary ýurtlardan ykdysady ekspertizalar çagaryldy.

Belkide bu ykdysady ekspertizalar Gorbaçýowiň ýurdy gözegçilik etmek üçin gelen bolmagy mümkin. Sebäbi daşary ýurtly ekspertizalar biziň ýurdumyzda bolýan hadysalara hiç wagt düşüniş bilmez. Olarda ölüp barýan SSSR-e kömek etmek niýeti aslada ýok, belkide olar ýurtdaky kynçylygy görüp begenip giden

bolmagy mümkin. Sebäbi B.W.U.-dan soň daşary ýurtlar SSSR-i ýykmaq üçin 100ý gerek bolsada muny amala aşyryjakdygyny aýdypdy.(Plan Marşala). Daşary ýurtlylaryň ekspertizalarynyň maslahatynda soň inflýasiýa öňkünden hem çuňlaşdy.

Akademik Abalkin “500 günde” däl, hatda bir adamyň ömri hem azlyk eder diýip kesgitledi. Onsoň hem bu programma ýurdy nädip krizisden çykarmagyň anyk çärelerini görkezmeýär. Prezident we Ýokary Sowet Soýuz respublikalary bu ykdysady krizisden çykarmak üçin anyk çäreler görmändir. Programmanyň esasy ugurlary diýen bölümünde ähli respublika Moskwa, Leningrady krizisden çykarmagy we bazar ykdysadyýetine geçmegiň özüçe programmasyny düzmelidi. Netijede, muňa niýetlenen maýa goýumlary, merkez öz eline alýar, ähli jogapkärçiligi bolsa soýuz respublikalaryüstüne atylypdyr.

Beýle ýagdaý Soýuz respublikasynyň Merkeze bolan ynamynyň ýogalmagyna we SSSR-iň duminden çykmaq üçin meýliniň güýjemegine getirdi. Diňe şeýle etmek bilen respublikalar öz ykdysadyýetini gorap beljekdi. 1986 ýylda eýýam Pribaltika respublikasy SSSR-den aýrylmak syýasatyny öňe sürdüler. SSSR-de ykdysady reformalary amala aşyrmaga nämeler päsgel berdikä? Bu reformanyň tarapdarlaryny we garşydaşlarynyň arasyndaky göreş. (Ýagdyň. bolsa Moskwaň eteginde, kolbasa, sigaret, et, süýt önümleri) uly hapaçylyk musorlary emele geldi!!! Diýmek ykdysady krizis-syýasy krizis bilen utgaşdy. Reformanyň garşydaşlary bazar ykdysady kapitalizm jemgyýetini gurmak diýip düşündirdi. Bazar ykdysadyýetiniň ösmegi bilen “tenewaýa ekonomika” güýjeýär, bu bolsa buýruk beriji administratiw ulgama ýene-de dolanyp geljekdigiň alamatydyr.

Ykdysady krizisden, syýasy reforma amala aşyrmak çykmaq mümkin däl. Munuň üçin halk köpçüligine syýasy azatlyklary bermeli... gepiň gysgasy halk köpçüligine real hökümeti ynanmaly.

Syýasy reformanyň esasy mazmunyny halkyň intellektual mümkinçiligine ýol açmaly. Diňe işini oňarýan adam kökümeti dolandyrmaly.

Bu programmany amala aşyrmak üçin birnäçe çäreleri göz önünde tutmaly:

1. Ilki bilen buýruk beriji totalitar ulgamy ýok etmeli, söz azatlygy, metbugat azatlygyny gazanmaly.
2. Kompilletli respublikada ähli subýektleriň hukugyny artdyrmaly.
3. Hukuk döwletini gurmaly.
4. köp partiýalylyga ýol açmaly.
5. Kanunlaryň amala aşmagyna gözegçilik etmeli. Ähli raýatlaryň deň hukuklylygyny goramaly.

Syýasy durmuşyň esasyny aç-açanlyk syýasaty tutmalydy. Ýöne aç-açanlyk syýasaty biziň ýurdumyzda anarhiýa öwrüldi, ilat özünde jemlän ähli gahar-gazabyny ýüze çykaryp şonuň bilen hem çäklendi (ähli respublika bulam bujarlyk).

Aç-açanlyk döwri biziň respublikamyzda nämeler edildi?

- Halk deputatlaryny saýlamak üçin täze kanunlar kabul edildi (alternatiwaly);
- Türkmenistan respublikasy özbaşdaklygyny gazandy;
- Prezident dolanyşygy kabul edildi;
- Ýokary kanun çykaryjy guramalaryň düzümi üýtgedildi;
- Konstitusion gözegçiligi komiteti döredildi;
- Oblastlaryň, raýonlaryň atlary üýtgedilip welaýat, etrap diýip atlandyryldy;

- Ýerli häkimiýet üýtgedilip (arçynlyk, häkimler) döredildi;
- Öňler ähli meseläni Syýasy Býuro çözüň bolsa, indi Prezident Soweti çözüär.

Syýasy reformanyň esasy bölegini milli gatnaşyklary üýtgedip gurmak tutýar. Käbir respublikalarda bu mesele dartgynly ýagdaý alyp bardy. (Garabah, Tbilisi, Abhazıýa, Inguşetiýa, Täjigistan, Özbegistan, Moldowa, Pribaltika, Gazakystan, Nowyý Uzen) we beýleki ýerlerde. Şeýle gapma-garşylyklar SSSR-ň dargamagyna getirdi.

Şu bolan ýagdaýa üýtgedip gurmak syýasaty günäkärmi? Ýurdy demokratizasiýalamak, aç-açlanlyk milli galkynyşa ýol açdy dälmi? Diýmek milli gatnaşyklaryň ýitileşmegi 74 ýylyň Sowet imperiýasynyň alyp baran syýasatynyň netijesidir. 74 ýyllap halkary Sowet ulgamyna gulluk etdirmek, halkaryň dostlugy-doganlygy diýen şygary öňe sürüp milletleri diňe rus milletine garaşly etmek, ine SSSR-ň milletara gatnaşyklarynyň netijesi.

Käbir syýasatçylar Türkmenistanda milli gatnaşyklaryň pugtalygyny, syýasy asudalygy bu türkmenleriň syýasy yza-galaklagy bilen düşündirmäge çalyşýarlar.

Hakykatda bolsa, olar türkmenleriň syýasy biliminiň ösändigini, halkyň ýokary medeniýetlidigini, adamkärçilik, ynsanperwerliginiň beýikdigine göz ýetiren bolsa gerek. Şonuň üçin hem Türkmenistanda syýasy asudalyk dowam edýär.

Öňler patyşa kolonizatorlaryna garaşly edilen, soňra 74 ý. SSSR diýen Sowet imperiýasyna gul-bakna edilen halk, ýüzlerçe ýyllap özbaşdaklygyny arzuw edip geldi. Bu imperiýanyň dargamagy türkmen halkyna azatlyk berdi. Türkmen halky bu azatlygyň badryny bilip yzygiderli parahatçylykly syýasat ýörettdi. 74 ýylda yza galan ýurduny dikeltmäge başlady. Rus federasiýany seredeniňde bu ýerde syýasy asudalyk dowam etdi. Sebäbi Türkmenistanda Orsýetdäki ýaly öňki kommunistleri yzarlamak, ar almak syýasaty ýöredilmedi. SSSR- döwrüniň partiýa, syýasy, döwlet işgärleri täze döwürde ýene-de öz işlerini dowam etdiler, öňe goýlan täzeçe wezipeleri ýerine ýetirýärler. Özbaşdak ýurduň jemgyýetçilik, döwlet işlerini ýerine ýetirmekde ýene-de ýokary wezipeleri amala aşyrýarlar. Belki şonuň özi-de aç-açanlyk demokratiýadyr.

3. Syýasy reformalaryň mazmuny we ilkinji ädmleri.

Saparmyrat Türkmenbaşynyň syýasy filosofiýasynda esasy orny totalitar sistemadan demokratiýa geçmekligiň praktiki ýllary bilen baglanyşykly pikirler we ideýalar eýeleýär. Bu pikirler özüniň originallary, durmuş praktikasyna golaýlygy, gündogar halkaranyň filosofiýasynda, teryhy tejribesine daýanlydygy bilen tapawutlanýar.

Syýasy sistemalar häkimiýet dolandyryşygynyň merkezleşdiriliş derejesine görä dürli tiplere bölünýär we häzirki döwürde olaryň totalitarizm, awtitarizm we demokratiýa görnüşleri biri-birinden tapawutlandyrylýar.

Totalitarizm özboluşly syýasy sistema we jemgyýetçilik syýasy gurluş hünde XX asyrdä dörän fenomendir. Totalitarizm öz akymlaýyn döreýän jemgyýetçilik-syýasy gurluş dälidir. Ol belli bir syýasy toparlaryň bütin jemgyýetçilik we şahsy durmuşy öz kontrolygy astynda saklamaga we hut şeýle

ýol bilen jemgyýeti dolandyrmaga maksat edip alyp barýan syýasatynyň, ideologiýasynyň netijesinde döreýän gurluşdyr. Bu termini syýasy leksikona ilkinji bolup girizen italyan faşizminiň düýbünü tutujy Benito Mussolinidir.

Totalitarizme köplenç ilatyň üstünden tutuşlaýyn kontrollyk edýän we zorluga hem-de güýje daanýan syýasy režim hökmünde kesgitligi berilýär. Totalitarizm taryhy praktikada iki görnüşde, ýagny awtoritarizm bilen bir hatarda demokratik däl dolandyryş sistemasy bilen tapawutlanýan gurluş (öňki SSSR-de esasan 30-njy ýyllarda) we doly totalitarizm (faşistik Germaniýada we faşistik Italiýada) görnüşlerinde gabat gelýär.

Totalitarizm üçin aşakdaky häsiýetli aýratynlyklar mahsusdyr:

1. Çeklendirilmedik opposizion toparlaryň döredilmeginiň gadagan edilmegi;
2. Ýolbaşçylaryň eden-etdilik ýagdaýynda wezipelere bellenmegi;
3. Konstitusiýanyň yzygiderli halda gödek bozulmagy;
4. Syýasy azatlygyň adatdan daşary çäklendirilmegi;
5. Jemgyýetiň sosial strukturasyň döwlet tarapyndan kesgitlenilmegi;
6. Ähli umumy saýlaw hukuklarynyň inhär edilmegi;
7. Metbugatyň üstünden doly gözegçilik edilmegi;
8. Dürli pikirlilige ýol berilmezligi, dürli propagandistik serişdeleriň üsti bilen halkyň aňynyň goýdükleşdirilmegi;
9. Ykdysady sfera döwlet tarapyndan tutuşlaýyn gözegçilik edilmegi we ykdysady sferada hiç hili erkinlige ýol berilmezligi.

Şu aýratynlyklar göz önünde tutulyp kesgitli berende, totalitarizmi jemgyýetiň we şahsýetiň üstünden totalaýyn kontrollyk edýän, syýasy we ykdysady azatlygy çäklendirýän, bütin jemgyýetçilik durmuşyly belli bir kollektiwleýin maksatlara hem-de resmi ideologiýa tabyn edýän jemgyýetçilik – syýasy sistema hökmünde häsiýetlendirip bolar.

Demokratiýa diýen termin häzirki zaman syýasy praktikasynda we teoriýasynda iň köp ulanylýan we şol bir wagtda birnäçe manyny özünde jemleýän sözleriň biridir. Häzirki döwürde bu söz belli bir döwlet gurluşyny ýa-da syýas sistemany tutuşlygyna häsiýetlendirýän termin hökmünde ulanylýar. Köplenç bu sözün üsti bilen guramanyň agzalarynyň deň hukuklylygy, dolansyryş organlarynyň yzygiderli saýlawlylygy, kararlaryň köplügiň ses bermegi esasynda kabul edilmegi ýaly prinsipler boýunça iş ýöredýän guramalaryň iş stili hem aňladylýar.

Syýasy teoriýada demokratiýanyň häzir iki sany ýörgünli konsepsiýasy bar. Olaryň birijisine laýyklykda demokratik döwletde halkyň erki bilen döwlet häkimiýeti bir zady aňlatmany we hala döwlet tarapyndan kabul edilýän kararlaryň işleşilip düzülmegine gönüden-göni gatnaşmaly. Ikinji konsepsiýa laýyklykda bolsa, halkyň häkimiýeti dolandyrmaga öz saýlan wekilleriniň üsti bilen gatnaşmaklyga göz önünde tutulýar. Syýasy praktikada esasan wekilçilikli demokratiýa giň ýaýrandyr. Ol esasan parlamentarizm görnüşinde ýüze çykýar. Demokratik döwlet gurluşynyň bu görnüşine parlament demokratiýasy hem diýilýär. Bu ýerde häkimiýet bölünişiginiň bolmaklygy, ýagny häkimiýetiň üç sany şahydan-kanun çykaryjy häkimiýetden, ýerine ýetiriji häkimiýetden we sud

häkimiýetden ybarat bolmaklygy göz önünde tutulýar hem-de şol bir wagtyň özünde esasy ornuň kanun çykaryjy häkimiýete, ýagny parlamente degişli bolmaklyga ykrar edilýär. Demokratiýa özüniň käbir kemçiliklerine garamazdan, şu günki günde jemgyýeti dolandyrmagyň iň giň ýaýran we barha rowaç alýan formasydyr. Şonuň üçinem, totalitar tipli syýasy sistemalaryň dargap, öz ornuny demokratiýa bermekligi özboluşly kanunalaýykdyr. Munuň hut şeýledigini SSSR-iň darmagy hem doly subut edýär.

Saparmyrat Türkmenbaşy özüniň: “Arkalaşyk we garaşsyzlyk. Döwlet gurmağyň tejribesi nämeleri görkezýär” atly ylmy-teoretiki filosofik makalasynda şeýle diýilýär: “Eýsem Sowet Soýuzy näme sebäpli dargady? Öz dowam etmek möwritini wagty taýdanam, mazmuny taýdanam ötürenligi sebäpli dargady”... Sowet Soýuzynda rowaç alan dolandyryş sistemasy, onuň sosialistik demokratiýa diýip atlandyrylandygyna garamazdan öz many-mazmunyna görä totalitar dolandyryş sistemasynyň tipiki ýüze çykmalarynyň biri boldy.

Diňe bir ykdysadyýetde däl, eýsem durmuşyň ähli sferalarynda hatda adamlaryň şahsy ýaşagynda hem döwlet ideologiýasy öz zorlugyny ýöredýärdi. Ýurtda agalyk edýän SSKP-niň ygtyýary bolmasa, hiç kimiň özbaşdak hereket etmäge milti ýokdy. Inňän kiçijik meseleleri merkeziň ygtyýary bilen çözmelidi. Diýmek, demokratiýa ýokdy. Her bir şahsy inisiatiwa howply hadysa hökmünde garalyp onuň rowaçlanmagyna ýol berilmeýärdi. Inisiatiwa diňe agalyk ediji partiýa tarapyndan orta atalmalydyr. Beýle ýagdaýda adamyň öz ýerine ýetirýän işine höwesiniň bolmajaklygy belli. Şonuň üçin totalitar sistema işlemegiň mejbur ediş usullaryna ulanmaklyda ýüz urýar. Ilkibada bu sistemada Staliniň gazaby astynda adamlar işlemäge mejbur edilen bolsa, soň ol az-kem ýumşadylan görnüşde adamlara sütem etmegiň serişdesi bolup geldi. Ýöne şol ýumşadylka adamlaryň işe-de, durmuşada parhsyz garamaklaryny döretdi. Bu bolsa Sowet Soýuzynda ykdysadyýetiň ösüşinde bökdençilikleriň döremegini şertlendirdi. 70-80 ýyllarda ykdysadyýetiň ösüşinde durgunlylyk döwrüniň emele gelmegi munuň kanunalaýyk netijesidir. Ine şeýle ýagdaýda Sowet Soýuzy ummasyz möçberde nebitini, gazyny we beýleki gymmatly resurslary çig mal görnüşinde daşary ýurtlara eksport etmegiň hasabyna özüniň çüýrük ýerlerini ýamamaga başlady. Mugthorluk etjek derejesine ýetipdir. Arakeşlik, neşekeşlik, ahlaksyzlyk barha artýardy, jenaýat köpeliýärdi. Şu ýagdaýyň mundan beýläk uzak dowam etdirilmeginiň ýer şarynyň altydan bir bölegini tutup ýatan. Sowet Soýuzyny uly bir weýrançylygyň üstünden eltjekdigi eýýäm 80-nji ýyllaryň ortalarynda eşgär boldy. Hut şol sebäplem M.Gorbaçýow jemgyýeti düýpli üýtgedip gurmak syýasatyna öňe sürmek bilen, jemgyýeti demokratizasiýalandyrmaga tarap ugur aldy, ýöne şowsuz boldy.

SSKP-iň synmak prosesiniň barha çuňlaşmagy hem-ä SSKP-niň hem-de SSSR-iň dargamagyň gün-günden ýakynlaşdyrды. 1989-90-njy ýyllarda SSSR-iň hatarynda bolan soýuz respublikalar biri-biriniň yzyndan özleriniň döwlet özbaşdaklygyny jar edip başladylar. Türkmenistan hem şu ugur bilen gitdi. 1990-njy ýylyň 22-nji awgustynda Türkmenistan SSR-niň Ýokary Sowetiniň 3-nji sessiýasynda Türkmenistan döwlet özygtyýarlygy hakynda Jarnama kabul edildi. Bu garaşsyzlygyň ilkinji jaňydy. SSSR-iň dargamak prosesi dowam etdi, gitdigiçe

çuňlaşdyr. 1991-nji ýylyň 19-21-nji awgustynda SSSR-iň ýolbaşçylaryň bir toparynyň harby güýçleri ulanmak arkaly döwlet agdarylyşygyny geçirmek, şeýdiben SSSR-iň dargamak prosesiniň önüni almak maksady bilen geçiren pitneleri şowsuz gutardy. Munuň özi SSSR-iň dargamagyny örän tizlendirdi.

1991-nji ýylyň 26-njy oktyabrynda Türkmenistanda geçirilen referendumda ilatyň absolýüt köpçüligi respublikanyň garaşsyzlygynyň tarapdary bolup ses berdi. Şunuň esasynda 1991-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda Türkmenistan SSR-iň Ýokary Sowetiniň nobatdan daşary X sessiýasy Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakynda Konstitusion kanun kabul etdi. Ol kanun türkmen halkynyň özygtyýarlygyny we milli döwletlilikini ýuridiki taýdan berketdi. Biraz soňrak 1991-nji ýylyň 8-nji dekabrynda bolsa ozalky SSSR-iň soýuz respublikanyň üçisiniň baştutanlary Russiýa Federasiýanyň Prezidenti B.Ýelsin, Ukrainanyň Prezidenti L.Krawçuk hem-de Belarusiýanyň Ýokary Sowet Başlygy Şuşkewiç Minskde duşuşyp SSSR-iň ýatyrylandygyny we Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň (GDA) döredilýändigini jar etdiler. Bu mesele boýunça 1991-nji ýylyň 12-13-nji dekabrynda Aşgabatda Türkmenistanyň, Özbegistanyň, Täjigistanyň, Gazygystanyň, Gyrgystanyň döwlet baştutanlary S.Nyýazow, N.A.Nazarbaýew, Y.A.Karimow, A.Akaýew, Nabiýew duşuşdylar we özara ylalaşdylar. GDA-nyň döreýändigini baradaky resminama 1991-nji ýylyň 21-nji dekabrynda Almatada gol çekildi. Oňa Garaşsyz Türkmenistan hem goşuldy.

Administrativ-buýruk beriji hojalykdan-bazar gatnaşyklaryna geçmäge gönükdirilen esasy ýörelgeler.

Administrativ-buýruk beriji hojalyk sistemanyşyklaryna esaslanýan ykdysadyýetde geçmegiň zerurlygy obýektiw sebäpler bilen şertlendirilýär. Ykdysady reformanyň düýp mazmuny hojalyk proseslerini düýpli üýtgetmeklikden ybarat bolup, ol maddy bähbitleriň we olary utgarmagyň üsti bilen jemgyýetde sosial ilerlemä itergi bermeli. Bu çäreler ilkinji nobatda çylşyrymly bäsleşik şertlerinde netijeli işlemäge ukyply täze tipli öndürijileriň dň de getirmeli.

Şu ýerde iki sany düýpli hadysanyň, ýagny, syýasy garaşsyzlygyny alan Türkmenistanyň milli ykdysadyýetiniň özalky soýuz döwleti mahalyndaky podсистема ýagdaýyndan özbaşdak işläp bilýän açyk tipdäki bitewi sistema öwürilmeginiň hem-de dolandyryşyň administrativ buýruk birini usullaryndan agdyklaýyn ykdysady usullara geçilmeginiň bir wagtda gabat gelýänligini belläp geçmek gerek. Bu bolsa, bir tarapdan ykdysadyýetde çüňňür struktura özgerişlerini amala aşyrmagyň, beýleki tarapdan bolsa, bazar gatnaşyklaryny ösdürmekligiň zerurlygyny şertlendirýär. Ylaýta-da administrativ sistemanyň nogsanlyklary zerarly has köp kynçylyklara sezewar bolan oba hojalyk pudagynyň ykdysadyýetiň möhüm bölegini tutýan mahalynda reforma geçirmeklik inňän öýlanyşykly çemeleşmäni talap edýär.

Türkmenistanda geçiş döwrüniň aýratynlygy ykdysadyýetiň ýuwaş-ýuwaşdan döwletiň ygtyýaryndan aýrylmagynyň we investisiýa çeşmeleriniň merkezleşdirilişiniň güýçlenmeginiň bir wagtda bolup geçmeginden ybaratdyr.

Ykdysadyýetiniň modeli özgerdilen mahalynda dünýä tejribesini, şol sanda. Gundogar Ýewropanyň we GDA-nyň ýurtlaryndaky toplanan tejribäni öwrenmegiň hem-de Türkmenistanyň özboluşly şertlerini hasaba almak bilen peýdalanmagyň belli bir derejede ähmiýeti bar. Bir ykdysadyýet ýurtdan beýleki sistema geçmek üçin belli bir döwür gerek. Şol döwrüň dowamlylygy bolsa ýurtda amala aşyrylýan ykdysadyýet reformanyň netijeliligi bilen arabaglanyşykly edilip goýulýar. Bu döwürde eýeçiligiň köp dürli formalaryň netijeli işlemegi üçin birmeňzeş ykdysadyýet şertleri döretmek, döwlet düzgünleşdiriş bilen bazar mehanizmleri utgaşdyrmak, önümçilikleriň doly bahaly bazar subýektlerine öwürilmegine ýardam bermek, halkyň maddy hal ýagdaýyny gowulandyrmaga, milli ykdysadyýeti kemala getirmek ýaly ýörelgelerden ugur alynýar.

Edebiýat

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserleri. T.2 - Aşgabat, 2009
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserleri. T.1 - Aşgabat, 2008
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. - Aşgabat, 2008
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. - Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
8. Türkmen arhiwi. Ylmy-teoretiki we metodiki žurnal. Aşgabat 1994ý. №1-2
9. Türkmen arhiwi. Ylmy teoretiki we metodiki žurnal. Aşgabat 1995ý. №1-2